

CHINGIZ AYTMATOV

821
A.39

Zamila
QISSALAR

18+

821
A 39

CHINGIZ AYTAMOV

- 0604 -

Tamila
QISSALAR

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent 2018
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV VA O'RTA MAXSUS TAILIM VAZIRLIGI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

n-
il.
ga
y,
q.
ia-
sa
in,
um
liy
ari
lo-
ng
yo.
ja-
ing
in,
sh-
hi,
y.
shi
os-
ipi-
rar
ing
tas-
alla

UO'K 821.512.154-31
KBR 84(5K1)
A 39

Tarjimon
Asil Rashidov

Chingiz Aytmatov nafaqat O'rti Osiyoda, balki jahon adabiyoti maydonida ham allaqachon o'z so'zini, o'z o'rini topa olgan ijodkorlardan biri. Qo'lingizdagi kitobda uning «Jamila», «Birinci muallim», «Alvido, Gulstari» kabi diltortar, ajoyib qissalari o'rin olgan. Ularni o'qir ekanisiz, azal-u abad insoniyatni har turli kuyga o'ynagan va o'ylagan ishq-mulabbatning chingizona talqiniga guvoh bo'lasiz. Asarlarni o'qib, huzurbaxsh tuyg'ular hamrohingiz bo'lishiga ishonamiz.

JAMILA

Har gal safarga chiqishim oldidan kichkina yog'och ramkaga solingan surat oldida turish menga odat bo'lib qolgandi. Ertaga ovulga jo'nashim kerak. Mana, hozir ham o'sha suratga tikilib, go'yo undan oq yo'l tilayotgandek ko'zinni uzolmay, uzoq termilib qoldim.

Suratni hali biron marta ham ko'rganimga qo'yganim yo'q. Ovuldan qavm-qarindoshlarim kelishganida ko'rib qolishmasin, deb yashirib qo'yyaman. Demak, suratda biror nojo'ya narsa tasvirlangan ekan, deb o'ylamang tag'in, uning iymnadigan, shuningdek, bu bir nodir asar, «ko'z tegadi» deydiyan joyi ham yo'q, shunchaki o'rgamechikka chizilgan bir surat. Unda oddiy dala manzarasining aynan tasviri berilgan, xolos.

Suratning orqa planida so'lg'in kuz osmonining chekkalari oqarib ko'rinadi. Shamol parq-u bulutlarni uzoq-uzoqlarga, qorayib ko'ringan tog' cho'qqilari sari haydab borardi. Suratning old qismida sarg'ish libos kiygan bepoyon dala, keng daryo. Yog'in-sochindan keyin po'r sillab yotgan, chekkalaridagi qamishlar bir-biriga ayqashib ketgan yo'lda ikki yo'lovchining oyoq izlari ko'zga tashlanadi. Yo'lovchilar uzoqlashgan sayin, oyoq izlari xiralasha boradi, go'yo yana bir-ikki qadam yurishsa, ramkadan chiqib ketadigandek tuyulardi. Ha, aytmoqchi, yo'lovchilardan biri... Keling, bir boshdan gapirib bera qolay.

Bu vogea bolaligimda yuz bergan edi. Ulug' Vatan urushi uchinchi yilga qadam qo'ygan, ayniqsa, Kursk bilan Oryol ostonalarida dahshatli janglar borardi. O'shanda biz bir gala o'spirin bolalar kolxozda ekin sug'orib, arava haydab, o't o'rib yurar edik, xullas, urushga ketgan erkaklarning og'ir mehnati bizning zimmanizga tushgan edi.

Ayniqsa, hosil yig'im-terimida haftalab uy betini ko'rmasdink, kecha-yu kunduz xirmonda bo'lardik yoki stansiyaga g'alla tashirdik.

ISBN 978-9943-07-656-3

© A. Rashidov (tarj), 2018.
© «O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti, 2018.

Stansiya gahab yuritib, ko'pdan beri uyda qilarni ko'rmanim uchun o'roqning ayni qizigan, saraton kunlarining birlida yo'l-yo'lakay uyga kirib o'tay, deb bo'sh aravanni yo'ldan burdim.

Biz azaldan ko'chani boshidagi yonma-yon tushgan ikki uyda turardik. Ularning balandligi uch metrcha keladigan, devorlari juda pishiq. Daryo tomondagi daraxtlar bilan o'talgan hovli bizniki. Men katta uyni o'g'ilman. Akalarim urushga ketgan, ulardan xat-xabar yo'q edi. Ikkalasi ham balog'atga yetib, ayni uylanadigan vaqtda ketishdi. Kexsa otam — duradgor usta. Tong saharda namozini o'qirdi-da, ustaxonaga jo'nardi, shu ketganicha qosh qorayganda kelardi. Kolxozdagi barcha aravalar uning qo'ldan o'tardi. Uyda onam bilan singilcham qolardi, xolos.

Berigi kichik uyda esa yaqin qarindoshlarimiz turadi. Qarindoshimiz deysimning boisi, oradan ikki-uch avlod o'tib ketgan bo'lsa ham, ular bilan azaldan mol-jonimiz bir. Ota-bobolarimiz birga ko'chib, birga qo'nib, juda ahil yashagan ekan, bu odatni muqaddas bilib, biz ham oraga sovuqlik tushirmay, apog-chapog bo'lib kelyapmiz. Kolxoz tuzilganda otalarimiz bir joyda o'troqlashganlar. Bugina emas, ikki suv o'trasidagi Orol ko'chada turuvchilarning hammasi bir otaning farzandlaridir.

Keyinchalik berigi uyni egasi dunyodan o'tib, xotini ikki go'dak bolasi bilan qoldi. Eski odat bo'yicha qarindosh-urug'lar yesimning boshini bog'lab qo'yaylik, deb arvon va Xudoni pesh qilib, uni otamga nikohlab qo'yganlar. Garchi u uyni qozon-tovog'i, mol-joni, chorbog'i bo'lab bo'lgani bilan, aslida, biz bir xonadon edik. Ularning ham ikki o'g'li askarga ketgan. Sodiq degan katta o'g'li uylanishi bilan keldi. Ular, biz frontdamiz deb onda-sonda xat yozib turishardi. Kichik uyda kichik oyim bilan kelini qolgan edi. Men uni doim «kichik oy» deb chaqirardim. Ikkalasi ham ertadan qora kechgacha kolxozda ishlashadi. Kichik oyim (uni ovuldagilar ishechan ayol, baraka topsin, bunagasi topilmaydi, deb maqtashardi) brigadir bilan ad-badi aytib o'tirmas, buyurgan ishini qilaverardi, yur de-

ganiga yurardi, anovi yosh kelinchaklar gatori aniq chopishga ham, ekin sug'orishga ham yo'q demasdi, qo'ldan sira ketmon tushmasdi. Xudo bilib berganni, deymen, uning kelini Jamila ham serg'ayrat, baquvvat bo'lib, biroq fe'l-atvori sal boshqacharoq edi.

Jamila yanganni chin qalbindan yaxshi ko'rardim. Bir tomoni yangam, ikkinchi tomoni mendan biroz katta, lekin biz xuddi tengqur do'stardik. Meni «kichkina bola», deb o'z ukasidek erkalaganini aytmasizmi.

Xullas, ikkala xonadonning tirikchiligi, ro'zg'orini oyim bilan singilcham tebratib turardi. Singilcham juda sho'x qiz edi. Lekin o'sha og'ir kunlarda ancha quyilib, oyimga jon-dili bilan yordamlashganini sira-sira unutmayman. Ikki xonadonning qo'y-echklari qargan ham o'sha, tezak terib, o'tin-cho'p g'amlagan ham o'sha, dom-daraksiz ketgan bolalarini qo'msab g'amgin xayollarga cho'mgan yolg'iz oyimning ko'ngliga tassalli bergan ham o'sha. Endi, har ikkala oilaning boshini qovushitirib, rizq-ro'zini saqlagan ham oyim, bilarmoni ham oyim edi. U o'lganlarning arvochini humatlab, senki-meniki demay, ikki xonadonga baravar qarab turgan, ovulning ko'pni ko'rgan obro'li, dindor xotinlaridan biri edi. Bizga taalluqli har qanday ishni oyim hal qilardi. Otam bo'lsa hech kimning esiga ham kelmasdi. «Hoy, usta akannga bormay qo'ya qol, uning g'ildirakdan boshqa hech narsa bilan ishi yo'q, har ikki ro'zg'orni ham boyvuchcha xotini tebratib turibdi; o'shanga bor» deysishardi. Men ham yosh bo'lishimga qaramay, uncha-muncha ishlarga aralashib turardim. Darvoqe, akalarim harbiyga ketib qolganidan, men ikki uyni dastyor yigiti bo'lib qolgandim. Shuning uchun ham o'zimda qandaydir mas'uliyat his etardim. Bu oyimga juda yogardi, pishiq bo'lsin, yog'ochdan boshqani bilmaydigan otasiga o'xshamay, ro'zg'or ishlarga aralashib ko'zi pishsin, der edi. Men aravanni chorbog'ning chetiga, ko'tan-kaga haydab kelsam, qamchisini qanjig'asiga qistirib olgan brigadir O'razmat bilan oyim eshik oldida negadir, ayitishib turgan ekan. Ularga yaqinlashganida oyimning ovozi eshitildi:

— Kattalaringga borib ay! Axir, bu insofdan emas-ku. Xudodan qo'rqishini! Xotin kishining arava haydagani nimasi. Xudo xayringni bersin, aylanay, keliningga tegma, o'rog'ini o'rib yuraversin, shusiz ham yo'l-g'izlik azobini tortib, ikkala xonadonning tirikchiligidan bosh qashirga ham qo'li tegmaydi! Buning ustiga, bir haftadan beri belim sanchib, anovi jo'xorlar qarovsiz qoldi. Baximga, yaxshyam o'sha mushdek qizcha bor ekan... Oyim odaticha ro'mol uchlarini ko'ylagining yuqasi ostiga qistirar edi.

O'rozmating chayqala-chayqala tinkasi quridi.

— Obbo siz-ey, — dedi u, — agar to'g'ri muchalim sog' bo'lib, qo'lmdan kelsa, o'zimog' ilgarigidek qoplarni aravaga itg'itib-irg'itib, otlarni choptirib ketmasmidim! Illoji yo'q-da, yosh kelinlarga arava haydab bo'ladimi, desak, o'zi rozi bo'lgan keliningizni siz yo'ldan ursangiz, bunaqada plan to'larimdi: boshliqlar frontga yuboriladigan g'allani nega to'xtatdilaring, deb stolni mushlab bizga do'q ursa, axir nima qilaylik, siz ham tushuning-da!

Brigadir mening qamchini sudratib kelayotganinni ko'rib, go'yo miyasiga bir yaxshi fikr kelgandek xursand bo'lib ketdi.

— Agar keliminga yo'lda-po'lda tentak aravakashlar tegajog'lik qiladi, deb qo'rgsangiz, mana, qayin imisi bor-ku, — dedi meni ko'rsatib. — Bu inim yangasiga birovni yaqin yo'latish u yoqda tursin, qaragani ham qo'yimas. Seit ham chakana emas, azamat yigit-ku. Sadag'asi ketay, jonimizga ora kirayotganlar mana shu bolalar-da...

Oyim meni ko'rgach, brigadining so'zini bo'lib, yalima boshladi:

— Qayoqlarda tentirab yuribsan, bolam? Sochlaring o'sib, devonaga o'xshab ketibsan-ku. Otasi tushmagur bolasining sochini olishga ham qo'li tegmaydi... Ota emish...

— Unday bo'lsa mayli, bugun sochini olib, chol-kampirlar yonida bir dam olsin, — dedi O'rozmot chehrasi ochilib, — Seitjon, uka, bugun uyda qolib, otlaringga bir oz dam ber. Ertaga Jamilaga arava beramiz, yangangni birga olib, unga o'zing bosh

bo'li. Siz esa, onasi, Seit bor ekan, ko'nglingiz to'q bo'lsin, kam-lik qilsa yangi kelgan Doniyorini ham qo'shib beray: o'zingiz bilasizki, u birovga ziyoni tegmaydigan xokisor odam... O'zlaricha uch arava bir brigada bo'lib, stansiyaga qatnay berishsin, sen nima deysan? Bu, oyning, Jamilaga arava haydataylik, desak, ko'rmayapti. Qani, o'zing bir narsa de-chi...

Bir tomoni, brigadir meni rosa ko'klarga ko'tarib maqtangani, ikkinchidan, katta kishilardек mendan aql so'ragani, buning ustiga, yangan yonimda arava haydab yursa qanday maza bo'lad, degan bolalarcha xayol bilan ishbilarmon odamlardек oyimga dedim:

— Haydasa haydayversin, nima, bo'ri yeb ketarmidi! — deb xuddi katta aravakashlardек chirt etkizib tupurdim-da, qamchini sudraganimcha salmoq bilan qadam tashladim.

— E, jin ursin seni, bo'ri yeb ketarmidi, deydi-ya! Qo'y, bolam, sen nimani bilarding! — dedi oyim achchiqlanib.

— Iye, nega bilmas ekan, ikki uyning azamat yigiti bo'ladu-yu, bilmaydimi? — deb yubordi O'rozmot. Oyim endigina ko'nganda yana aynib qolmasmikin degan shubha bilan nima devarini bilmay shoshib qoldi.

Oyim bo'lsa og'ir bir uhtortib qo'ydi.

— E, Xudoyim, shu tinmoqdek bolamizga o'zing umr ber... Devdek azamat yigitlarimiz qayerlarda yuribdi: ulardan ayrilib, o'ksib qolmadikmi...

Shundan keyin men ularning gapini eshitmadim. Bora turib uyning muylushiga bir qamchi urdim, kokillarini selkillatib, kichkina qo'lchalari bilan shippilatib devorga tappi yopayotgan, menga ochiq chehra bilan jilmayib turgan singlichek ham nazar solmay o'tib ketdim, dahlizda turgan cho'yan qung'orni engashitirib, shoshilmay qo'linni yuvdim-da, qo'lig'imga art-dim, keyin uyga kirdim-da, hash-pash deguncha katta kosadagi ayronni shimirtib tashladim, ikkinchisini esa deraza oldiga olib borib non to'g'rab yedim. Oyim bilan O'rozmot hali ham tash-qarida suhbatlashib turishardi. Biroq bu safar ular hasratlasha-

yotgandek ko'rindi. Oyim yengilari bilan yig'idan qizarib ketgan ko'zlarini artib, tasalli berayotgan O'roznatning so'zlarini boshirg'ab ma'qullar, ich-ichiga botib ketgan ko'zlar bilan dom-da-raksiz ketgan bolalarini go'yo ko'rmoqchi bo'lgandek olis-olis-larga tiklardi. Haytovur, ancha dardlashib ko'ngli yumshagan oyim Jamilaning arava haydashiga ko'ndi, shekilli, birozdan keyin brigadir ko'ngli tinchib yo'rg'a baytalini yo'r tirib ketdi. O'shanda bu ishning oqibati nima bilan tugashini oyim ham, men ham bilmagan edik.

* * *

Jamilianing ikki ot qo'shilgan aravani bemalol haydab ketishiga hech ham shubha qilganim yo'q. Chunki u yoshligidan yilqichilar orasida o'sib, katta bo'lgan, tog' etagiga joylashgan Baqayir ovulidagi yilqichining qizi edi. Sodiq akan ham cha-vandoz bo'lgan ekan, u bir kuni yaylovdagi chorvadorlar to'yi munosabati bilan o'tkazilgan poygada Jamilaga yetolmay qolgan ekan. Shundan keyin izza bo'lib, uni olib qochib ketganigini bilardim. Ovsin-ajinlar bo'lsa, hecham-da, ular bir-birlarini yaxshi ko'rib topishgan, deyishardi. Har qalay, nima bo'lsa ham ular uch-to'rt oy birga turishgan, keyin Sodiq akanni harbiyga olib ketishgan edi. Bilmadim, yoshligidan otasi bilan birga dala-dashtlarda yilqi haydashib, ot chopishib erka o'sganidanni, yoki bitta-yu bitta qiz bo'lganligi uchunmi, ishqilib, Jamilaning xatti-harakatlarida allaqanday jo'shqinlik, erkaklarga xos fazilat bor edi. Har bir ishga astoydil kirishar, boshqa kelinlardek boshim, belim og'riyapti deb sira zorlanmasdi. Biroq o'zi ham birovga haqini ketkazmaydigan, aytishgan bilan aytishib, so'kishgan bilan so'kishadigan o'jar ayollardan edi. Uning ovuldagi kelinar bilan yundalashgan vaqlari ham bo'lgandi.

Yon-atrofdagi odamlar:

— E, bu qanday jilpanglagan kelin o'zi! Tushganiga bir kun bo'lmay, titidan zahar sochadi-yal — deganlarida, oyim: Mayli, shunisi yaxshi! Kelinimiz ochiq-yoriq, sira bo'sh kelmaydi...

Ana shunday ko'nglida kiri yo'q odam yaxshi, indamay yurgan pismiqlardan qo'riqsh kerak, hamma firq-fasad o'shaldan chiqadi, — deb javob qaytarardi.

Otam bilan haligi «ishchan» degan oyim boshqa qaynota, qaynonalardak Jamilani turmay, so'kmay, aksincha, o'z farzandlaridek erkalatishib: «Xudo ishqilib o'ziga insof bersin, to'g'ri yurib, to'g'ri tursa bo'lgan!» — deyishardi. Ular voyaga yetgan to'rt o'g'illarini armiyaga jo'natishib, ikki xonadondagi yukka-yu yagona kelimini ranijtishadimi. Biroq men oyimning ba'zi ishlariga hayron qolardim. Boshqalarni qo'yib turaylik, oyim birovni ranijtadigan odam emas edi. Har yili kuz kelishi bilan odam bo'yicha otam tayyorlagan olti qanoqli qora o'tovni tiklab, archa tutardi. Bizlarni chizgan chizig'idan chiqmaydigan qilib turbiyalab, ikki oilaning boshini qovushitirib kelardigan qilib turardi. To'g'ri, u kampirlardan biroz tortinar, oramizda ajralib turardi. To'g'ri, u kampirlardan biroz tortinar, ularning hurmatini joyiga qo'yar, biroq ovuldagi ko'pchilik ke-linlardek indamay boshini quyi solib o'tirmas yoki teskari qarab po'ng'illamas, ko'nglida borini yashitirib o'tirmay, sharta gapirib qo'ya qolar edi. Gaplari o'rindi bo'lsa, oyim uni ko'pincha ma'qullar, lekin o'shanda ham o'z gapini ikki qilmasdi. Nazarimda, oyim uni bir so'zligi, to'g'riligi uchun o'ziga ya-qin tutar, kelajakda uni ikki xonadonning boshini qovushitirib, ro'zg'orning rizq-barakasini o'zidek saqlay oladigan uddaburon o'rinbosar qilib qoldirish niyatida bo'lsa kerak.

— Xudoga shukr, tagli-joyli yerga tushding, bolam. Bu ham bo'lsa sening baxting, buni sira ham yodingdan chiqarma. Xotin degan tangrining berganiga shukr qilib, ro'zg'orida birini ikki qilib yursa, shuning o'zi katta davlat. Biz chol-kampir top-gan-tuganimizni o'zimiz bilan birga go'rga olib ketamidik... O'z qad-qimmatini bilsang, sira kam bo'lmaysan, doim martabang baland bo'ladi, bolam, — deb eslatib turardi.

To'g'ri, chol-kampirlarning cho'chiganicha bor edi: Jamila juda sho'x, yosh bolaga o'xshardi. Bir qarasangiz o'zidan o'zi kampirlarga suykali erkalanar, yo bo'lmasa birdan qah-

qah urib kular, yoki ko'chadan kirib kelayotganida xuddi yosh qizchalardek ariqdan do'rsillab sakrab o'tar, yoxud o'zicha xirgoyi qilib yurardi. Kampiriar Jamilaning bu qiliqlarini o'zlaricha gap qilib: «Hali bola-da, bora-bora quyulib qoladi» deb qo'yishardi.

Menga bo'lsa yanganning shunaqaligi yoqardi. Ba'zida ikkovimiz olishib, kurashib, quvlashib ham kelaverardik.

Jamila sarvqomat, bejirim ayol edi. Ikki o'tin gora sochini boshiga chambarak qilib o'tib, ustidan tang'ib olgan oppoq durrasi uning bug'doyrang kulcha yuziga shunday yarashib tushar ediki, asii qo'yaverasiz! Jamila kulganda uning shahlo ko'zlarida navqiron yoshlik barq urar, shunda u beixtiyor qaddini roslab, ovulning sho'x laparlarini kuylab yuborardi. Ovuldagi yigitlar, ayniqsa, frontdan qaytib kelgan yigitlarning Jamilani ko'z ostiga olishib, tegishib yurganlarini necha bor payvagannan. Hangomatalab yangam ular bilan bemalol hazil-huzul qilishardi-yu, biroq haddidan oshganlarning ta'zirini berib qo'yardi. Baribir bu mening izzat-nafsinga qattiq tegar, yangamni rashk qilardim. Shuning uchun ham haligi «bezo-rilarga» o'zimni ko'rsatib qo'yay deb: «Hoy, bilib qo'yinglar, bu mening yangam bo'ladi-ya, ko'p pashshaxo'rda bo'laver-manglar» degandek, ularning so'zini sharta bo'lib, vigor bilan xo'mrayib qarardim. «Endi nima qildik, buning yangasi ekan-kul!» deb yigitlar masxara qilib kulishganida, qizarib-bo'zarib, azbaroyi xo'rtligim kelganidan yig'lab yuboray derdim. Buni sezgan yangam xursand bo'lib, kulgidan o'zini tiyolmay jilmayib: «Ishlaring bo'lmasin, nima, yanga degan yerda qolib-dimi? Yur ketdik, qayinim!» deb ularning battar qitig'iga tegar, so'ngra boshini mag'rur ko'targancha dadil qadam tashlab ketardi. U yigitlarning ta'zirini berganidan ham xursand bo'lib, ham o'ziga xo'rliqi kelib, menga qarab bir kulimsirab qo'yardi. Balki, u: «E tentak, yangamga ko'z-quloq bo'laman deysanmi? Agar buzilaman desam, ming ko'z-quloq bo'lsang ham buzilaman. Axir men chumchuq emasman-ku», degan xayolga borganmikin? Men ham o'shanday vaqtlarda aybdor kishidek g'ing

demasdım. Ammo birozdan so'ng yangam xiyol yozilib: «Obbo kichkina bola-ey, juda g'alatisan-da!» deb meni yana bag'riga bosib peshonandan o'pardı.

Ha, chindan ham yangamni hech kimga ravo ko'rmay rashk qilardim. Uning quvnoqligi, o'zini erkin tutishi bilan faxrlanardim. Biz u bilan juda apog-chapog, bir-biridan hech narsani yashirmaydigan sirdosh do'stlardek edik. Nega shundayligini o'zim ham bilmasdım. O'sha kezlarda ovulda erkaklar juda oz edi. Shu sababli ba'zi yigitlar ko'krak kerib, balandparvoz gapirib, ovulda «mendani boshqa yigit yo'q» degandek, ayollarini hecham nazur-pisand qilishmasdi. Bir kuni pichan o'rimida, yur desam bo'ldi, orgamdan, ergashib kelaveradi, deb o'ziga ichong'ani birini — uzoq qarindoshimizning o'g'li Usmon yangamga tegiraklik qilavergan edi, u Usmonning qo'lini siltab yubordi-da, g'aram soyasida o'tirgan joyidan turarkan:

— Tur yo'qol! — deb o'shqirdi va teskari qarab oldi. — Qo'llaringdan modabozlik qilishdan boshqa ish kelarmidi.

G'aram ostida taltayib yotgan Usmon qalin lablarini nafat bilan burishtirib to'ng'illadi: — Ol-a, mushukning bo'yi shift-da osig'liq turgan go'shtga yetmay, puf sassiq degan ekan... Shunga o'xshab, ko'p noz qilaverna. Ichingda jon-jon deb turibsan-u, yana...

Jamila unga yalt etib qaradi-da:

— Jon-jon deb tursan turgandirman. Lekin peshonamga yozilgani shu ekan, nima qilay. Ey, ahmoq, buning kuladigan joyi bormi? Jon-jon deysin u yoqda tursin, ming yil toq o'tsam ham senga o'xshagan shumshuklarga nazarimni solmayman. Ahmoqsan. Ilgaridek tinch zamon bo'lganda shunday deb bo'psani — dedi.

— Shuni aytyapman-da! Urushning kasofati bilan qanchi yemay quturib yuribsan-da, — dedi istehzo bilan Usmon ko'zlarini o'ynatib tamshanarkan. — Mening xotinim bo'lganingdani, nima qilishimni o'zim bilardim!

Jamila lablari dir-dir titrab, Usmonga yeb qo'ygudek bo'lib qaradi, unga bir narsa demogchi bo'lib og'iz juftladi-yu, lekin

«shu ahmoq bilan aytishib nima obro' topdim» deb o'yladi, shekilli, jirkanih bilan «ftu» dedi-da, yerda yotgan panshasini yelkasiga tashlab, indamay nari ketdi. Men berigi tomondan aravaning ustidan xashak tushirayotgan edim, Jamila meni ko'rishi bilan boshqa tomonga burilib ketdi. Yangam mening qay ahvolda ekanimni sezgan edi. Nazarimda, yangamni emas, meni haqorat qilishganlaridek izza bo'lib, g'azabim qaynab ketdi. «Nega ularga yondashasan, nega ular bilan gaplashasan?» — deb yangamga jonim achidi-yu, ichimda uni koyidim.

Jamila o'sha kuni kechgacha noxush yurdi, kulmadi ham, gapirmadi ham. Men shoti aravani haydab g'aram oldiga borganimda, Jamila meni gapirmasin deb ataylab ishga alahsitib, dilini o'rtayotgan o'y-fikrlarini yashirishga harakat qildi, u pan-shaxasini kattakon pichan g'aramiga sanchdi-da, go'yo tog'ni ag'darayotgandek uni yerdan shartta ko'tarib, yuzini yashirganicha g'ayrat bilan pichanni aravaga olaverdi. Undan uzoqlashar ekanman, qayta-qayta orgamga qaytilib qarardim: yangam panshaxa dastasiga suyanib biroz xomush turar, o'ylanib qolar, keyin yana ishga tushib ketardi.

Men aravaga oxirgi marta pichan bosar ekanman, Jamilaning botib borayotgan quyoshga uzoq tikilib turganini payqadim. Quyosh daryoning narigi yog'ida, qozog' dastklarining allaqayerida o't yozilgan tandirning og'zidek alangalanib, holdan toyib, osmonda suzib yurgan pag'a-pag'a bulut parchalarini qizg'ish rangga bo'yab, binafsarang dastlikka so'ng'ig' shu'larini sochib, asta-sekin ufq orgasiga o'tib borardi. Jamila kaftini ishqalab, o'sha tomonda ajib bir manzara borday ko'zlarini uzmay kulimsirab qarab turardi. Endi uning chehrasi ochilib, ko'ngli ancha ko'tarilgan edi.

O'shanda Jamila mening aytmagan, lekin yuragimda tugilib, tilim uchida turgan: «Nega ularga yondashasan, nega ular bilan gaplashasan!» — degan ta'annaga javob berayotgandek:

— Haliyi gaplarimni ko'nglingga olma, kichkina bola, — deb go'ydi, eng yaqin sirdoshi bilan dardlashayotgandek. — Usmon ham odammi? It ham bir, u ham bir.

Jamila botib borayotgan quyoshdan ko'zini uzmay, indamay qoldi, keyin go'yo menga emas, o'ziga gapirayotgandek, yana shunday dedi:

— Bunday kishilar ko'nglingdagini bilarmidi... Buni hech kim bilmaydi. Xudo bilsin, bunday erkaklar dunyoda yo'qdir ham!

Men aravani qaytarishga ham ulgurmasdan qarasan, Jamila allagachon narigi tomonda ishlayotgan kelinlar oldiga yugurib borib, ular bilan chaqchqlashib, quvalashib yuritdi. Olovdek tovlanib turgan kechki shafaqqa qarab ko'ngli ochildimi yoki bugun yaxshi ishlaganidan xursand bo'ldimi, bilmadim, har qalay, kayfi chog' edi. Xashak ortilgan arava ustida o'tirar ekanman, Jamilaning qo'llarini keng yozganicha oppoq durrasini hilpiratib chopib borayotganini ko'rib, ko'nglim ancha taskin topdi: «Ha, Usmon o'zi kim-u uning so'zi nima bo'lardi?»

— Chuh, jonivor, chuh! — deb otga qamchi urdim.

Brigadir O'rozmali aytgandek, sochimni oldirib ketayin, deb otaning ustaxonadan qaytishini kutdim. Lekin u kelguncha bekor o'tirmay, deb Sodiq akamning xatiga javob yozdım.

Darvoqe, xat yozishda bizlarning o'zimizga xos bir taomilmiz bor. Harbiyidagi akalarni xatni otaning nomiga yozishardi, pochtaalon bo'lsa ularni onamga berardi, xatlarni o'qib berish, ularga javob yozish mening vazifam edi. Xatni o'qiy boshlashim bilanog unda, nimalar yozilganini darrov bilib olardim. Chunki hamma xatlar egiz go'zilardek bir-biriga o'xshardi. Sodiq akam har doim xatni «Sog'inchli salom xab» degan so'zdan boshlardi. Keyin: «Yetib ma'lum bo'lsinki, u tomonda, ya'ni gullab-yashnayotgan Talasning salqin havosida sog'salommat, o'ynab-kulib yurgan jondan aziz, mehribon otajonim Yo'lbayog'ga», — deb salomni otandan boshlardi, keyin katta oyimni, so'ng'ra ishchani oyimni, ana undan keyin qavm-qarindoshlarimizning sog'lig'ini so'rab, eng oxirida: «Shuningdek, xotinim Jamila ham eson-omon yuribdimi?» — deb bir og'iz qistirib o'tardi.

Ota-onasi, qavm-qarindoshlari turganda dastlab xotinini esga olish, xatni uning nomiga yozish odobdan emas, albatta, bu narsa faqat Sodiqqa emas, balki, umuman, erkak zotiga to'g'ri kelmaydi. Biroq biz shu ikki enlik xat olib turganimizga ham ming qatla shukr qilamiz, ovuldagilar uchun bu bir katta baxt edi. Oyim xatni menga ikki-uch marta o'qitib olgandan keyin, qozon-tovog, issiq-sovuqqa uraverib yoritib ketgan qo'llariga olib, go'yo uchirib yuborishdan qo'rqgandek uni avaylab uch-burchak qilib buklab qo'yardi.

— E-e, tumordak xatlaringdan onang aylansin, — derdi u ko'ziga yosh olib, og'ir xo'rsinib. — Ota-ona, qarindoshlarning ahvolini so'raydi-ya! Axir, biz uydami-z-ku, bizni jin urarmidi! Baxtimizga, ishqilib, sizlar omon bo'linglar, xudo o'z panohida saqlasin. Ikki enlik xat yozib: sog'-salomat yuribman, deb qo'ysalaring, shuning o'zi ham katta g'animat.

Oyin xatga yana biroz termilib qarab turardi-da, so'ngra uni sandiqdagi xatlar saqlanadigan xaltachaga yashirib qo'yardi.

Agar shu payt Jamila uyda bo'lib qolsa, u ham xatni bir karra ichida o'qib chiqardi. Jamila har safar xatni qo'lga olishi bilan o'z-o'zidan qizishib ketar, uni harislik bilan tez-tez o'qiy boshlardi. Lekin xatning oxiriga yaqinlashgan sayin yuzidagi quvonch alangalari so'nib, rangi o'chib, qoshlari yana chimirilib qolardi. Ba'zida xatni oxirigacha o'qib chiqishga ham sabrini chidamay, halsalasi pir bo'lardi-yu, g'ing demasdan, go'yo qarz olgan narsasini qaytarib berayolgandek bo'shashib, xatni oyimning qo'lga tutqazardi.

Xat saqlanadigan xaltachani sandiqqa bekiarkan, kelinining tushaytib qolganini paytagan oyim unga tasalli bergan bo'lardi:

— Xabar kelganiga quvonish o'runga xafa bo'lganing nima, bolam. Yoki faqat sening kuyoving askarlikka ketganmi? Barchaga barobar musibat, sabr qil... Ko'z ochib ko'rgan yorini kim sog'innaydi deysan. Sog'insang ham sir boy berna, ichingda saqla.

Jamila bo'lsa miq etmasdi. Lom-min demasa ham, parishon chehrasi go'yo: «Eh, koshki edi tushunsangiz!» deyayolgandek bo'lardi.

Sodiq akam bu xatini ham Saratovdan, gospitaldan yozgan edi. Xudo xohlasa, kuzning o'rtalariga borib qolarman, debdi. Ilgari ham shunday deb yozganida biz juda quvongan edik.

Otam ishdan qaytgach, tezda sochimni oldirdim-u, uyda qolmay, otlarni bedazorga qo'yib yubordim-da, o'zim har kun-gidek xirmonda tumadim. Raisimiz mollarni bedazorga yoyish-ga ruxsat bermasdi, biroq men otlarim yaxshi to'ysin deb ularni ko'zdan ovloq joydagi bedazorga tushovlab qo'yardim. Buni hech kim bilmasdi. Bu safar, aravani xirmonda qoldirib bor-man, pastlikda yana to'rt ot o'tlab yuribdi. Jahlim chiqib, ularni chekkanroq joyga haydab yubormogchi bo'ldim. Biroq otlarning iktitasi brigadir aytilgan o'sha Doniyomniki ekanini tanib qoldim. Men, ertadan boshlab barinim bir brigada bo'lib, stansiya-ga qatnaymiz, degan o'y bilan otlarga tekkanim yo'q. So'ngra xirmonga kelsam, Doniyor ham shu yerda ekan. U endigina uravasi-ni g'ildiraklarini moylab bo'lib, o'qning gaykalarini burayotgan ekan.

— Doniyor aka, otlar siznikimi? — deb so'radim undan.

U menga bir qarab qo'ydi-da:

— Iktitasi meniki, — dedi.

— Qolgan iktitasi-chi?

— Hahgi, ha, oti nima edi, Jamilamidi, o'sha kelinniki. Ayt-mogchi, u sening yangang bo'ladingmi?

— Ha, yangan bo'ladi.

— Bo'lmasa, bugun kechasi Seit qarab tursin, deb brigadir-ni o'zi tashlab ketdi.

«Yaxshiyam ularni haydab yubormagan ekanman-al!» — deb qo'ydim ichimda.

Kech kirib, tog'dan esgan mayin shabada ham tinib, xirmon-jimjit bo'lib qoldi. Doniyor ham men yotgan somon ustiga ke-lilib yonboshladi. Lekin ko'p o'tmay yana o'tmidan turdi-da, soy bo'yiga tomon ketdi. U tik jar yoqasiga bordi-da, boshini sal qiyshaytirib, qo'llarini orqasiga qilganicha turib qoldi. Orqasi-dan qaraganda uning gavdasi oy yorug'ida ko'zga aniq tashla-nib turardi. Atfidan, mudroq sokin tun uyqusini buzib, toshlar-

dan toshlarga urilib, shartlab oqayotgan soy suvining musiqiy ohangini yo bo'lmasa boshqa bir quloq ilg'amas tovushlarni tinglayotganday Doniyor qimir etmay turardi.

«Odaticha soy bo'yiga borib tunamoqchi, shekilli», deb kulib qo'ydim men o'zimga.

Doniyor ovulimizga yaqindagina kelgandi. Pichan o'rog'i endi boshlangan kezlar edi. Bir kuni bitta bola chopib keldi-da, ovulga bir yarador askar qaytdi, lekin kimligini o'zim ham bilmayman, deb qoldi. Ovulda birov askardan qaytib kelgudek bo'lsa, ko'rgani hamma yopirilib borardi. Ammo bu safar frontdan kelgan kishining nasl-nasabi noma'lum bo'lgani uchun, o'roqchilar tozayam shov-shuv ko'tarishdi.

— Begona deyshadi-ku.

— Begona bo'lsa, bizning ovulga kelarmidi?

— Shuni ayt-a?

Shunday qilib, u kim ekan, o'zimizning qarindosh-urug'imizda bitta-yarimtasining bolasi bo'lmasin tag'in, deyshib, bir to'da odam ovulga ham borib kelishdi.

Keyin bilishsa, Doniyor asli shu yerlik ekan. Aytilaricha, u yoshligidan yetim qolib, har kimlarning eshigida yurgan, oxiri Chaqmoqdagi qozoq tog'alarmikiga ketib qolgan, shu-shu, bolani izlab borgudek bironta jonkuyar topilmagan. Shunday qilib, u el-urug'ining yodidan ham chiqib ketgan ekan. Ovuldan ketib qolganidan keyingi hayoti to'g'risida esa Doniyor unchalik yoqilib gapirmaganmish. Biroq hozir o'ylab ko'rsam, uning tortmagan azob-uqubatlari qolmaganga o'xshardi.

Turmush bu mushtdek bolani ne ko'ylarga solmagan, tirikchilik dardida u qayerlarga bosh urmagan. Doniyor ko'p vaqt Chaqmoq dastida qo'y boqib yuritib, voyaga yetgach jazirama cho'llarda kanal qazigan, yangi tuzilgan paxta sovxozlarida paxta ekib, ekin sug'orib, oxiri Toshkent yaqinidagi Ohangaron shaxtalarida ishlab, o'sha yerdan harbiyga ketgan edi.

Xullas, Doniyorning harbiydan qadrdon ovulga qaytib kelganiga ovuldagilar xursand bo'lishgandi, bechoraning tuz-nasibasi uzilmagan ekan, mana oxiri o'z eliga qaytib keldi! Shuncha

yil chetda yursa ham, tilimizni esdan chiqarmabdi-ya. Biroq tili sal-pal qozoqchaga tortib ketadi, deyshardi.

«Ot aylanib qozig'ini topadi, deganlar. Tug'ishgan yer, el-yurtini unutish osommi? Kelganingga biz ham, ota-bobalarining arvohi ham xursand; girmomni yengib, tinchlik bo'lsa, ringning arvohi ham xursand; girmomni yengib, tinchlik bo'lsa, sen ham uy-joy qilarsan, bola-chaqali bo'larsan», — deyshar-dil keksalar. Ular Doniyorning yetti pushini surishtirib, uning qiyasi urug'dan ekanligini, ovuldagi ba'zi bir tug'ishganlarining kimligini ham aytib berishdi. Xullas, ovuldagilar: «Doniyor dunyoga yangi kelgandek bo'ldi», deyshadigan bo'lishdi.

Oradan ko'p o'tmay bir kuni brigadir O'rozmot shinelini yelkasiga tashlab: chap oyog'iga sal oqsoqlagan novcha, bo'yni uzun bir kishini ergashirib keldi. Yo'rg'a baytalini gijinglatib kelayotgan pakana O'rozmotning yonida haligi novcha askar salmog'ini o'ng oyog'iga solib, orqada qolmay, tez-tez yuritib ketardi.

Bizlar, pichan o'radigan mashinada ishlayotgan bolalar Doniyorni birinchi ko'rishimiz edi. Doniyor yarasi yaxshi bitib ketmaganidan oyog'ini bukolmasdi. Uni o'roqqa yaramaydigan bo'lgani uchun biz bilan birga mashinaga qo'yishdi. Rosini aytisam, biz uni avvaliga unchalik yoqirtmadik! Chunki Doniyor juda odamovi edi, gapirishganda ham uning butunlay boshqa, faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan narsalar to'g'risida xayol surayotgani, kishiga tikilib tursa ham, ko'ngli boshqa yoqda ekanligi shunday sezilib turardi. U og'ir xayolga botgandek ang-rayib turardi. Buni payqagan kishilar: «Bechora, frontdan keyin hali ham o'zini o'nglab ololmasa kerak», deb yurishdi. Lekin Doniyorning o'zini tutishiga, qo'li qo'lga tegmay chaqqon ishlashiga, harakatchanligiga qarab, uni ochiq-yoriq, aqlli, gap-iga chechan odam ekan, deb o'ylaysan kishi. Balki, yetimlik azob-uqubatini ko'p tortganidan u mehnatchan, lekin kamgap, sit-asorini hech kimga aytmaydigan bo'lib qolganmikin? Ehtimol, shundaydir. Sersavlat, bo'y-basti kelishgan Doniyorning jag'i bir-biriga yopishib ketgan, qovog'i sira ochilmas, ko'zlari bir xilda g'amgin bogardi. Faqat doim uchib turadigan qosh-
ning yuziga ham berib turardi.

17
JAMHURIYAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
1-FILIALI

17
JAMHURIYAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
TOSHKENT VILOYATI CHIRCHIQ
DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI
1-FILIALI

sirli tovush eshitgandek hushyor tortar, qoshlari uchib, go'yo bir narsadan xursand bo'lgandek ko'zlari yaraqlab ketardi. Lekin biz buning sababini bilmasdik. Bugina emas, uning boshqa qiziq odatlari ham bor edi. Qosh qorayganda otlarni aravadan chiqarib, ovqat qachon tayyor bo'larkin, deb o'choq atrofida dam olib o'tirardik. Doniyor bo'lsa yonimizdagi Qorovulepaga chiqib, qorong'i tushgunga qadar o'sha yerda o'tirardi.

«U yerda nima bor ekan? U kimni qo'riqlaydi, u nimani qo'riqlayapti», deb kulishardik biz. Kunlardan birida men ham qiziqib, uning yoniga chiqib o'tirdim. Bu yerda aytarli hech narsa yo'q edi. Tog' etaklari bo'ylab yastanib yotgan bepoyon dashtlik chuqur dengizga cho'kib borayotgandek, oqshom qo'ynida yo'qolib borardi. Doniyor mening kelganimga parvo qilmadi. U chehrasi yorishib, bir tizzasini quehoqlaganicha xayol surib o'tirardi. U men anglab yetmagan, ma'nosiga tushumagan al-laganday sirli tovushlarni butun vujudi bilan berilib tinglayotgandek tuyulardi. Ba'zan qoshlari chimirilib, ko'zlari chagnab, kuchi tanasiga sig'mayotgandek to'lg'anar, go'yo o'rindan iring'ib turib, qulochini yozgancha butun borligini ko'ksiga bosib, quehoqlamoqchi bo'layotgandek tuyulardi. Bir qarasang, qattiq charchagan odamday yana bo'shashib, g'amgin bo'lib qolardi.

Xo'jaligimizning pichan o'radigan mashinalari buralib-buralib oqayotgan kattakon Gurkurov soyining bo'ylarida xuddi shu Gurkurov soyidek gurkirab yurardi. Pichan o'rog'i soylarning to'lib-toshib oqayotgan davriga to'g'ri keldi. Toshidan toshga urilib, ko'piklanib, pishqirib oqgan suv kech kirishi bilan yana ko'payardi va yarim kechaga borib sharillab oqgan ovozdin kapa-da yotgan yerimda uyg'onib ketardim. Qaymog'i olingan sutdek osmonda muzdek shabada g'ir-g'ir esib, ko'kdagi yulduzlar shu'la sochib mo'ralab turardi. Tun og'ushida hayqirib oqgan soy suvining to'igini yana ham kuchliroq sezilib, go'yo ustimizga bosib kelayotgandek tuyulardi. Biz qirg'oqdan olisda bo'lsak-da, kapamizni suv oqizib ketmasmikin, degan vahima beixiyor ko'ngilga g'ulg'ula solardi. Do'stlarim hech narsadan xabarsiz, dong qotib uxlashardi. Men tashqariga chiqib ketaman.

Tunda soy bo'yi ham ko'rkam, ham vahimali bo'ladi. O'tloqning u yer, bu yerida o'tlab yurgan otlar qorayib ko'rinardi. Hammayoq jimgit. Otlar shabnam ingan o'tlarga to'yib, dam-badam pishqirishar va yengil mudrashardi. Sal narida Gurkurov suvi quturib, mayda tol novdalarini egib, toshlarni yumalatib, sokin tun jimgilini buzib, go'yo yer qa'ridan qay-nab chiqayotgandek dahshat bilan sharillab oqardi. Shunday kechalarda men doim Doniyorni eslardim. «Darvoqe, Doniyor qayerda qoldi ekan» – deb so'radim o'zimdian o'zim. U doim yalka o'zi suv bo'yidagi pichan g'aramlari ustiga borib yotar-di. «Nima halo, u kechasi qo'rqmaydimi, suvning sharillashi-dan qulog'i bilmaydimi?» – degan fikr xayolimdan o'tardi. «U hozir ham uxlayotganimkin yoki uyg'oqmikin? Tavba, yolg'iz suv bo'yiga borib yotishning nima hojati bor ekan? Buning nima halovati bor? Qiziq, sira odamlarga qo'shilmaydi-ya. U hozir qayerda ekan?» – deb atrofga nazar tashlab, qulog' solaman, hammayoq jimgit. Qirg'oq bo'ylab qiya tepalik cho'zilb ketgan, tog' etaklariga qorong'ilik cho'kmoqda, osmonning u yer-bu yerida yulduzlar mitillab ko'rarmoqda.

Ovulga kelganiga bir necha kun bo'lsa ham, o'zini chetga tortib, hech kimga qo'shilmay yurgan Doniyor oshna-og'ayni ortira olmadi. Birovga yondashmas, janjallashish, tortishish nimeligini bilmas, birovg'a yaxshi ham gapirmas, yomon ham gapirmas edi. Ovulga yaxshilik ham qilib, yomonlik ham qilib, yig'ilishlarda so'zlab, to'y va ma'rakalarda qariyalalar bilan yon-ma-yon o'tirib, elning issiq-sovuq'iga aralashib yurgan o'ktam yig'ililar qadr-qimmatli bo'lib, darrov og'izga tushadigan, xo-tin-qizlarning nazariga ilinadiganlar ham shular bo'lardi.

Doniyorga o'xshab ertadan kechgacha ter to'kib ishlay-digan, lekin o'zini boshqalardan chetga olib yuradigan, o'zi bi-lan o'zi bo'lib, birovg'a zarari ham, foydasi ham tegmaydigan kishilar to'g'risida: «Bir amallab kun ko'rib yurgan becho-ma-kuv», deysishardi. Bizlarga o'xshagan o'zi bilarmon, mahma-dona bolalar esa haligidek chinakam asil yig'ilardek bo'lishni havas qilib, Doniyorning yuz-ko'zi oldida bo'lmasa ham, orqa-

sidan mazax qilardik. Uning ko'ylagini o'zi yuvganiga ham kulard edik. U harbiydan bitta ko'ylak bilan kelganligi uchun ham uni qurir-qurimas kiyib olardi. Biroq, qizig'i shundaki, Doniyor mo'min-qobil bo'lsa ham, biz u bilan bemaol, botinib gaplasha olmasdik. Gap uning kattaligida emas edi, albatta. Chunki u, juda nari borsa, akalari bilan teng kelardi. Shuning uchun ham biz u bilan sansirab gaplashar edik. Nima, o'zimizni pastga urarmidik. Garchi Doniyor ulug'sifat bir odam bo'lmasa-da, uning shunday hech kim bilan gaplashmay, vaznin yurishida qandaydir bir xosiyat bordek, sho'x, shayton bolalar undan hayiqib turishardi.

Bunga qisman o'zim ham sababchi bo'ldimmi deymanda. Chunki men odamlardan, ayniqsa, frontga borib kelganlardan ko'rgan-bilganlarini ipidan-ignasigacha gapirib berishni ilmos qilib, ularni hol-jomiga qo'ymasdim, savollarni yog'dirib yuborardim. Shuning uchun ham men «Seit xira» degan laqab oltirganman.

Doniyor kelgan dastlabki kunlarda, men undan urush to'g'risida ko'p narsalarni so'rab bilib olaman deb yurdim. Bir kun ishdan so'ng gulxan atrofiga ovqat ichib, dam olib o'tirganimizda Doniyordan so'rab qoldim.

— Doniyor aka, urushda ko'rgan-kechirganlaringdan bir gapirib bermaysanmi?

Doniyor hadeqanda gapira qolmadi. Chamamda, mening bu gapim unga yoqmadi, shekilli.

— Urush deysanmi? — dedi u va xuddi o'ziga javob berayotgandek past ovoz bilan qo'shib qo'ydi: — Urushning nomi o'chsin, uni bilmaganlaring yaxshi!

Doniyor narida yotgan xashakdan katta bir tutam olib gulxanga tashladi va olovni tez-tez puflab yondirdi-da, hech kimga qaramay qo'llarini o'tga toblay boshladi. U alanganib yonayotgan olovga tikilganicha uzoc jim qoldi.

Doniyorning nega bunday qilganini kim bilsin, lekin uning o'sha ikki og'iz gapidan ham urushni ertakdek ernak qilib gapirib bo'lmastigi, u odamning yurak-yuragiga singib ketishi, u haqda gapirish nihoyatda og'ir ekanligi shunday sezilib turar-

di. Uyalganimdan boshimni yerdan ko'tara olmadim. Shu-shu Doniyordan urush haqida so'ramaydigan bo'ldim. Bolalar ham unga tegajalik qilmaydigan bo'lishdi.

Biroq ko'rinishi tund, odamga aralashtirmaydigan Doniyor o'zicha yakka-yolg'iz yuravergani uchun uning harbiydan kelganligining qizig'i ham qolmadi. Qay bir kishilar: «Shunchaki bir odam-da» degandek qilib uni nazariga limas, boshqa bironlar esa undan ro'yi rost kulib, ko'pchilik esa rahmi kelib: «Hoshpamasiz, bir amallab jon saqlab yurgan bir g'aribda...» kolkozning dalada beradigan issiq ovqati bo'lmasa, tentirab kelib qolarmidi... O'ziyam, qo'ydek yuvosh ekan...» — deb ochilib gapirishardi. Bora-bora kishilar Doniyorga ko'nikib qolishdi shekilli, uni boshqa gap qilmaydigan bo'lishdi. Odamlarning u bilan ishi bo'lmay qoldi.

Ertasi saharlub Doniyor ikkalamiz otlarni xirmonga olib keldik: shu payt Jamila yangan kelib qoldi. U bizni ko'rishi bilan utoqdan qichqirdi.

— Ey, kichkina bola, qaysisi mening otlarim, bu yoqqa haydab keli! Xomutlari qani? — deb umri bo'yi aravakashlik qilgan odamdek, g'ildiraklari joyidamikin degandek tepib ko'rar, u yoq-bu yoq'ini sinchiklab ko'zdan kechirardi. Biz Doniyor bilan otlarni yetaklab, xirmonga yaqinlashib kelganimizda, ikkalamizning aft-u angorimiz Jamilaga g'alati ko'rindi, shekilli, u bir kulimsirab qo'ydi. Doniyorning uzun va oriqli oyog'laridan qo'ng'ir keng soldatcha etiklari chiqib ketgudek bo'lib shalvirab turardi, men bo'lsam, qorayib, toshdek qotib ketgan oyog'larim bilan otini niqlab kelardim.

— O'xshatmaguncha uchratmas, deganlaridek juda topishib-olizlar-ku. — Shu-shu go'yo bizning jilovimizni qo'lga olgandek, u buyruq qilaverdi: — Qani, tez-tez bo'linglar, urushda turish yo'q, ertaroq salqinda jo'nay qolaylik, — deb otlarini aravaga qo'sha boshladi.

Jamila, Donyorning bori ham, yo'g'i ham bilimmaydi, degandek, uni nazariya ilmasdi. Gapirisha ham men bilan gaplashardi. U bizdan qolishmay yelib-yugurib ishlardi. Jamiladagi bu jasorat, ayniqsa, o'zini katta olib gapirishi Donyorga qattiq tekandek bo'ldi. Donyor chakkasi tirishib, uni ham yoqitmagandek, ham hayratda qolgandek, tumsayib teskari burilib oldi. Jamila buni paytagani ham yo'q. Donyor tarozi ustidagi qoplardan birini indamay dast ko'tarib aravasiga tashlaganda, Jamila unga yopisha ketdi:

— Bu nima qilib, har kim o'z bilganicha ishlayveradimi? Qani, qo'lingni ber, qo'llashgani Xudo qo'llaydi! Hoy kichkina bola, aravaga chiq, qoplarni joylashtir! Jamila Donyorning qo'llidan sharta ushlab, qopni ikkovlashib ko'targanida, Donyor uyalganidan qip-qizarib ketdi. Shundan keyin ham ular qoplarni qo'llashib ko'tarib bosishdi, qo'llari bir-biriga chirmashib, qop ustidan asta sirpanib tusharkan, Donyor o'ng aysizlanti unga qaramaslikka harakat qilardi. Jamila bo'lsa parvoyi falak, har safar tarozibon xotinning yoniga kelganida, u bilan hazil-huzul qilib, hiring-hiring kulishardi. Jo'nash oldidagina u ko'zini bir qisib qo'yib, Donyorga:

— Hoy yigit, isming nima, Donyormidi, ko'rinishdan erkakka o'xshaysan-ku, qani yo'l boshla! — dedi.

Donyor bu safar ham miq etmadi, Jamilaga cho'chigandek bir qarab qo'ydi-da, aravani haydab ketdi. «Obbo sho'ring qurg'ur-ey, muncha uyalmasang!» — deb achinib qo'ydim unga.

Yo'l olis, dashtdan yigirma chaqirimcha yo'l bosib, Qoratorg' darasidan o'tib, stansiyaga borish kerak. Shuni yaxshiki, xirmondan to stansiyagacha yo'l qiyalab boradi, otlarga ham ancha yengil edi. Ulug'tog' tog'ining etagidagi ko'm-ko'k dartahtlar ichiga ko'milgan ovulimiz to daradan chiqib ketguncha, xuddi kaftdagidek aniq ko'rinish turardi. Daraning etagidan esa temir yo'l kesib o'tadi.

Shunday qilib, biz har kuni stansiyaga g'alla tashib yurdik. Ovuldan etralab chiqib, stansiyaga peshinda yetib boramiz. Taqir yo'ldagi shag'al arava g'ildiraklari ostida g'ichirlar-

di. Kun isigan sayin otlarning yag'rinlaridan ter quyilib oqar, chivimlar esa chang aralash unga yopishar edi.

Saratonning jazirama quyoshi hamma yogni qovjiraytib kuydiradi. Stansiyaga kelsang ot-aravaning ko'pligidan qadim bosolmaysan. Tog' etagidagi uzoq xo'jaliklardan eshak va ho'kizlarga g'alla ortib kelgan bolalar bilan xotinlarning kiyimlari terdan sho'ri chiqib, chang bosgan belari qorayib kuyib, shamoldan lablari yoritilib, yalangoyoq, yalangbosh horibolib kelardilar. Zagotzernoning hovlisi qiy-chuv bo'lib, uning darvozalari: «Hamma g'alla front uchun!» degan shior yozib qo'yilgan. Paxsa bilan aylantirib olingan pasqam hovlining tashqarida vagonlarni bir-biriga ulab yurgan parovoz qaynoq turg' chiqarib, qumursqadek tinmay harakat qilardi. Sal naridan joyezdlar quloqni kur qilgudek darajada bo'kirishib o'tishadi. Xuddi darvoza oldiga cho'ktirilgan tuyalar o'midan turgisi kelmay, jini qo'zib, ko'pik sochib ovozining boricha bo'kirardi.

Kattakon koppomning ichiga g'alla tog'-tog' qilib uyib tashlangan. G'alla solingan qoplarni orqalab taxta trapdan ana shu uyumlarning tepasiga olib chiqib to'kish kerak. Koppomning qizigan tunuka tomidan chiqqan bo'yoq aralash temir hidi bug'doy changi bilan birga qo'shib dimog'ni qichitardi.

Uyqusizlikdan ko'zlari qizarib ketgan omborchisi pasda qo'lini paxsa qilib so'kinardi:

— Hoy bola, ko'zingga qara, ustiga chiqarib to'ksang-chi! U nega so'kinadi? So'kimasa bo'lmaydimi? O'sha yerga olib chiqib to'kish kerakligini o'zimiz ham bilamiz-ku.

Biz bu yerdagina emas, balki dalaning o'zida, yerga don tushlangan kundan mehnat qilamiz. Yosh-yalang, xotin, bolalarimiz yoz bo'yi tinmay parvarish qiladi, kombaynchilarimiz har kuni yuz matalab buziladigan, parti ketib, sharti qolgan kombaynni bir nafas ham to'xtatmay, saratonning jazirama kunlarida ham daladan chiqishmaydi. Hozir ham dalada o'roqchilar tong sahardan qorong'i kechgacha zirqirab og'rikan bellarini yozolmay g'alla o'rmoqdalar, bir qarich bolalar bitta ham boshoqni qoldirmay terib olmoqdalar. O'sha kunlarda biz barcha

topgan-tutganimizni frontga jo'natamiz. Bu bizning g'alabaga qo'shgan ter bilan qonimizdir.

Hali-hali esimda, yosh bola ekanman, zabardast yigitlar ko'taradigan katta-katta qoplarni yelkamga tashlab, uning bir burchagidan mahkam tishlab trapdan yuqoriga chiqar ekanman, qovurg'alarim mayishib, ko'zlarim tinib ketardi. Qadam sayin trapning taxtalari egilib, koppon ichidan ko'tarilayotgan chang aralash g'ubor o'pkani qisardi. Necha marta holdan toyib, organdan sirg'alib tushib borayotgan qopni yelkamdan irtirib, o'zim ham sakrab yuborgim kelardi. Lekin organdan ham qop ko'targan odamlar kelardi. U ham menga o'xshagan bir yosh boladir, yo bo'lmasa tushib-chiqib yurgan ayollarining biridir. Agarda urush bo'lmaganida bunday og'ir yukni ularga kim ko'tartirib qo'yardi. Shunday og'ir ishga ayollar chidash berayotganda noliushga haqqim bormi?

Ana, oldinda Jamila yangam boryapti. Etagini qistirib olgan, uning bug'doyrang chiroyli oyog' mushaklari tarang tortilib, paylari uzilib ketgundek bo'ladi. U go'yo yukini yengillatayotgandek bukilib, egilib og'ir qadam tashlab borardi. Goh-goh u mening holdan toyib borayotganinni sezgandek to'xtab qolar-dida:

— Bo'shashma, kichkina bola, oz goldi! — deb qo'yardi. Biroq o'zi ham qattiq charchaganidan ovozi bo'g'ilib chiqardi.

Bug'doyini to'kitib, orgaga qaytayotganimizda, doim Doniyorga duch kelardik. U odati bo'yicha hech kimga qo'shilmay, jimgina, salmoq bilan oyog'ini oqsoqlanib bosardi. Biz unga yondashganimizda, og'ir tortgan bo'ynini cho'zib, qistirilgan ko'ylagining barini yozib kelayotgan Jamilaga Doniyor enkayganicha qovoq ostidan tikilib o'tardi. U Jamilani go'yo birinchi marta ko'rayotgandek hamisha ana shunday tikilib qarardi. Lekin Jamila bunga sira e'tibor bermasdi. Birga ishlaganimizdan buyon ularning biron marta ham ochilib gaplashganini ko'rganim yo'q. Jamila ba'zan shunchaki hazilashib, tegishib kulib gapirsa, ba'zida mutlaqo ishi bo'lmasdi. Bu uning kayfiyatiga bog'liq edi. Hushi kelisa, yo'lda kelayotib Jamila menga: «Qani, chuh

de, kichkina bola, ketdik!» — derdi-da, o'tirgan yeridan sap-chilib turib, qiyqirib, qanchinini o'ynatganicha aravani haydab ketardi. Men ham undan qolishmasdim. Hash-pash deguncha oldinda borayotgan Doniyor quvib o'tib ketardik. Doniyor organda chang-to'zon ichida qolardi. Aslida, bu hazil bo'lsa-da, lekin bunday hazilga hamma ham chidayvermasdi. Biroq Doniyor g'ing demas, ranjimas edi. Biz chang-to'zon ko'tarib, uning yonidan tasira-tusur qilib o'tib ketsak ham, u go'yo aybdor kishidek muloyimgina kulimsirab, aravada tik turganicha oltarga ustma-ust qanchi bosib borayotgan Jamilaga ajablanib, indamay qarab qolardi. Uning jahli chiqdimikin deb orgamga quyirib qaraganimda, chang quyuni ichida qolgan Doniyorning marmun bo'lgandek Jamiladan ko'zini olmay tikilib turganini payqardim. Uning bu qarashida o'ta ko'ngilchanlik, oltanoblik bilan birga, yuragini kuydirayotgan allaqanday sirli bir hasrat borigi sezilib turardi. Jamilaning bu qiliqlarini, ishezoi kulishlarini, yonida go'yo mensimagan kishidek indamay o'tishlarini Doniyor hecham ko'ngliga og'ir olmas, bariga chidab, bir og'iz ko'z qayarmas edi. Ba'zida Doniyorqa rahmin kelib:

— Qo'yday yuvosh odamning dilini og'iriganing nimasi, yanga? — desam, Jamila menga:

— Ke, qo'y, shuni gapirma! — deb qo'lini siltab kulib qo'yardi? — E, shunchaki bekorchilikdan hazillashamanda. Nima biron joyi kamayib qolarindi!

Bora-bora yangamga qo'shilib men ham hazil-huzul qiladigan bo'ldim. Chunki Doniyorning Jamilaga ma'noli tikilib qarashlari menga g'alati tuyula boshladi. Ayniqsa, Jamila qop ko'targanida Doniyor ko'zining qiri bilan unga tikilib qolardi. Har kim o'zi bilan o'zi ovora bo'lib, ko'pchilik ish bilan alaxshib, buni payqamaydi, deb o'ylaydi, shekilli. Aravakashlar qiyirig'i ot-aravalarining ko'pligidan stansiyaning xuddi bozorga o'xshab ketgan to's-to'polon hovlisida Jamila qanchalik qiyinmasin, sira bo'sh kelmay yelib-yugurib ishlaganidan, qabqaha turib kulganidan u hammadan ajralib ko'zga yaqqol tashlanib turardi. Jamila arava chektiga qo'yilgan qoplarni ko'kragini kerib

yelkasiga olarkan, qop-qora, qo'ng'ir soch o'rimglari yerga tegay-tegay deb ketar, salmoq bilan orqasiga burliganda esa, qisq ko'zlarining qorachig'lar kipriklari orasidan yalt etib ko'rinar. O'shanda qop ko'targan Jamila koppo'ning eshigiga yetgunga qadar Doniyor uni zimdan kuzatib qolardi. Men buni payqab yurardim. Hadeqanda ko'nglinga og'ir olmagan bo'lsan ham, lekin keyinchalik Doniyorning yangamga bunday zimdan nazar tashlab yurishi menga yoqmad, hatto izzat-nafsimga tekandek bo'ldi, hech kimga ravo ko'rmay, qizg'and yursan-u, Jamilaga boshqalar qolib, Doniyorboy ko'z tiksa-ya. «Doniyor! Jamilaga ko'z tikdimi, boshqalardan xafa bo'lmasan ham bo'larkan! Taval!» – derdim jahlim chiqib o'zimga o'zim.

Endi Doniyorini mo'min-qobil yigit deb aytmoq u yoqda tursin, yomon ko'ra boshladim. Shundan keyin men yana yangamga qo'shilib, uni masxara qila boshladim. Ammo bu hazlimizning tagi zil bo'ldi.

G'alla tashib yurgan qoplarimiz orasida pishiq matodan tikilgan yetti pudlik katta bir qop bor edi. Hamisha yangam ikkovimiz uni koppo'nga olib borib yerga to'kardik, chunki uni bir kishi ko'tarolmasdi. Bir kuni xirimonda aravalarga yuk ortayotib, yangam bilan birga halig' katta qopni Doniyorning aravasi-ga tashladik-da, ustidan boshqa qoplarini bostirib qo'ydik. Qani, nima qilardikan, deb o'yladik o'zimizcha.

Xirimondan kun chiqarda jo'nab ketdik. Yo'lda rus qishlog'ida bironing bog'iga kirib, Jamila ikkovimiz olma o'g'irlab chiqdik-da, yo'l-yo'lakay qahqahlab kulishib ketdik: Jamila boraborguncha Doniyoraga «Ilib ol!» deb olma olib bordi. Olma tagandan keyin biz odatdagicha uni chang-to'zonda qoldirib, ancha uzoqlashib ketdik. Doniyor daradan chiqaverishdagina bizni quvib yetdi, temiryo'l berik ekan, uning ochilishini kutib turishga to'g'ri keldi. Bu yerdan to'zoni yagacha birga keldik. Bu orada halig' yetti pudlik qop yodimizdan ko'tarilib ketibdi, xayolimizda hech gap yo'q, g'allani tashib bo'lay deb qoldik. Bir mahal Jamila biqimimga turtib, Doniyorini ko'rsatib bir kulib qo'ydi. Doniyor arava ustida turgan ekan. «Buni nima qilasam ekan?» degandek

halig' katta qopning u yoq-bu yog'iga qarab turardi. So'ngra u Jamilaning qidir-qidir kulayotganini payqab qolib, bizning sinmoqchi bo'lganimizni sezdi, shekilli, qip-qizarib ketdi.

– Hoy, ishtoningni baland ko'tar, tushib kelmasin tag'in! – deb qichqirdi Jamila.

Doniyor unga bir o'qayib qaradi-da, qopni nari-beri surib uravaning chetiga keltirdi, so'ngra uni bir qo'li bilan suyab turtib, yerga sakrab tushdi. Hash-pash deguncha bo'lmay, zildak qopni bir siltab yelkasiga oldida, koppo' tomon yura boshladi. Biz, qani, nima qilardikan, deb o'zimizni go'llikka solib, sir bermay turdik, boshqalar ham unga parvo qilishgani yo'q. Hamma ham qop ko'tarib yuribdi-da, kim bilan kimning ishi bor deysiz. Ammo Doniyor trapga yaqinlashganda Jamila uning orqasidan yugurib keldi:

– Buni qayerga olib boryapsan, esing joyidami o'zi, shu yerga tashla, nima, hazilni tushumaysammi?

– Nari turl! – deb Doniyor uni jerikib soldi.

Shoxi singan Jamila o'ng'aysizlanib, trapdan chiqib ketayotgan Doniyorning orqasidan kulib qarab:

– Bu o'larmomni qaranglar, ko'tarib ketdi-yal! – deb xuddi aybli kishidek iljayib, o'zicha to'ng'illab qo'ydi. Garchi Jamila hadeb qidir-qidir kulsa ham, borgan sari uning kulisi sun'iylashib, o'zini zo'rliab kulayotgandek bo'lib tuyuldi. Doniyor qopni ko'tarib borar ekan, yarador oyog'iga zo'r kelib, oqsay boshlaganidagina, biz uni qanday azobga qo'yganimizni tushundik.

Doniyorning oyog'i yarador ekanini nega ilgariroq o'ylamadik axir? Eh, bolaligim qursin-a, shu gap mendan chiqdi-yal!

– Orqangga qaytl! – deb qichqirdi Jamila kulgi aralash. Biroq endi buning iloji yo'q edi. Chunki orqasidan ham qop ko'targan odamlar kelishayotgan edi.

Men esimdan og'ayozib, keyin nima bo'lganini bilmayman. Ko'z o'ngimda o'sha kattakon qora qopni ko'targan Doniyor. U bukilib, trapdan yer bag'irlab yugoriga chiqib borardi. Yara-dor oyog'ini avaylab bosar, unga zo'r kelmasin deb qanchalik urinmasin, baribir, har qadam tashlaganda og'riqqa chidayol-

may, tishini tishiga qo'yib, boshini chayqardi. U yuqori tagan sari ustidagi og'ir qop yelkasiga minib olgan balo-qazodek uni battar bosar, u tobora ko'p chayqalardi. Yangan bilan o'ylamay qilgan bu qilmishimizga azbaroyi uyalganimdan yer yoritsa-yu, yerga kirib ketgundek bo'ldim. Qo'rqanimdan yuragim orqaga tortib ketdi. Qop ko'targan Doniyor emas-u, go'yo men o'zimdak, oyoqlarim zirqirab, ko'z o'ngim qorong'lashib ketdi.

Doniyor yana to'xtab, qopni tishladi-da, ko'zini yumdi. Mening ham boshim aylanib, yer o'pirilib ketayotgandek bo'ldi. Bir nafas hech narsani bilmay qoldim.

Kindir bilagimni changallab, sindirib yuborgudek siqib ushladi. Bunday qarasam, Jamiladekan. Qo'rqanimdan murdadek oqarib ketgan, lablari dir-dir titrab, ko'zlarini katta ochganicha Doniyorqa termilib turardi. Atrofimizni omborchi va boshqalar o'rab olishibdi. Ular ham nima gapligiga tushummay, Doniyor-ga hayron bo'lib qarashardi.

Mana, Doniyor yurib borayotib sirg'alib ketayotgan qopni o'nglab olay deb bir silkidi-yu, lekin og'irlikka ortiq dosh bera olmay, cho'kkalay boshladi.

— Tashla! Tashla qopni! — deb qichqirib yubordi Jamila. Doniyor qulog' solmadi. Orgada kelayotganlarga tegib ketmasligi uchun qopni trapning chetidan pastiga tashlab yuborsa bo'lardi. Biroq u o'jarlik qilib qopni ko'targanicha turaverdi. Jamilaning ovozi eshitishi bilan yana oyoqlarini rostlab, oldinga qarab intildi. Bir-ikki qadam yurib orqaga tisarila boshlaganida, tarozibonning jon-poni chiqib ketib, ovozining boricha qichqirib yubordi:

— Tashla! Tashlasang-chi, it emgan!

— Tashla! — deb boshqalar ham qichqirishdi. Doniyor bu safar ham o'z bilganini qilib, chayqalib-surinib ilgari bosdi.

— Yo'q, u qopni tashlaydigan emas. O'z ayiganini qiladi, — dedi kimdir go'l siltab: faqat haligi odamgina emas, balki yonimizda turganlar ham, uning orqasidan qop ko'tarib borayotgan kishilar ham bunda bir sir borligini sezib, Doniyor qop bilan birga qulab tushmaguncha uni tashlamasligiga ishonch hosil qilishdi.

Hamma bir zum jim bo'lib qoldi.

Koppomning orqasida parovoz zir yugurib vagonlarni bir-biriga ulamoqda. Doniyor yuqoriga yuk tortib chiqib ketayotgan oidek ilgariab borardi. U chayqalib yiqiladigandek bo'lsa, shartta to'xtab, kuch to'plar, keyin yana oldinga qarab intilardi. Doniyorning orqasidan kelayotgan odamlar ham noiloj u to'xtaganda to'xtab, u yurganda yurishardi. Ularning ham tinkasi qurib, gora targa botib ketishgandi. Biroq ulardan bittasi ham Doniyor bilan sen-menga bormadi. Ular toyg'oq yo'ldan go'yo bir-birlariga ko'rinnas ip bilan bog'langandek turnaqator bo'lib jim borishardi. Bordi-yu, bittasi toyib ketgudek bolsa, boshqalar ham xarob bo'ladigandek tuyulardi. Ularning indamay qadam tashlashlarida, bir xil chayqalishlarida kuchli g'ayrat va shijoat, hankorlik sezilib turardi. Doniyorning orqasidan kelayotgan ayolning oyog'i chalishib, yiqilishiga sal qoldi-yu, shunda ham u o'ziga emas, Doniyorqa xudodan madad so'rayotgandek unga rahmdillik bilan termilib qaraydi. Mana, oz qoldi. Doniyor yana bir zo'r bersa marraga yetadigandek ko'rinar. Lekin Doniyor yana gandiaklab, yarador oyog'i unga itoat qilmay qo'ydi. Agar u yelkasidagi qopni tashlab yubormasa, o'zining ham qulab ketishi mumkin edi.

— Yugur! Orqasidan suyashib yubor! — deb qichqirdi Jamila menga. O'zi bo'lsa go'yo Doniyorini ushlab qolmoqchi bo'lgandek qo'llarini oldinga cho'zardi. Men trapdan yuqoriga yugurdim: qop ko'targanlar orqasidan siqilib o'tib, Doniyorga yetib oldim. U qo'llig'i ostidan menga bir qarab oldi. Betidan ter quyilib, manglay tomlari bo'rtib chiqib, ko'ziga qon to'lib ketgan edi. Men unga ko'maklashmoqchi bo'lgan edim, Doniyor:

— Nari tur! — dedi zarda bilan, keyin qopni bir silkidi-da, bor kuchini to'plab, yana oldinga intildi.

Doniyor qavarib, qadoq bo'lib ketgan qo'llarini shalviratib, oqsoqlanib trapdan tushganda, pastdagilar lom-mim deymasdan yo'l berishdi. Faqat tarozibongina o'zini tutolmay jahli chiqib Doniyorini koyib ketdi:

— Nima, seni jin urdimi, yo esingni yedingimi? Yoki men odammas deb o'yladingmi, axir bir og'iz aytang, pastga to'ktiradim-ku. Bunday og'ir qopni ko'arsin deb senga kim aytdi?

— Ishing bo'lmasin, o'zim bilaman, — dedi Doniyor sekin-
gina, so'ngra chirt etkizib tupurdi-da, aravasi tomon ketdi.
Orasidan Jamila:

— Hazilni tushumagan tentak! — deb pichirlab qo'ydi.

Shunday dedi-yu, boshini yerdan ko'tara olmadi. Doniyor buni uqdimi-uqmadimi, har qalay, yangam ikkovimiz uning yuziga tik qaray olmas edik.

Yo'l bo'yi ham biron-tamiz og'iz ochganimiz yo'q. Donyorning-ku kamgapligi hammaga ma'lum, so'zga no'voq. Aynisa, bugungi-siga tushunolmay hayron edik, u bizdan xafami, yuz ko'rishmaydigan bo'ldimi, yo oqko'ngillik qilib, ham gapni unutib yubordimi, bilmasdik. Bizning sukut saqlashimizning boisi bor edi, bir tomoni, uyalganimizdan yuziga qarayolmasak, ikkinchidan, hazilimizni ko'ngliga og'ir olib yurgani uchun undan xafa edik.

Erralab g'alla qoplayoganda Jamila bu kasofat qopni olib, uni chok-chokidan shir-shir yiritib yubordi.

– Ma, topgan matoingni boshingga ur! Brigadiringga aytib qo'y, ikkinchi marta bunday qoplarni bera ko'masin, – deb haligi yitirilgan qop parchalarini tarozibonning oldiga olib yubordi.

—Hoy, aqiling joyidami, bu nima qilganing?

— Hech nimal!..

*
*
*

Ertasiga har kungidek stansiyaga kelib, qosh qorayganda yana ovulga yo'l oldik. Doniyor oldinda ketib borar edi. Uning ko'nglidagi xijillik yozilidimi-yo'gmi, bila olmadik, zotan, buni bilish oson emasi. Xuddi o'tramizda hech gap o'tmagandek, Doniyor indamay ishini qilaverdi. Shunisi borki, yarrador oyog'i ko'proq lat yegan bo'lsa kerak, u qatig'roq oqsab, ayniqsa, qop ko'targanda qiyinalib yurdi. Garchi u hech narsa demasa ham, ko'ngli yurish-turishi gunohkor ekanligimizni eslatib, ko'ngli-

mizini og'riar edi. Lozaqal Doniyor sal-pal hazillashib, kulib qamisa ham mavli edi, ko'nglimiz ravshan tortardi.

Jamila otdan tushsa ham, egardan tushmay, go'yo ko'nglida
hech gap yo'qday hazil-huzul qilib yuraverdi. Lekin ich-ichidan
ezilib, xafa bo'lib yurganini aniq sezardim.

Mana, ovulga ketib boryapmiz. Latofatli ajoyib tun.

Sutdek oydin avgust kechalarini kim bilmaydi deysiz. Osmondagi yulduzlar uzoq-uzoqlardan mo'ralashsa ham, go'yo ular shunday yaqindan har biri o'zicha nur sochayotgandek tuyulardi.

Yulduzlar charaqlagan shunday go'zal kechada biz dara bo'ylab kelardik. Otlar go'yo uyg'a shoshilayotgandek tobora tez yo'rg'alardi. Mayda shag'al ot tuyoqlari va arava g'ildiraklari ostida g'irchillab, atrofga uchib chiqardi. G'ir-g'ir esib turgan mayin shabada ermaning¹ achchiq isi bilan g'arq pishgan xushbo'y hidini dimogga keltirib urardi. Bularning hammasi otlarning teriga botgan egar-jadbud²idan chiqayotgan hid bilan qo'shilib boshni aylantirar edi. Yo'lning bir tomonida na'mataklar bilan qoplangan qoyalar qad ko'tarib turardi, yo'lning ikkinchi tomonida, pastlikda, tol va yovvoyi teraklar orasidan Gurkurov jo'shdi, pastlikda, tol va yovvoyi teraklar orasidan Gurkurov jo'shdi va oqardi. Orgada ko'prikdan taraqa-turuq qilib o'tayotgan otning o'zining yanetroq ovozi oli-olislardan ham eshitilib turardi.

Bunday soʻlim tunda yoʻl yurishning oʻziga yarasha gash-
li bor. Tun quchoqʻida baliqdek suzib borayotgan otlarning
ingʻrisiga qarab borish, son-sanoqsiz hasharotlarning yovimli
«chir-chiriga» qulogʻ solish, shamol dimoqqa urayotgan xush-
boʻy hidlarni toʻyib-toʻyib shimirish qanday yaxshi!

Jamila oldimda keitib borardi. U tizginni bo'sh qo'yib atroflariga suqslanib qarar, o'zicha allaganday ashtulani xirgoyi qilardi. Bizning og'zimizga talqon solgandek jim kelayotganimizdan Jamilaning toqati-toq bo'layotganini sezib turardim. Shunday kechada jim yurib bo'ladimi? Yuragida o'ti bor odam shunday kechada jim yurib bo'ladimi?!

Bo'zal tabiat manzarasini ko'rib jim tura oladimi?!

¹ *Ermama* – murakkabguldoshlar oilasiga mansub ko'p yillik, to'p bo'lib o'sadigan o't.

Yo'q, Jamila jim tutolmadi, u ovozi baralla qo'yib kuylab yubordi. Menimecha, uning yana bir boshqa niyati — Doniyorning ko'nglini ochib, xafachiligini yozmoqchi bo'lsa kerak. Zotan, odamlar bir-birlarining gunohlarini kechirmaslik, deb ikkilanib turgan paytda qandaydir bir turtki kerak bo'ladiku. Ehtimol, Jamila shu fikrga borganidir, xullas, u bir silkinib qo'ydi-da, qalbidan qaynab chiqayotgan yangroq ovozi bilan kuylab yubordi:

Shohi ro'molim bog'lab,
Yoningda yuray yayrab...

Jamila bunday sho'x-sho'x maparlarni juda ko'p bilardi. Uning ashulasi kishiga orom bag'ishlardi. Jamila ashulasini bir zum bo'lib, oldinda borayotgan Doniyorga qichqirdi:

— Hoy, bo'shang yigit, ovozingni bir chiqarsang-chi! Yigitmisan o'zing?

Doniyor aravasini to'xtatdi-da, orgasiga qayrilib:

— Kuylayber, Jamila, qulog'im senda, — deb qo'ydi tortinib.

— Nima, boshqalarning qo'shiq eshitgisi kelmaydi, deb o'ylaysanmi? — dedi kesatib Jamila. — Aytmasang, aytna, tarang qilishini qara-yu!

Shundan so'ng u «sen aytmasang men aytaman» degandek, Doniyorga o'chakishib yana ashulani oldi. Uning nima uchun Doniyorni ashula ayt, deb qistaganini bilolmadim. Gapga solmoqchi bo'ldimkin? Shunday bo'lsa kerak, chunki birozdan keyin Jamila yana iltimos qila boshladi:

— Hoy, Doniyor, umringda bironi sevganmisan? — dedi-yu, nima uchundur kulib yubordi. Doniyor javob qaytarmadi, Jamila ham churq etmay qoldi. Dara ichiga bir nafas jimglik cho'kdi. Faqat g'ildiraklarning dukur-dukur ovozi, otlarning pishqirgani eshitilardi, xolos.

«Juda odamini topib so'rading-da», — deb kulib qo'ydim men. Yo'lni kesib o'tib, sharqirab oqayotgan soyga yetganimizda, Doniyor aravani sekinroq haydab, ot taqalarining kechuvdagi kumushdek yaraqlagan toshlarga tegib shaqillashiga diqqat

bilan qulog' solib boshladi. So'ngra «chuh» deb otlarga bir qamchi urdi-da, birdan titiroq ovozi bilan:

Eh, Olatov, Olatov,
Ota-bobom o'sgan yeri!

— deb kuylab yubordi. Biroq u yana to'xtab, yo'talib qo'ydi, lekin keyingi ikki misrani yurakdan chiqarib zavq bilan aytdi:

Ey, Olatov, Olatov,
Oq bulut qalqib ko'chgan yeri!

Doniyor nimadandir cho'chigandek yana jim bo'lib qoldi. Kishi degan uyalmasa-da, nima endi, shu ham ashula aytish bo'ldimi, bundan ko'ra, aytmagani tuzuk edi. Xudo biladi, yuzi olov bo'lib yonib ketgandir. Negadir uning uchun o'zim ham mulzam bo'ldim.

Lekin Doniyorning shu bir og'iz kuylashida ham qandaydir bir joziba, nafosat borligi aniq sezilib turardi. Ha, ovozi ham yaxshi edi.

«Qoyilman!» — deb qo'ydim ichimda hayratlanib. Jamila ham qichqirib yubordi:

— Iye, durustsan-ku, ilgari qayerda yurgan eding? Qani ayt, yaxshilab aytl!

Doniyor miq etmay kelaverdi. Oldimizda daradan vodiya chiqadigan joy oqarib ko'rinardi, o'sha tomondan shabada esardi. Doniyorning hali boshlagan kuyini yana davom ettirishini sabrsizlik bilan kutardim. Doniyor yana kuylay boshladi, men o'zimda yo'q quvonib ketdim.

Doniyor avvaliga tortinib-tortinib sekin kuylay boshladi. Ammo bora-bora ovozi baralla qo'yib, erkin aytib boshladi, uning ashulasi darada qo'ng'iroqdek yangrab, uzoq-uzoqlardagi qoyalarda aks sado berdi. Doniyorning qo'ng'iroqdek ovozi g'ina emas, balki kuyning ohangraboligi, jo'shqin his-tuyg'ularga boyligi ham kishini maftun etardi. Buning nimaligini aqlimga sig'dira olmay lol bo'lib qoldim. Bu ashulachining ovozi, yo bo'lmasa yurakdan qaynab chiqayotgan boshqa bir narsami? Kishi qalbining eng nozik torlarini chertib, unda ezgu niyatlar uyg'otayotgan bu nima o'zi? Rostini aytсам, bu savolga hozir ham javob bera olmayman.

Qani endi, qo'limdan kelsa-yu, bularning hammasini qo'zg'ozga bitib o'tirmay, iloji bo'lsa o'sha ajoyib kuyning o'zginasini yaratib bersan.

Unda deyarli so'z yo'q, lekin bu kuy so'ssiz ham samimi, sof niyatli qalb egasining butun quvonchi, umid-orzulari va tilaklarini ifodalab berardi. Men umrim bino bo'lib bunday kuyini eshitgan emasman. U qirg'izchaga ham, qozoqchaga ham o'xshamasdi, biroq bu kuyga azaldan bir-biriga qondosh-jondosh bo'lgan qirg'iz bilan qozoq xalqining kuylaridagi eng nafis, eng dilrabo ohanglar singdirilgandek bo'lib tuyulardi. Bu kuy goh qirg'iz tog'laridek baland-balandlarga parvoz qilsa, goh poyoni yo'q qozoq dalalaridek uzoz-uzoqlarga taralardi. «Yo tavba, Doniyorni shunchalik ashulachi deb kim o'ylagan edi», — derdim men o'zinga-o'zim.

Darani bosib o'tib keng dalaga chiqqanimizdan keyin, Doniyorning ashulasi qanot yozib, yana ham kuchliroq yangradi. Bu dilrabo kuy bir-biriga ulanib, bir-biri bilan almashinib borardi. Bugun Doniyorga nima bo'ldi, tinchlikmi o'zi, hech narsaga tushuna olmasdim. Go'yo u shu kuni, shu damni ko'pdan beri o'ziqib kutgandek, qalbidagi butun sir-asrorini to'kib soldi. Doniyorning nima uchun merov odamday elga kulgi bo'lib yurganini, nima uchun kechqururlari Qorovulpepaga chiqib olib yolg'iz o'ziga cho'mib o'tirganini, nima uchun kishi ilg'amas tovushlarga quloq osganida qoshlari chimirlib, ko'zlari quvonchga to'lganini endi bir qadar tushuna boshlagan edim. U — qalbidagi yuksak insoniy muhabbat tug'yon urgan bir inson edi! Menincha, uning sevgisi biror kishiga ishq tushib, o'sha odamga atalgan keng olamga, yorug' dunyoga bo'lgan cheksiz, jo'shqin sevgi edi! Ha, u bu sevgini o'z qalbidagi ardoqlab saqlagan, ana shu sevgi bilan yashagan edi. Agar u shunday yuksak qalb egasi bo'lmay, didi past, yuragi muz bir kishi bo'lganda edi, tabiat uni qanchalik iste'dodli qilib yaratgan bo'lmasin, baribir u burchalik kuyli olmay edi.

Doniyorning kuyi tungi dasht ustida yana jo'sh urib, mudroq dalani uyg'otayotgandek bo'lardi. Keng, bepoyon dala o'zi

yaratib, o'zi ardoqlab o'stirgan qadrdon kuychisining ashulasi-jim quloq soladi. Bug'doyzor oyidagi dengiz kabi chayqalar va mo'l hosildan darak berib, o'z o'roqlarini kutardi. Yo'l chetida joylashgan eski tegimon atrofidagi mizateraklarning yaproqlari ham nimalarnidir shivirlashardi. Soyning narig'i tomonida, uzoz-uzoqlarda xirmonchilar o'ti yoqishib, go'ja pishirmoqdalar. Huv ana, kimdir allaqanday ish bilan qishloqqa shoshib ketmoqda. Oldinda qishloq bog'i ko'rinar, shabada g'araq pishgan olmalarning, ayni gullagan makkajo'xorilarning yoqimli hidlarini hovilarda yoyilgan tezaklarning hidiga aralashirib dimoqqa keltirib urardi.

Doniyor yana ancha vaqtgacha kuylab keldi. Avgust tuni uning ashulasiga mahiyo bo'lgandek jim quloq solardi. Hatto otlar ham go'yo maroqli kuyini buzishdan qo'rqandek yurishini sekinlashtirgandi. Kishiga cheksiz orom baxsh etib, zavq-shavq bilan kuylab kelayotgan Doniyor ayni avjiga chiqqanida, birdan jim bo'lib, otlarni chopitib ketdi. O'zimcha, Jamila yana uning orgasidan ergashsa kerak, deb o'ylab, men ham hozirlanib turdim-u, biroq Jamila boshini quyi solgancha chuqur xayolga cho'mib, qimir etmay o'tirardi. U havoda uchib yurgan ashula indolariga hamon quloq solayotgandek edi.

Doniyor shu bo'yi to'xtamay, birozdan so'ng ko'zidan g'oyib bo'ldi. Biz to'ovulga yetguncha og'iz ochmadik. Ba'zida kishi o'z dardini so'z bilan ifodalashga o'z bo'lib qoladi.

Shu kundan boshlab, hayotimizda qandaydir bir o'zgarish yuz bergandek bo'ldi. Endi ko'nglim allaqanday yaxshi narsalarni qo'msib, yuragim g'alati his-hayajonlarga to'lib, o'zimdun-o'zim xursand bo'lib yurdim. Ertalab xirmondan jo'nab, elimsiyaga kelib, g'allani topshirib bo'lgach, Doniyorning sehrlilashulasini qachon eshittarkimiz, deb ketishga shoshilar, o'sha damni sabrsizlik bilan kutar edik.

Uning ashulasi yurak-yuragimga singib, qayerga bormay, qayerda turmay, qulog'im tagida jaranglayotgandek bo'lardi.

Tong sabharda turib, yalang oyog, yalang bosh shabnam tushgan bezazor orgali o'tloqdagi tushovlangan otlarning oldiga bo-

bo'lardim. O'shanda menda rassomlik san'atining ilk kurtaklari paydo bo'lganini, kelajakda hayotni bo'yoqlar, suratlar orqali tasvirlashga havas uyg'onayotganini bilmagan ekaman.

Men bolaligidan surat solishni yaxshi ko'radim, bolalar o'qish kitoblaridan ko'chirib solgan rasmlarimni ko'rishib: «Voy, xuddi o'zi-ya!» – deyshardi. Muallimlarimiz ham maktab devoriy gazetasini menga topshirishar edi. Lekin keyinchalik surat solishni bir chekkaga yig'ishtirib qo'yishga to'g'ri keldi. Urush boshlanib, akalarim harbiyga ketgach, men o'qishni tashlab, o'z tengqurlarim qatori kolxozda ishlay boshladim, o'sha vaqlarda surat solmoq kimning ham esiga kelardi deysiz. Kelajakda rassom bo'laman, degan o'yim yo'q edi, ammo Doniyorning kuydari meni hayajonlantirib, hayotning butun go'zalligini sezishga ilhomlantirdi...

Men o'ngimda emas, go'yo tushdagidek bu to'li xayolga berilib, xuddi dunyoga yangi kelib, ko'zim endi ochilgandek atrofga suqlanib qarardim. Mening uchun bu juda katta turmush sabog'i edi.

Jamilianing o'zgarib ketganini aytmaysizmi! Oldingi sho'x, hazilkash, gapga chechan kelindan go'yo asar ham qolmagandek edi. Uning o'ynogi o'tkir ko'zlari endi go'yo butlatli kundagi quyosh singari negadir g'angin boqardi. Yo'lda ketib borayotganimizda Jamila doimo chuqur o'yga tolar, lablarida bilinar-bilimas tabassum o'ynab, u faqat o'zigagina ma'lum bo'lgan allaqanday latif bir narsadan huzur qilayotgandek, undan suyunayotgandek tuyulardi. Ba'zan esa, aksincha, xayolini bir narsa buzgandek, qopni aravadan yelkasiga silkiib olib, shu turganicha qotib qolardi. U shu turishida go'yo quturib oqayotgan suvga duch kelib, uni kechib o'tishini ham, o'tmasligini ham bilmay, lol bo'lib turgan odamga o'xshardi. Doniyor esa u nima uchundir yaqin yo'lamay, uning ko'ziga tushishdan qochib, chellab yurdi. Jamila o'zini uni avvalgidek nazariga ilmayotgandek qilib ko'rsatishga qanchalik urinmasin, oxiri bir kuni sabri chidamay xirmonda Doniyorga gap otdi.

– Ustingdan ko'ylagingni yechsang bo'lardi. Yuvib berardim.

Ko'ylakni soyga olib borib yuvdi-da, quritish uchun yozib qo'yib, burishgan joylarini tekislagan bo'lib, uni ancha vaqtgacha mehr bilan siladi. Ko'ylakning to'zigan joylarini quyoshga tutib ma'yus tiklar, nimadandir koyingandek boshini chayqab qo'yardi. Keyingi kunlarda Jamila biroz ochilib, qah-qah urib kuladigan, hazil-huzul qiladigan bo'ldi. Bir kuni beda o'rog'idan kelishayotgan bir to'p qiz-juvonlar bilan yigitlar xirmonga bu-tilishdi. Oralardagi harbiydan qaytib kelgan yigitlar:

– Hoy qizlar, bug'doy nonni o'zlarining yeyaverasizlarmi, qanni, bizning ulushimizni beringlar, bo'lmasa hammangni suvga pishamiz! – deyshadi hazillashib va panshaxalarini o'qatishdi.

– Bizlarni panshaxalar bilan qo'rqitolmaysizlar. Mana bu qiz-juvonlarni nima bilan mehmon qilishni o'zim bilaman, sizlar tuyoqlaringni shiqillatib qolinglar, – dedi Jamila o'rmondan suqchib turib.

Yigitlarning hafsalasi pir bo'ldi, shekilli:

– Unday bo'lsa, qiz-juvonning bilan baringni qo'shib suvga pishamiz, – deyshadi battar o'chakishib.

Shu zahotiyovq tapir-tupur olisha ketgan yoshlar shovqin-suron ko'tarishib, bir-birini suvga itara boshlashdi.

– Ushla, qo'yib yuborma! – deb qichqirardi Jamila, hech kimnga bo'sh kelmay, ustalik bilan chap berib. Yigitlar ham shuncha qiz-juvonning ichida faqat Jamilani ko'zlari ko'rganidek, nima uchundir, hammasi ham unga yopishar, tortqilashar, har biri uni quchoqlab bag'riga bosishga harakat qilardi. Mana, uch yigit birgalashib Jamilani yerga yiqitishdi-da, oyoq-qo'llidan ko'tarib, suv bo'yiga olib borishdi.

– Hozir hammamimizni o'pasan, bo'lmasa, suvga tashlaymiz! Qani, bo'l tez! – deyshib xoxolab kulishgan yigitlar uni enkayitib boshladilar.

– Qo'ymanglar, yigitlar, bo'sh kelmanglar! Ichagi uzilib kulgan Jamila baliqdek sirg'anib, qo'llidan chiqib ketar, xotinlarni yordamga chaqirib qichqirar, lekin ular qiy-chuv ko'tarishib, o'zlarining suvda oqib borayotgan to'mollarini ushlash bilan ovora edilar. Yigitlar xoxolashib

Jamilani suvga otib yuborishdi, osmonga sachragan suv tom-chilari xuddi kumush donalidek tovlanar edi. Hali ham kulgidan o'zini to'xtata olmagan Jamila suvdan chiqib kelar ekan, uning to'zg'igan bo'l sochi yana ham chiroyiga chiroy qo'shib yuborgan edi. Chit ko'ylagi badaniga yopishib, siynasi olmaday dirkillab turardi. Jamila bo'lsa parvoyi falak, qiqir-qiqir kular, ust-boshidan sirqib tushayotgan suvni ham payqamasdi.

— O'p, darrov o'p! — deb qistashardi yigitlari!

Jamila ularni o'par, yigitlar uni yana suvga otishar, u bo'lsa go'yo buni xush ko'rgandek, suvdan chiqib, sochini silkitib, yana qotib-qotib kulardi. Yoshlarning bu qilig'iga xirmonda kulmagan odam qolmadi. Xirmon sovrutayotgan chollar ham o'zlarini yigirma besh yashar bo'z bolalardек his qilib, ajin bosgan yuzlari sevinchdan porlab: «Ha, ha, bo'sh kelma, ushla! Etigidan tort!» — deb ko'pkarida uloq tortishgandek zavq-shavq bilan qichqirishar, sharaqlab kulishardi. Men ham o'zimni to'xtata olmay qotib-qotib kulardim. Bu safar yanganni qo'riqlash esim-ga ham kelmabdi. Birgina Doniyor indamay, qovog'ini solib o'tirardi. Unga ko'zim tushishi bilan men ham jim bo'ldim. U xirmonning bir chekkasida yolg'iz o'zi o'tirgan ekan. Doniyor yigitlarga yeb qo'ygudek o'qayib qarar, vajohatidan go'yo hozir yugurib borib Jamilani ularning qo'lidan ajratib oladigandek edi. Yuziga tik boqishga botinolmay, farishtadek pok deb bilgan Jamilani yigitlarning quechoqlab o'pishi, tortqilashib o'ynaganlari Doniyorning ko'ngliga juda qat'iq botdi. Uning butun fikri zikri, es-hushi Jamilaning husni jamolida edi. Doniyor yigitlardan qanchalik qizg'annasin, xandon otib kulayotgan Jamiladan ko'zini olmay, uning bu qilig'iga ham koyinib, ham maroqlanib, xo'mraygan qovoqlari ostidan muloyim boqib, tishini tishiga qo'yib o'tirdi. Yigitlar Jamilaga har tomondan yopishib, betlarini o'ptirganlarida Doniyor quti o'chib, turib ketmoqchi bo'lar, lekin oyoqlari itoat qilmayotgandek qimir etolmasdi. Bir vaqt Jamila uning qarab turganini payqadi, shekilli, qanoti qayrilgandek bo'shashib xiralik qilavergan yigitlarni siltab tashladi.

— Yetar, hazilning tagi zili bo'lmasin tag'in!

— Iye, senga nima bo'ldi, — deb kimdir xoxolab kulib, uni yana quechoqlamoqchi bo'lgan edi, Jamila uning ko'krigidan itarib yubordi:

— Nima ishing bor? Nari tur!

Keyin Doniyorga yalt etib bir qaradi-da, ko'ylagini siqqani butalar orasiga kirib ketdi.

Doniyor bilan Jamila o'rtasidagi munosabating qanday oqibatlarga olib kelishini o'shanda men bilmagan edim. Ros-tini aytisam, bu haqda chuqurroq o'ylashga qo'rqib, ko'pincha o'zimni boshqa narsalarga alahitishga harakat qilardim. Lekin Jamilaning Doniyordan chetlab yurgani va bunga o'zi yana ich-ichidan kuyingani negadir ko'nglimni g'ash qilar edi. Bundan ko'ra ilgariidek hazillashib yuraversa bo'lmasmidi? O'zim shunday deymen-u, biroq kechalari ovulga qaytayotganimizda Doniyorning ashulasini eshitarakman, ularni o'ylab, qalbim quvonchga to'lib-toshar, halig'i g'angin o'y-fikrlar xayolimdan ko'tarilib, dunyoning butun lazzati shu ashulada deb bilardim. Daradan o'tib, daryo bo'yiga chiqqanimizda Jamila aravadan tushib, piyoda yurardi. Men ham aravadan tushib yurardim, yayo-yurib, mirqib kuy tinglaganga nima yetsin! Bunday paytida yo'ldagi chang-to'zonlar orasida emas, xuddi osmonda, bulutlar qo'yinda ketib borayotgandek bo'lasan kishi! Avval yangam ik-kalamiz aravalarimiz yonida boramiz, so'ngra asta-sekin beix-tiyor Doniyorga yondashib qolganimizni o'zimiz ham sezmay qolamiz. Qandaydir sehrli bir kuch bizni Doniyor sari yetak-lardi. Qorong'ida uning yuz ifodasini, ko'z qarashini ko'rishni istardik, nahotki shu qadar yurak bilan kuylayotgan kishi o'sha o'zimizning kamgap, odamovi Doniyor bo'lsa! Yuragi talpinib, kuydan orom olgan Jamila har doim unga yaqinlab borganida Doniyor tomon sekin qo'l cho'zganini o'zi ham sezmay qolardi. Lekin zavq-shavq bilan kuylayotgan Doniyor buni payqamas edi. Uning o'y-xayoli qayerlardadir, osmonda kezib yurgandek uzoq-uzoqlarga ko'z tikib, qo'llarini ko'ksiga qovushirganicha, kuy ohangiga chayqalib o'tirardi. Jamilaning qo'li shild etib tushib, arava chehiga tekkanda xuddi hushiga kelgandek qo'lini

tortib olar va yo'l o'rtasida serrayib turib qolardi. Jamila hang-u-mang bo'lib, anchagacha Doniyorga mo'layib qarab turar, keyin yana qadam tashlardi.

Ba'zan menga yangam ikkovimizni ham bir xil, allaqanday ajib his-tuyg'u hayajonga solayotgandek bo'lib tuyulardi. Ehtimol, bu his-tuyg'ular ikkovimizning ham qalbimizda ko'pdan buyon yashirilib yotib, endi vaqt-soati kelib tug'yon urayotgandir.

Jamila ish bilan alahsirab, uncha sir boy bermaslikka harakat qilardi. Lekin xirimonda qolib, qo'li ishdan bo'shadi deguncha, Jamila o'tirgani joy topolmay kalovlanib qolardi. Bekorchilik-dan nima qilarini bilmagan odamdek shu o'rtada aylanib yurar, so'ngra xirmon sovurayotganlarning yoniga borar, ularga yordamlashmoqchi bo'lib, uch-to'rt kurak g'alla tashlardi-da, keyin birdan kurakni chega irtg'itib, somon g'arami oldiga ketardi. U dam olmoqchi bo'lgandek g'aram soyasiga o'tirardi-yu, go'yo yakka-yolg'iz o'tirishdan qo'rqandek meni chaqirardi:

— Bu yoqqa kel, kichkina bolal!

Men, yangam hozir menga butun sir-asrorini ochib, yuragidagi dardini aytisa kerak, deb kutardim. Lekin u hech narsa aytmas, erkalatib boshimni o'z tizzasiga qo'yardi-da, o'zi olis-olis-larga uzoq tikilganча qalitrangan issiq kaftlari bilan sochimni, yuzimni sekin-sekin silardi. Men yangamning tashvishi, g'angin chehrasiga qarar ekanman, negadir o'zimni unga o'xshatardim. Chunki uning ham qalbini allaqanday bir hissiyot o'rtayotganini, uning ham yuragida yangi umid-orzular uyg'ona boshlaganini sezib qolgandim. Nazarimda, Jamila bu otashin hisni qalbidan chiqarib tashlashga urinayotgandek bo'lardi. Biroq o'z sevgichig'arib tashlashga urinayotgandek bo'lardi. Biroq o'z sevgisini tark etolmay, uning barcha zahmatlariga chidashga majbur bo'lardi. Men ham bunga o'xshab, bir ko'nglim, sevmagani yaxshi, ni sevsayaxshi bo'lardi, desa, bir ko'nglim, sevmagani yaxshiderdi. Axir ming qilsa ham kelimimiz-ku, akamning xotini-ku. Uni birovga qanday ravo ko'ray. Biroq bu xil fikrlarni darrov xayolimdan chiqarib tashlashga harakat qilardim. Jamilaning tizzasiga bosh qo'yib yotib, uning sal ochilgan g'uncha lablariga,

yosh to'la shahlo ko'zlariga termilib qarash menga dunyo-dunyo rohat bag'ishlar edi. Jamila o'shanda naqadar go'zal, naqadar latofatli edi. Qalbining naqadar pok, beg'uborligi, o'y-xayollarining naqadar teran, yorqin ekanligi uning nur yog'ilib turgan chehrasidan ko'rilib turardi. O'sha kezlarda men shularning hammasini o'z ko'zim bilan ko'rib yurgan bo'lsam ham, ammo tub mohiyatiga uncha tushunib yetmagan edim. Lekin hozir oradan qancha vaqlar o'tib ketgandan keyin o'sha voqealarni eslab, ko'pincha o'zimga-o'zim savol beraman: balki, sevgi degan narsa — inson har tomonlama kamolotga yetib, aql-idroki to'lgandandan keyin paydo bo'ladigan bir tuyg'umikin? Bu ham shoir yoki rassom ilhomiga o'xshab insonga kuch-qudrat bag'ishlab, yangi orzu-umidlari, istiqbol sari yetaklovchi bir kuch emas-mikin? Ehtimol, oshiqlikning butun siri ham shundadir. Jamilaning yuziga qarab, ba'zi paytlarda o'zim ham his-hayajonlariga shercik bo'lgandek, qandaydir sirli bir narsa yuragimga quvonch bag'ishlagandek bo'lar edi. O'rmondan sapchib turib, yugurgim kelar, ovul chekidagi keng dalaga chiqib yuragimga g'ulg'ula solayotgan tashvish bilan quvonchning siri nimadalgini yer va sumodan qichqirib so'ragim kelardi. Bir kun men bu savolimga javob topgandek bo'ldim.

Kunlardan birida biz stansiyadan ovulga qaytib kelayotgan edik. Qosh qorayib qolgandi. Ko'kada yulduzlar jimirardi, atrof jimjit, bu sukunatni Doniyorning vodiy bo'ylab yangragan ashu-lusigina buzardi. Jamila ikkovimiz uning orqasidan borardik. Doniyorning asbulasi bu safar negadir yolg'izlik dard-alamlarini ifoda qilgandek juda mungli eshilib, kishi qalbini poralar edi. Ko'zimga qaynoq yosh kelib, tomog'imga bir narsa tiqilgandek bo'ldi. Jamila bu safar qo'llarini Doniyor tomon uzatib, unga yaqin bordi-da, aravaga suyanib, boshini quyi solganicha indamay ketaverdi. Doniyorning ovozi tobora kuchayib, tungi dashtda yungidan to'liqlana boshlaganda, Jamila qaddini roslagancha aravaga sakrab chiqib oldi. U Doniyor bilan yonna-yon o'tir-di-da, qimirlashdan qo'rqandek, qo'lini ko'ksiga qovushtirgan-cha qotib qoldi. Qani, bu yog'i nima bo'larkin, degandek, men

ham ulardan ko'zimni uzganim yo'q. Jamilaning chiqib o'tir-ganini Doniyor payqanadi, shekili, unga qaramay kuylayverdi. Birozdan so'ng Jamila qo'llarini asta-sekin Doniyorning yelkasi-ga tashladi-da, unga suyanib, boshini yelkasiga qo'ydi. Shunda Doniyorning tovushi bir zum titradi-yu, keyin yana ham kucha-yib, qo'ng'iroqdek yangradi. U sevgi haqida kuylardi.

Tong olib, gullagan vodiya yuzidan qora parda ko'tarilganda, men o'sha keng dala o'rtasida sevishtgan ikki yoshni ko'rdim.

Ular menga hech nazar solmasalar ham, ko'z ostidan qara-b, sehlrangandek ergashib borardim. Sevishtganlar men bilan ishi bo'lmay, faqat mening emas, balki butun borliqni ham unutib yuborgandek, jonga orom beruvchi kuy oqimida chayaq-lilib, bir-biriga termilishib sekin borishardi. Nazarimda, Doniyor bilan Jamila butunlay boshqacha bo'lib qolgandek edi.

Bular men ilgari ko'rmagan-bilmagan qandaydir yangi, bax-ti kulib bogqan kishilar edi.

Ha, ularning biri, ko'zi qorong'ida o'idek yonib, eski ko'ylagining yogasini ochib yuborib, dala-dashga yangroq kuy taratib borayotgan Doniyor edi.

Ha, ikkinchisi, Doniyorga erkalanib jimgina o'tirgan mening yangam Jamila edi! Uning kipriklarida sevinch yoshlari miti-rar, yuzida baxt nuri porlar edi.

Chinakam baxt shu emasmi? Doniyor o'zidagi ona Vatan-ga, yorug' dunyoga bo'lgan otashin, yuksak mehr-muhabatini ham, ana shu ulug' sevgi tug'dirgan dilrabo kuyini ham Jamilaga tortiq etdi. U Jamila uchun, Jamila haqida kuylardi. Axir baxt degani shu emasmi?! Ularga yuragimdan baxt-saodat tiladim. Doniyorning kuydari meni yana hayajonga soldi-da, birdan, kutilmaganda miyangaga g'alati bir fikr keldi: «Men ularning su-ratini chizaman!» – dedim o'zimcha va go'yo nodir bir narsa topib olganday o'zimda yo'q suyanib ketdim. Lekin shu zahoti o'z fikrimdan o'zim cho'chib ketdim: «Bu ish mening qo'llimdan kelarmikin, eplay olarmikimman?» Lekin orzu-isak qo'rquvdan kuchli keldi. «Ha, men ularning suratini, albatta, chizaman, men ularni xuddi hozirgidek baxtiyor qilib tasvirlayman!» derdim.

Men shunday shirin orzu-xayollar og'ushida mast bo'lib, atrofga nazar tashlar ekanman, avgust tuni ko'zimga yana ham go'zal ko'rinib, dala gullab-yashnayotgandek bo'lib tuyulardi. Orzu-niyatinga xuddi hozir yetadigandek bo'lardim. Lekin endi bilsam, o'shanda juda g'o'r, yosh bola ekanman, kela-jakda qanchadan-qancha qiyinchiliklarga duch kelishimni bil-magan ekanman. Men o'zinga, ona yerni Doniyor ko'zi bilan ko'ra bilish, Doniyor qalbi bilan seva bilish kerak, derdim. Men uning ajoyib ashulalarini bo'yoqlar yordamida hikoya qilib beraman. Menda ham o'sha tog'lar, dalalar, may sazorlar, bulutlar, daralarning jonli tasviri beriladi. Buning uchun juda katta mahorat kerakligini o'ylamay, «bo'yoqlarni qayerdan ol-sam ekan, maktabdan so'rasam berishmas, axir o'zlariga ke-rak-kul!» – deb tashvishlanib yurardim. Endi bilsam, o'shanda chuchvarani xom sanab, bolalik qilib yurgan ekanman.

Doniyorning ashulasi nima uchundir birdan uzilib qol-di. Bunday qaragam, Jamila Doniyorni mahkam quchoqlab, uni bag'riga bosib olgan ekan. Biroq shu zahotiyoq nimadan-dir cho'chigandek tisarilib, aravadan sakrab tushdi. Doniyor shoshib qolganidan tizgini tortib aravani to'xtatdi. Jamila teskari qaraganicha yo'lining qoq o'rtasida serrayib turib qoldi, ko'ng boshini shartta burdi-da, yig'i aralash:

– Nega qaraysan? Menda nimang bor? Qarama menga, ara-vangni hayda, jo'nal! – dedi-da, orqada qolgan aravasi tomon keldi. Men lol bo'lib, og'zimni ochib qolgan ekanman, yangam meni ham koyib berdi:

– Xo'sh, sen-chi, sen nega angrayib turibsan, aravangga min! Boshimga bitgan balo bo'ldilaring-da!

«Qiziq, unga nima bo'ldi, chap yonidan turganmi», deb o'ylardim yo'l-yo'lakay. Albatta, chuqurroq o'ylagan odam Jamilaning rosidan ham izitirob chekayotganini izohsiz ham tu-shunar edi: ko'z ochib ko'rgan eri Saratov gosptallaridan birida yolsa, yaqinda qaytib boraman, desa, axir bu oson gapmi? Men hech narsa to'g'risida o'ylagim kelmasdi. Men o'zimdian ham, Jamiladan ham xafa bo'ldim, agar Doniyorning bundan keyin

ashula aytmasligini, uning ovozini boshqa eshitmasligini aniq bilsam, Jamiladan butun vujudim bilan nafratlanagan bo'lardim.

Hozir o'lgudek charchab, ko'nglim negadir g'ash bo'lib, tezroq xirmonga yetib, somonga cho'zilsam derdim. Arava tinmay silkinib, tinkani quritar, tizgin qo'lindan chiqib-chiqib ketardi. Xirmonga yetib kelganimizda bir amallab otlarning xomutlarini yechdim-da, ularni aravaning tagiga tashlab, keyin somon g'arami ustiga borib cho'zildim. O'sha kecha otlarni Doniyor tushovlabdi.

Lekin ertalab juda xursand bo'lib turdim, ko'nglim musaffo tong singari ravshan, quvonchga to'la edi. Ha, men Jamila bilan Doniyorning suratini chizaman. Lekin «o'xshata olarmikimman?» degan gumon butun miyamni chulg'ab olgan edi. Ko'zimni yumib, ularni qanday tasvir qilmoqchi bo'lsam, ana o'shanday tasavvur etdim. O'rindan irtg'ib turdim-da, katta-kon soy bo'yiga tushib, qo'l-betimni yuvdim. Keyin o'tloqqa tushovlangan otlarni ko'zdan kechirdim. Ertalab shudring tushgan muzdek beda oyovqlarimni savalab, tizzamgacha shila ho'lgilgandi. Lekin men buni pisand qilmay, oldinga chopib borar, tevarak-atrofdagi har bir narsani sinchiklab ko'zdan kechirar, yodimda saqlab qolishga urinar edim. Mana, quyosh tog' orqasidan ko'tarilib kelar, ariq bo'yidagi yolg'iz kungabogar esa unga tomon bo'y cho'zardi. Uni kakralar o'rab olgan, biroq kungabogar bo'sh kelmay ko'kka intilar, sarig' gulli boshlarini mag'rur ko'tarib, quyosh nurini shinitardi. Mana, ariqning arava o'tgan joyidan — g'ildiraklar izidan suv jimitlab oqmoqda. Suv o'trasida ko'karib turgan binafsharang yalpizdan atrofga muattar hid taralardi.

«Qani endi rassom bo'lsam-u, musaffo go'zal tongni, ko'k bilan o'pishgan azamat tog'larni, shudring qo'ngan ko'm-ko'k bezozorni, ariq bo'yidagi bir tup kungabogarni suratga solsam!» Biroq xirmonga kelishim bilan bu shirin xayollarimdan asar ham qolmay, ko'nglim g'ash bo'ldi. Aftidan, Jamila o'tgan kechasi uxlamay chiqqan bo'lsa kerak, ko'zlari kirtayib, qovog'idan qor yog'ib turardi. Menga u hech narsa dema-

di, qayrilib qaramadi ham. Xirmonga brigadir O'rozmat ke-
lib, endi otidan tushayotganida, Jamila uning yoniga bordi-da,
salom-alik ham qilmay, tomdan tarasha tushgandek gapirib
qoldi:

— Aravangizni oling! Qayovqa yuborsalaring ham mayli, le-
kin stansiyaga g'alla tashimayman!

— Iye, senga nima bo'ldi, Jamilaxon, jin tegdimi? — dedi
O'rozmat hazillashib.

— Jin tekani yo'g'-u, lekin bormayman dedimmi, bor-
mayman.

O'rozmatning jahli chiqdi:

— Bu gapingni qo'y, g'alla tashiyasan, vassalom! — dedi u
qo'ltiqayog'ini yerga do'q yetkizib urib. — Agar birov xafa qil-
gan bo'lsa, ayt, mana shu tayog'im bilan gardaniga bir tushiray.
Bo'lmasa, ishingga jo'na. G'alla menga emas, frontga kerak,
ering ham frontda-ku. — Brigadir jahl bilan shartta burildi-da,
tez-tez odimlab ketdi.

Jamila g'ing deyolmay, qo'lidagi qamchini o'ynatib, aybdor
odamdek, qizarganicha turib qoldi. Berigi yoqda turgan Doni-
yorni ko'rdi-yu, sir boy bermay, og'ir xo'rsinib qo'ydi. Doniyor
hummna gapni eshidi-yu, lekin sezdirmadi. U teskari qaragan-
cha xomut iplarini qattiq tortib bog'lay boshladi. Jamila ham
xirmon o'trasida birpas turdi-da, so'ng: «E, nima bo'lsa bo'lar»
degandek qo'l siltab aravasi tomon ketdi.

O'sha kuni biz ovulga har kungidan barvaqt qaytdik. Chunki
bortayotganda ham, kelayotganda ham Doniyor otlarini zovta-
lab haydab bordi. Jamila g'amgin, gapirmas edi. Men qaqragan
biyday dalani ko'rib ko'zlarimga ishonmasdim: axir kuni ke-
cha u xuddi afsonalarda tasvirlangandek gullab-yashnab tur-
gandi-ku... Kechagi ajoyib manzara, Doniyor bilan Jamilaning
aravada yonna-yon o'tirganlari sira ko'z o'ngimdan ketmas
edi. Go'yo hayotning eng go'zal bir lavhasini qo'lindan ushlab
turgandek bo'lardim. O'sha ajab bir lavha butun fikr-u yodimni
hund qilgan edi. O'ylagan maqsadimga yetmagunimcha jonim
kollijamlik topmaydigandek edi. Xirmondagi hisobchining bir

varaq qalin qog'ozini o'g'irlab olib, g'aram orqasiga yashirindi, g'alla sovuradigan kurak ustiga qo'yganimda yuragim chiqib ketayotgandek dukullab bo'g'zinga tiqildi. Otam meni birinchi marta ot ustiga mingizgandagi kabi «bismillo!» dedim-da, qalamni qog'ozga tekizdim. Ana-mana deguncha Doniyorning qiyofasini qog'ozga chiza boshladim. Lekin bu hali mukammal bo'lmagan, shunchaki o'rganchikka chizilgan surat edi. Lekin, Doniyorning qomati o'ziga ancha o'xshay boshlaganda boshim unutib qo'ydim. O'sha avgust tuni, yastanib yotgan bepyon dala qog'oz betida jilolangandek, Doniyorning dilaabo kuyi hozir ham qulog'im ostida jaranglab turgandek bo'ldi. Ko'z o'ngimda askarcha ko'yilgining yoqasi ochiq Doniyor bilan umrimda birinchi marta chizgan mustaqil suratim edi! Mana arava, mana yonna-yon o'tirishgan Doniyor bilan Jamila, mana bo'sh tashlab qo'yilgan tizginlar, mana qorong'ida sag'risi zo'rg'a ko'rinish yo'rtib borayotgan otlar, undan narida biyday dala, uzog-uzoqlarda yulduzlar miltillaydi... Ishga shunchalik berilib ketibmanki, kimningdir tepamga kelib jahl bilan qichqirganidan hushimga keldim. Qarasam, Jamila ekan:

U meni izlab yurgan ekan, shoshganidan suratimni berkitishga harn ulgurilmay qoldim.

— Bug'doyini allaqachon yuklab bo'ldik, bir soatdan beri qichqiramaniz-a, ovozing chiqsa-chil... Qo'lingdagi nima? — deb jamila suratni mendan tortib oldi.

– Bu nima qiliq! – deb avzoyi buzilib, qogʻozga termilgan jamila suann inchiqat toʻrtinchi qogʻozda yozilgan. Jamila nichiqa goldi. Oʻshanda xijolatdan juda mulzam boʻldim. Jamila suratga uzogʻ tikilib turdi-da, keyin yoshlangan koʻzlari bilan menga maʼyus boqib:

— Shuni menga bergina, kichkina bola — dedi u sekingina. — Sendan menga yodgor...

Jamila surat solingan qog'ozni ikki buklab qo'ymiga solib qo'ydi.

Biz yo'lga chiqib, ovuldan ancha uzoqlashib ketguncha o'zimga kela olmadim. Qalbimni shu qadar to'liqlantirgan o'sha lavhani chindan ham qog'ozda aks ettira oldimmi yoki bu bir tush – xayolmi deb gumonsiradim. Lekin shunday bo'lsa ham qalbimning chuqur bir joyida chizgan suratimdan faxrlanish hissi uyg'onib, yuragim sevinchdan to'lib-toshar, yaqindagi bo'yoq topsam, juda ko'p suratlar chizib, maktabga bitisam, bu bolalikka xos bir fazilat ekan. Men o'z xayollarim bilan band bo'lib, juda tez ketayotganimizni ham payqamayman. Chunki oldinda borayotgan Doniyoridan orqada qolmaytlik deb Jamila otlarga ustma-ust qamchi urardi. Keyingi paytlarda Doniyor aravasini har qachongidan ham tez haydaydigan bo'lib qolgandi.

Jamila Doniyor bilan yonna-yon boradi. U goh o'ngga, goh so'liga qarar, ba'zan esa biron ayb ish qilib qo'ygandek inyanchi jilmayib turadi. Buni ko'rib men ham jilmayardim va: «Chizgan suratim yanganganga yoqdi, shekilli, xafaligi tarqab, ko'ngli yozildi. Jamila Doniyorga ashula ayt desa, u, albatta, aytib beradi... Demak, bugun Doniyorning ashulasini maza qilib tinglar ekaman-da... Eh, tezroq ayta qolsa ekan», degan o'y ko'nglimdan kechardi!

Bu safar biz stansiyaga ancha barvaqt yetib keldik, lekin otlarimiz qora terga tushib ketgan edi. Tarozi ham bo'sh ekan, Doniyor aravadan tusha solib, qoplarni tashiy boshladi. Uning buncha shoshib-pishib ishlashiga, indamay tumshayib yurganiga hayron edik. Poyezdlar o'tganda, Doniyor to'xtab qolib, ularning orqasidan uzoq vaqt qarab turar, negadir chuqur o'ylanib qolardi. Jamila ham go'yo uning ko'nglidagini bilmoqchi bo'lgandek, Doniyor boqgan tomonga qaradi. Jamila barvasining yoniga borib Doniyorini chaqirdi:

—Beri kel-chi, Doniyor, qashqa oting tagasi tushay deb tushibdi, shuni yulib tashlagin.

Doniyor o'tning tuyog'ini tizzalari orasiga qisib, taqani yulib olib, qaddini rostlayotganida Jamila sekin shivirladi:

– Nima, hech narsani tushunmaysammi deyman? Yo mendan boshqa qiz-juvon qurib qolganimi.

Doniyor qiyoy boqdi-yu, lekin hech narsa demadi.

– Nima, menga oson deb o'ylaysammi? – dedi Jamila xo'rsinib.

Doniyor Jamilaga mehr bilan boqib, allanima dedi-yu, lekin men eshitmay qoldim, chunki yuganidan ushlab turgan otim boshini siltab pishqirib yubordi. Doniyor nimadandir mamnun bo'lgandek qo'lidagi tagani silab, o'z aravasi tomon ketdi. Menga qarab, nabotki uning yuragi Jamilaning haligi so'zlaridan taskin topdi ekan, deb hayron bo'lardim. Axir «menga oson deb o'ylaysammi?» degan so'zining nimasiga xursand bo'ladi?

Biz qoplarni tashib bo'lib, endi ovulga qaytmogchi bo'lib turganimizda, hovliga egniga g'ijimlangan eski shinel kiygan, yelkasiga xalta ilib olgan bir oriq yarador askar kirib keldi. Undan sal oldin stansiyaga bir eshelon kelib to'xtagan edi. Haligi askar chor-atrofga alang-jalang qaradi-da:

– Gurkurov ovulidan kim bor? – deb qichqirdi. Bu kim bo'ldiykin, deb o'yladim-da:

– Men Gurkurovdan bo'laman, – dedim.

Askar quvonib ketdi-da:

– Kimning bolasisan, ukajon? – deb so'rab oldinga kelmogchi bo'lgan edi, birdan Jamilaga ko'zi tushib, turgan joyida dong qotib qoldi.

– Karimnisan? – dedi Jamila shodlanib.

– Voy, Jamila, singiljonim! – deb askar Jamilaning yoniga yugurib borib, u bilan qo'shqo'llab ko'risha ketdi.

Bu kelgan yigit Jamilaning uzoq qarindoshi, hamqishlog'i ekan.

– Buni qara, xuddi bilgandek shu yoqqa qayrilibman-a! – dedi u hayajon bilan. – Sodiqning yonidan chiqqanimga atigi besh kun bo'ldi, gospitalda u bilan birga yotdik, xudo xohlasa, u ham bir-ikki oyda kelib qoladi. Men ketayotganida xotiningga xat yozib ber, o'z qo'lim bilan topsinray deb xat yozdirib olgandim... Juda yaxshi qilgan ekanman-da, mana, omonatimgi o'l!

deb xursand bo'lib, askar shinelining ichidan uchburchak xatni olib, Jamilaga uzatdi. Jamila xatni shosha-pisha oldida, quvon-gundammi, yo uyalganidammi avvaliga qizarib, so'ngra rangi qiz o'chib, indamay Doniyorga ko'z qirini tashladi. U boyagi kimondagidek oyoqlarini kerib, aravasining yonida yolg'iz turtkan, Jamilaga ma'yus boqardi. Bu orada har tomondan yugurib kelishgan kishilar askarni o'rab olib, ba'zi qarindosh, ba'zi hamqishloq chiqib, hol-ahvol so'rashib qolishdi. Jamila o'z hamqishlog'iga minnatdorchilik bildirishga ulgurmagani ham ehti, Doniyor uning yonidan aravasini taqir-tuqur qilib o'ldi-da, chang-to'zon ko'tarib yo'lga tushdi. Kishilar uning orqasidan:

– Nima balo, uni jin urdimi? Esi joyidami o'zi? – deb qichqirib qolishdi.

Askarni ham tanish-bilishlari olib ketishdi, shekilli, hovlida yuganm ikkalamizdan boshqa hech kim qolmabdi. Biz Doniyorning aravasi ko'zdan g'oyib bo'lguncha, olishda ko'tariyotgan changga qarab turdik.

– Yur, yanga, uyga ketaylik, – dedim men.

– O'zing ketaver! – dedi Jamila.

Ana shunday qilib, biz birinchi marta alohida-alohida ketdik.

Havoning dimligidan nafas olish qiyin edi. Yerdan ko'tarilgan harorat lablarimni qabarsitib, tomog'imni quritib yubordi. Izzatnima quyosh nuri ertalabdan kuydirib, qovjiratib yotgan yer bo'yi endi sho'rxok tuz bilan qoplanib, asta-sekin soviyotgandek bo'lardi. Quyosh sho'rxok yerdan ko'tariyotgan sarob singari parda ichida ufq sari cho'kib borardi.

Uzoqda, ufq tepasida qizil-sur bulutlar yig'ila boshladi. Ma'zan kuchli garmisel esib, otlarning tumshuqlariga chang aralash oqish sho'rxoklarni keltirib urar hamda ularning chang bosgan yo'l va dumlarini yulqib, yo'l bo'yidagi ernaqlarni uchirib ketardi.

«Yomg'ir yog'adi, shekilli» deb o'yladim. Shunda yolg'izlik dardi ichimni o'rtab, allanimadan qo'rqandek otlarni jadal

haydab ketdim. Mengina emas, hatto uzun oyogʻli tuvaloq qushlar ham bir narsadan choʻchigandek qamishzorlar orasiga kirib yashirinishdi. Shamol jazirama issiqdan qovjiragan qatrigiz yaproqlarini alladaylartandir yoʻl ustiga uchirib kelardi. Biz tomonlarda bunday oʻsimliklar oʻsmaydi. Chamanda, bu yaproqlar qozoq choʻllaridan uchib kelgan boʻlsa kerak. Tevarak-atrofdagi qimirlagan jon yoʻq. Doniyor ham koʻrinmaydi, varak-atrofdagi qimirlagan ham darak yoʻq. Quyoshning oxirgi orqada qolgan Jamiladan ham darak yoʻq. Qayoshning oxirgi nuri ham soʻndi. Toliqgan dala ham mudrab uyquga ketdi.

Men xirmonga qosh qorayganda yetib keldim. U yer tinch, gʻir etgan shabada yoʻq. Doniyorini chaqirgan edim, qorovul javob berdi:

— U soyga ketdi, nima ishing bor edi? — dedi-da, soʻngra bir yutiniib olib, oʻzicha mingʻirladi. — Havoning dimligini-chi, hamma uy-uyiga ketishdi. Shamol boʻlmasa, xirmonda ish boʻlarmidi...

Otlarni bedazorga tushovlab, soyga burtildim. Doniyor odatdagidek tik tushgan jar tepasida tizzasini quechoqlab, boshini quyi solgancha jar ostida suvning shovillab oqishiga quloq solib oʻtirardi. Uning mustar boʻlib oʻtirishi yuragimni ezib yubordi. Doniyorning yoniga borib, uni mahkam quechoqlab, tasallidi. bermogʻchi, iliq soʻzlar bilan koʻnglini koʻtarmoqchi boʻldim. Lekin nima ham deya olardim, uni qanday yupataman axir. Anchagacha iktilaniib turdim-da, soʻngra xirmonga qaytib ketdim.

Oʻshandan keyin gʻaram ustida yotib ancha vaqtgacha uxlay olmay, osmonni qoplab kelayotgan bulutlarga qarab xayol surib ketdim. «Inson hayoti nega bunchalik murakkab, sira tushunib boʻlmaydi-yax». Jamilaning boʻlsa hamon daragi yoʻq. Nega buncha hayalladi ekan, qayerlarda yurganikin, deb aravaning gʻildirak tovushlarini eshitishga zor boʻlib quloq solib yotdim. Qatigʻ charchagan boʻlsam ham, sira uyqum kelmadi. Togʻlar tepasidagi bulutlar orasidan yashin yalt-yult etib chaqnardi.

Doniyor kelganda hali uygʻoq edim. U nima qilarni bilmay, qayta-qayta yoʻlga qarab, xirmonda biroz aylanib yurdi-da, soʻngra yonimga kelib, oʻzini yuztuban oldi.

«Endi u ovulda qolmaydi, boshini olib ketsa kerak», deb oʻylardim. Lekin bechora qayerga ham borardi? Boshpanasiz bir musofir kimga ham kerak? Bechoraga qiyin boʻladi-da, endi nima qilari ekan?

Endi koʻzim ilingan ekan, xirmon tomondan arava tovushi eshitildi. «Jamil boʻlsa kerak», deb oʻyladim uyqu aralash.

Qancha uxlaganimni bilmayman, bir vaqt naq qulogʻim tagida eshitilgan tovush eshitilib, birov kelayotgandek boʻldi. Qanot serpiyandek qandaydir bir sovuq narsa betimni silab oʻtdi. Koʻzimni ochsam Jamila ekan. Choʻmilib kelgan boʻlsa kerak, koʻylagini ham boʻllab olibdi, shuning uchun ham yonimdan oʻtayotganida bulqin shabada esgandek boʻldi. Jamila toʻxtab qoldi-da, u yoq-bu yoqqa alanglab, Doniyorning bosh tomoniga oʻtirdi.

— Doniyor, mana men oʻzim keldim! — dedi u sekin shivirlab.

Atrof jimjit, osmonni gumburlatib yashin chaqnadi.

— Xafa boʻldingmi? Qatigʻ xafa boʻldingmi?

Yana jimlik choʻkdi, qirgʻoqdan tuproqning suvga «shoʻlp» etib tushgani eshitildi.

— Lekin mening aybim nima? Senda ham gunoh yoʻq.

Togʻlar ustida yashin gumburladi. Jamila choʻchib yalt etib qutqamida, yashin uning yuzini yoritib yubordi. Jamila atrofga bir qaradi-da, oʻzini Doniyor koʻksiga tashladi, uning yelkasi Doniyorning baquvvat qoʻllari ostida dir-dir uchardi. Jamila ham gʻaramga choʻzilib, Doniyor bilan yonna-yon yotdi.

Kuchli shamol somoni koʻkka sovurib, xirmon chetida qiyalayib turgan oʻtovni yalab oʻtdi-da, quyun boʻlib osmonga koʻturiildi. Chaqmoq bulutlar orasida koʻkimir iz qoldirib, qatigʻ ay singandek qasira-qusur qilib hamma yogni tarzaga soldi. Aʼzoyi badanim titrab, ham qoʻrquib, ham quvonib ketdim. Monquldiroq, yozning oxirgi momaqaldirogʻi yopirilib kelar, ilk kuz nafasi dimogʻga urilardi. Endi Jamilani hech qanday kuch toʻxtolmasdi. U Doniyorga sekin shivirladi:

— Chindan ham gumonsiradimgi, nahotki men seni unga almashtirsam! U meni hech qachon sevgan emas, sevmaydi ham! Mayli, kim nima desa deya versin, lekin men senikimani! Yolgʻizim, azizim, men seni hech kimga bermayman. Men seni

ko'pdan beri sevaman. G'oyibona oshiq bo'lib kelishingni intizorlik bilan ko'zim to'rt bo'lib kutandim. Kutangilgimni bilgandek, mana, sen ham meni izlab kelding...

Jarlik orqasidagi soy qirg'oqlaridan ivib suvga qulab tushayotgan tuproq chaqmoq yorug'ida ko'rinish turardi. Dastlabki yirik yomg'ir tomchilari somon ustiga shirlab yog'a boshladi.

— Jamilam, jonginam, sevgilim, Jamilaxon! — deb Doniyor qirg'izcha va qozoqcha eng nafs so'zlar bilan o'z ma'shuqasini e'klatardi. — Men ham seni ko'pdan beri sevib yurardim. Umrmda ko'rmagan bo'lsam ham, okoplarda yotib seni o'ylardim. Sevgan yorim Vatanimda ekanligini bilardim. Bu sen ekanсан, Jamilam!

— Shunqorim, mard lochinim! Bu yoqqa qara-chi, ko'zlarimga to'yib boqay!

Yomg'ir sharros quyib berdi. Qora uy tepasiga yopilgan namatlar xuddi qanot qoqqan qushdek shamolda uchib ketdi. Goh qiyalab, goh tik quyg'an jala yerni orziqib kutgandek ustma-ust o'pard. Ketma-ket momaqaldiraq gumburlab, butun osmon qa'rini tilib o'tgandek bo'lardi. Uzoq-uzoqlardagi tog'lar bahor lolalaridek qizarib ko'rinaridi.

Yomg'ir kuchaya bordi. Men bo'lsam, somonga ko'milib olib, yuragimning duk-duk urishini sezib yotardim. Men nihoyatda baxtiyor edim! O'zimni uzoq kasallikdan keyin birinchi marta ko'chaga chiqqan odamdek his etib, har bir narsaga suqlanib qarar, go'yo hayot lazzatini endi bilayotgandek edim.

Yog'in ham, chaqmoqlarning yorug'i ham somon ostida yotgan joyimga yetib borardi, lekin men o'zimni juda yaxshisi his etardim, uyquga ketar ekanman, o'zimcha kulimstrab qo'yardim. Qulog'imga chalingan sharpaning nimaligini bilmasdim. Bu Jamila bilan Doniyorning shivirlashimi yo bo'lmasa, tinayotgan yomg'irning somonga shirlab tushishimi?

«Mana endi yomg'ir timmaydi, hademay kuz ham kiradi!» derdim o'zinga-o'zim. Nam somon bilan erman hidi dimoqqa urib, kuzdan darak berardi.

Leikin bu kuzda bizni nimalar kutayotgani haqida o'ylamabman.

O'sha kuzda men ikki yillik tanaffusdan keyin yana maktabga qatnay boshladim. Darsdan bo'sh vaqtlarimda ko'pincha haligi soy bo'yidagi jar tepasiga borib o'tirardim. Xirmon huvillab bo'shab qolgan edi. Bu yerda men maktabdan olgan bo'yoqlar bilan o'zimning dastlabki etyudlarimni chizdim. Chizgan suratchalardan o'zimning ham ko'nglim to'lmas edi. «Bo'yoqlarimning mazasi yo'q. Qani endi chinakam, asl bo'yoqlar bo'lsa!» — deb o'ylardim ichimda. Yaxshi bo'yoqlarning qanday bo'lishini bilmasdim ham. Rassomlar ishlatadigan moybo'yoqlarni faqat keyingi vaqtlardagina ko'rishga muvassar bo'ldim.

Bo'yoq o'z yo'li bilan-u, lekin muallimlarning gapida ham jon borgan o'xshardi: rassom bo'lish uchun o'qish kerak. Bu gap to'g'riligini bilib tursam ham, o'qishimga sira ko'zim yetmasdi.

O'qish qayoqda deysiz: akalirim dom-daraksiz ketgan bo'lsa, men ikki yuning yolg'izgina dastyori bo'lsam, o'qishga yuborisharnidi. Shuning uchun o'qish to'g'risida og'iz ham ochmasdim. Lekin o'qishni qo'masab, borolmasligimga ielt-ichimdan achinardim, buning ustiga, bu yil kuzning bu qadur ko'rkam kelishini aytmaysizmi!

Qo'lingdan kelsa, o'tsang-u, chizsang, ajoyib surat chiqardi-da. Qurkurovning suvi kamayib, qozondek-qozondek toshlar turtib chiqib, ularning usti yam-yashil, sap-sariq yo'sin bilan qoplangandi. Ertalabki izing'irindan yalang'och tolchalarning nozik tanalari qizarib ketgandi, biroq teraklarning sap-sariq yuproqlari hali to'kilmagan edi.

Yilqichilarning yozi bilan o't yoqilaverib tutundan qo'rayib ketgan o'tovlari katta soyning u yer-bu yerida ko'zga tashlanardi. O'tovdan buralib-buralib chiqayotgan ko'k tutun xuddi to'y-to'ylagan xotinalardek ovulma-ovul suzib yurishardi. Toychalar atrofga yoyilib ketgan onalarini qidirishib, zo'r berib kishnashardi. Endi toychalar kishnagani-kishnagan, Chunki biyalarni to bahorgacha uyurda saqlash qiyin.

To'g'lardan qaytgan mollar hosili yig'ib olingan dalalarda podapoda bo'lib yurishardi. Dasht sahni tuyuq izidan ilmat-shik bo'lib ketgan edi.

Bu yil ham kuz kuzligini qildi: hammayog'ni to'zitiib izg'irib shamol qo'zg'aldi va osmonning avzoyi buzilib, qor aralash yomg'ir yog'a boshladi. Bir hafta surunkasiga yoqgan yomg'ir bir kun sal tinishi bilan, men Gurturov tomonga qarab jo'nadim. Toshloqdagi bir tup tog' chetani qip-qizil cho'g'dek yonib, «meni suratga ol» deandek bo'y cho'zib turardi.

Men soy bo'yidagi butalar orasida surat chizib o'tirganimda, qosh qorayib qolgan edi. Bir vaqt boshimni ko'tarib qarasam, narangi sohilda ikki kishi turibdi, daryoning sayoz joyidan o'tishgan bo'lsa kerak. Ularning Doniyor bilan Jamila ekanini darrov taniдим. Men ularning jiddiy va tashvishli yuzidan ko'zimni uza olmay tikilib turдим. Doniyor har galgidek dadil qadam tashlar, yurgan sayin shineining bari ohori to'kilgan askarcha bo'itigining qo'ng'lariga shartillab tegardi. Jamila bo'lsa egniga bozorga borganda kiyadigan parcha-parcha qizil gullik ko'ylagini, chiybaxmal choponini kiyib, boshiga oq jun ro'molini o'rab olgandi. Bir qo'lga tugunchak ko'tarib, ikkinchi qo'l bilan Doniyorning xaltasidan ushlab bormoqda. Ular yo'l-yo'lakay nima-lar to'g'risidadir o'zaro gapirishib borishardi.

Ularining o'vulimizni tashlab, qaytoq qadim ketishayotganini sezib, yuragim «jiz» etib ketdi.

Mana, ular jarlikdan o'tib, qamishzor oralab ketib borardi. Men bo'lsam, xuddi bir narsani yo'qotgan kishidek ularning orqasidan qarab, nima qilarimi bilmay qoldim. Qichqirayin desam, nafasim siqilib, ovozim chiqmasdi.

Quyosh tog'lar yuqalab suzib borayotgan bulutlarga qizg'ish nurlarini so'ngri bor sochdi, atrofini qorong'ilik qoplay boshladi.

Doniyor bilan Jamila orga-olilariga qaramay, temiryo'l razyezadini ko'zlab tez-tez odimlab borishmoqda. Bora-bora ularning qorolari uzoglashib, birozdan keyin qamishzor orasiga kirib, butunlay g'oyib bo'ldi.

Ana o'shandagina men o'zingga kelib, orgalaridan ovozing boricha:

— Jamila-a-a-a! — deb qichqirdim.

Dala ustida ancha vaqtgacha: «a-a-a» degan aks sado eshittilib, birozdan soʻng tinar edi.

Yana bir marta jahil bilan:

— Jamila-a-a-a! — deb qichqirdim-da, so'ng ularning orqasidan yugurib qoldim. Suvni suv demay, oyoqyalang, boshyalang, ularning orqasidan quvib borardim, ust-boshim jiqqa ho'l bo'lgandi. Shunga qaramay, yana tezroq chopa boshladim. Birdan oyog'im nimagadir chalinib ketdi-da, yuztubandiyildim. Boshimni ko'tarmay, ikki qo'lim orasiga olib, o'ksib o'ksib yig'lab yubordim. Ko'z yoshlarimdan namlangan mayim tuproq qo'l-betimni muzlatib g'ira-shira qorong'ilik ko'nglinga g'ulg'ula solgandek, o'pkam qisilib, achchiq-achchiq yig'ladam, qamishlar go'yo mening qayg'u-hasratimga hamdard bo'lganidek timmay shitirlashar edi.

— Jamilal, Jamilal! — derdim men o'pkarni bosolmay piq-piq yig'lab. Men eng yaqin, eng aziz odamlarim bilan xayrlashar edim. Mana hozirgina, yerda yotib, o'zim ham Jamilani sevir qolganligimni tushundim. Bu mening ilk, bolalikdagi sevgim edi.

Yuzimni ko'z yoshidan bo'l bo'lib ketgan yengimga artib, yana anchagacha yig'lab o'tirdim. Men faqat Jamilalar bilangina emas, balki o'zinning bolalik davrim bilan ham xayrlashar edim.

Qorong'ida timirsklanib uyga kelganimda hovlimizda shovqin-suron avjida edi: it egasini tanimasdi. Kimdir o'lg'a egar wardi. Bezori Usmon bo'lsa, har kungidek mast, otini g'ijinglatib, ovozinig boricha baqiyardi.

— Aytmagannidim, mana oqibati nima bo'ldi. Yo'lechi boy ota shartnandayi sharnisor bo'ldi. Qani ketdik, bu sayoq it, chalo qozog'ni ushlab bo'ymini uzmasam, otimni boshqa qo'yaman. O'n yiliga kesilsam, kesilaman-u, lekin har qanday yalang'oyoqlaring xotinlaimizni olib ketishiga yo'l qo'ymayman. Qani ketdik, vigirlar! Qayerga ham borardi deysan?

Ular qaysi tomonga ketisharkin degan fikr xayolindan o'tdi-yu, yuragim shuv etib, a'zoyi badanim muzlab ketdi. Nima qilayimni bilmay, otiqlarning orqasidan men ham ovul chekkasiga yugurib bordim-da, ularning razyezd tomonga emas, stansiyaga olib boradigan katta yo'l tomonga qarab burilib ketganlarini ko'rib, ko'nglim o'miga tushdi. So'ngra uyga qaytib keldim-da, yig'laganimni hech kim bilmasin, deb, otamning to'niga o'rilib yotdim.

Ovulda har xil mishmish gaplar tarqaldi. Hamma xotinlar Jamilani qoralashardi:

— Ahmoq-da! Aqli bo'lsa tuz ichgan joyiga tuflab, sanqib yurgan bir musofirga ergashib ketarmidi.

— Shunisiga kuyaman-da! Uning nimasiga qiziqdi ekan deyman-da! Eski shineli bilan, teshik etigidan bo'lak hech balosi yo'q edi-ku!

— Qo'tan-qo'tan qo'yi bormidi! Uyi yo'q, joyi yo'q, nasl-nasabi betayin bir daydi-da! Mayli, uvoli o'ziga, hali attang deydi... Bu tannoz xotining holini o'shanda ko'rarniz.

— Tavba, Sodiqdan ortiq erni topib bo'pti.

— Qaynonasini aytmay-sanmi, qaynonasi-chi? Bunday yuvosh qaynonani qayerdan topadi! O'ziga-o'zi qildi, juvonmarg, mayli!

Burungi yangamni, Jamilani qoralamay, uning qilishini to'g'ri deb topgan yolg'iz men bo'lsam kerak. Doniyorning eski shinei bilan teshik etigidan boshqa hech narsasi bo'lmasa ham, lekin uning ma'naviy boy, qalbi yuksak odamligini men bilamganda kim biladi. Jamila Doniyorning etagini ushlab ketib, o'z baxtini toptadi, degan gaplarga ishonish u yoqda tursin, aksinchu, men u o'z baxtini endi topdi, deb ishonardim. Faqat oyimga achinardim, xolos. Jamila bilan birga uning butun kuch-quvvati ketgandek. Oyim g'angin bo'lib, o'zini ancha oldirib, qadati bukilib qoldi. Oh, bechora oyim. Hayot oqimi ba'zida eskilik ildiziga shafqatsiz bolta urib, yangi baxt sari intilishini oyim tumumasa kerak-da. Agar bo'ron azim chinorni tag-tomiri bilan qo'porib tashlasa, u qaytib qadidni roslayolmaydi... Oyimning har bir xatti-harakatidan uning oldingi kuch-quvvati qolmagan-

ligi sezilib turardi. Ilgarilari u hech kimdan ignaga ip o'tkazib berishni iltimos qilmas, qarilik g'ururi bunga yo'l qo'ymas edi. Bir kuni uyga kirib kelsam, oyim ignaning ko'zini topolmay, qiyalib yig'lab o'tiribdi.

— Ma, ipni o'tkazib ber-chil! — dedi u qaltiragan qo'llari bilan igna va ipni menga uzatib. So'ngra og'ir xo'rsindi-da, ko'z yoshlarini artib, o'zicha ming'irladi:

— E-e, sho'rlik kelinim, ko'ra-bila turib o'zingni o'tga tashladig-a. Uymizning to'ri senki, yeganing oldingda, yemaganing ketingda edi... O'zingni o'zing juvonmarg qilding... Bizni dog'da qoldirib keding... Nega keding... Uymizda nima kamchilik ko'rding... Sho'rlik Jamila...

Oyimning shunday mung'ayib o'tirganini ko'rib, o'zinni tutolmay, beixtiyor: «Yo'q, oyi, u sho'rlik emas!» — deb gich-qirib yuborgim keldi-yu, lekin o'zinni bosdim. Oyimni mahkam quchoqlab, Doniyorning kimligini, uni jonimdan aziz ko'rishimni aytib, yig'lab yuborishimga oz qoldi. Lekin bu so'zlarni aytishga tilim borarmidi. Bu gapim bilan oyimni bir umrga xafa qilgan bo'lardim.

Lekin baribir bu begunoh «qilinishlarim» sir bo'lib qolmadi. Oradan ko'p o'tmay Sodiq akam harbiydan qaytib keldi. Rosini aytganda, u ko'rinishda unchalik sir boy bermasa ham, lekin nomusdan qattiq kuyiniib, jig'ibiyron bo'lib yurdi, Usmonlar bilan ichishib qolgudek bo'lsa:

— Ketgan bo'lsa sadqayi sari! Sarson-sargardon bo'lib yurit, oxiri bir kun ochidan o'ladi-ketadi. Xotinman deganing to'lib yotibdi, chertib-chertib olish mumkin. Oltin boshli xotindan, baqa boshli er yaxshil! — derdi jahl bilan.

— Gaping-ku to'g'ri-ya, — deb javob qaytarardi Usmun. — Afsuski, o'shanda qo'limga tushmadi-da: unisining ichak-chavog'ini og'darib, bunisining sochlaridan otga bog'lab sudrataridim! Ehtimol, ular janubda, paxta dalalarida, yo bo'lmasa qozoq yerlarida tentib yurishgandir. Sayoqlik Doniyorga kasb bo'lib qolgan. Shunisiga dog'manki, buni hech kim bilmay, hech kim sezmay qolgan-a, qanday bo'lganiga kishining sira aqli yetmaydi-ya...

Bu ishning hammasini o'sha qanjiqning o'zi qilgan, isini ham chiqarmadi-ya, la'nati, bo'lmasa men uni naql...

Bunday gaplarni eshitganida qonim qaynab, mushklarimni qisardim. Kuchim yetsa, o'sha Usmonning basharasiga tuflab: «Pichan o'rog'ida adabingni bergani esingdan chiqibdi-da... Eng yaramas, eng razil odam sensan-ku!» degan bo'lardim.

Bir kuni uyda maktab devoriy gazetasiga surat chizib o'tirgan edim, oyim ham pechka oldida cho'qqayib o't yoqib o'tirardi, bexosdan eshik ochilib, uyga rangi ko'karib, g'azabidan ko'zlariga qon to'lgan Sodiq akam kirib keldi. U meni ustimga yopirilib kelayotganda, yelkasiga tashlab olgan shineli yerga tushib ketdi.

— Buni sen chizdingmi? — deb s'radi u bir varaq qog'ozni tushug'imga tiqib. Qog'ozdagi suratni ko'rib yuragim o'qamga tortib ketdi: bu o'sha xirmonda o'tirib qalamda chizgan Doniyor bilan Jamilaning surati edi. Suratga ko'zim tushishi bilan go'yo ular menga qarab turishgandek bo'ldi. «Qiziq, Jamila buni nega tashlab ketdiykin? Uni bir yerga yashirib qo'ygan-u, keyin esidan chiqarib ketgan bo'lsa kerak!» — deb o'yladim ichimda.

— Ha, men chizgan edim! — dedim.

— Bu-chi, bu kim o'zi?

— Doniyor.

— E, ablah, sotqin! — deb o'shqirdi Sodiq akam menga va suratni mayda-mayda qilib yirtidi-da, oyog'i ostiga olib topiab, keyin eshikni qattiq yopib chiqib ketdi.

Uy ichiga og'ir jimlik cho'kdi.

— Sen buni bilarmiding? — deb so'radi oyim bir mahal.

— Ha, bilardim.

Oyim pechkaga o't yoqib o'tirib, menga shunday ta'na va hayrat nazari bilan qaradiki, men nima qilishimni bilmay, bosh barmog'imni uzib olgudek bo'lib:

— Men ularning suratini yana chizaman! — dedim.

Oyim g'ing demay boshini ma'yusgina chayqab, yerga boqdi.

Yerda sochilib yotgan suratga qarab, ichimni o'tdek o'rnatotgan xo'rlikka hech chiday olmadim. Mayli, men oilamiz, urug'imiz uchun «sotqin» bo'layin, biroq, men odangarchilikka, haqiqatga, hayot haqiqatiga xiyonat qilganim yo'q. Aksincha, adolat tarafdori bo'ldim. Mening ko'nglim sof, niyatim xolis ekanligini hech kim bilgan emas, buni odamlarga ham aytib bo'lmaydi, boshqalar tugul, hatto oyim ham buni tushunmas edi, albatta.

Oyim indamay o'tiraverdi. Izza bo'lganimdan ko'zlarimga yosh keldi, yirib tashlangan surat parchalari go'yo joniday yerda aylanib yurardi. Doniyor bilan Jamilaning yorqin qiyofasi sira ko'z o'ngimdan ketmas, Doniyorning o'sha avgust kechasi aytgan orombaxsh qo'shiqlarini yana eshitayotgandek bo'lardim. Ularning ovuldan ketganlarini esladim-da, men ham g'ayratga to'lib ular kabi o'z istiqbolim yo'lida qiyin safarga otlanishga qat'iy bel bog'lardim.

— Men o'qishga ketaman! — dedim oyimga. — Rassom bo'lgim keladi, rassomlik o'qishiga boraman, otamga ham aytib qo'ying...

Men, hozir oyim urushda halok bo'lgan akalarni eslab, farvod ko'tarib yig'lasa kerak, deb o'ylagan edim. Lekin, baxtimga oyim yig'lagani yo'g'-u, faqat g'amgin, eshitlar-eshtilimas qilib gapirdi.

— Mayli, o'zing bilasan, borsang bora qol... Uchirma qanot bo'lganlaringdan keyin gapimizga kirarmidilaring, har qaysing o'z bilganlaringni qilasizlar. Biz nimani bilamiz, balki sizlarning bilganlaring to'g'ridir, balki juda katta odam bo'lib ketarsanlar... Hozir zamon o'zi shunaga-ku. Mayli, boraver... Ehtimol, o'sha yoqqa borganingdan keyin suratlashlik yaxshi kasb emasligini o'zing tushunib olarsan... Uyingni, ota-onangni unutm, nasihatim shu...

Shu kundan boshlab kichik uy o'z-o'zidan bo'linib ketdi. Hademay men ham o'qishga jo'nadim.

Rassomlik maktabini bitirib, o'z mahoratimni oshirish uchun yana Leningrad akademiyasiga o'qishga borganimda, o'z

diplom ishini topshirdim. Bu diplom ishi – ko'pdan beri orzu qilib, yuragimda saqlab yurgan suratim edi.

Albatta, sizlar bu suratda Doniyor bilan Jamila tasvirlanganini darrov fahmlagandirsizlar. Ular daladagi yo'l-g'izoyoq yo'lidan yonna-yon ketishar edi. Doniyorning shinceli shamolda yelpinib, yuzidan sevinch balqigan Jamila uning xaltasidan ushlab olgandi.

Ularning oldida Doniyor kuylagan poyonsiz, yorug', keng dala yastanib yotardi. Hozir olamda Jamila bilan Doniyordan baxtli odam bo'lmasa kerak!

To'g'ri, suratimni har tomonlama mukammal, bekam-uko'st ishlangan deb aytolmayman, axir, mahorat degan o'z-o'zidan darrov kelmaydi-ku. Bu – og'ir, mashqqa to'liq mehnat mevasi... Lekin baribir bu surat men uchun dunyoda eng aziz, eng qimmatli narsa edi. Chunki o'zimdagi san'atga bo'lgan barcha mehr-muhabbatim, ixlosim, zavqimni men birinchi marta ana shu suratga bergandim.

Mana endi ancha tajribali bo'lib qolgan bo'lsam ham, ba'zan chizgan suratlarim ko'nglimdagidek bo'lib chiqmaydi, o'zinga yoqmaydi, o'shanda o'z kuchimga o'zim ishonmay, gumonsirab qolaman. Shunday og'ir damlarda o'sha surat – Doniyor bilan Jamila meni o'ziga chorlaydi. Ularga uzok tikilib, har gal ular bilan maslahatlashgandek bo'lgan.

«Hozir qayerdasiz, qaysi yo'ldan ketyapsiz? Hozir dalamizda yangi yo'llar ko'p. Qozog'istondan tortib Oltoy va Sibirga qadar cho'zilib ketgan! Hozir u yerlarda cho'lini bo'stonga aylantirish, yangi yerda yangi turmush qurish uchun ko'plab azamatlar mardona mehnat qilmogdalar! Balki sizlar ham o'sha yoqqa ketgandirsizlar! Unday bo'lsa, oq yo'l! Safarlaring bexatar bo'lsin! Jamila, mening Jamilam, sen boshingni baland ko'tarib, keng daladan mag'rur qadam tashlab ketding... Hozir ham o'shandaymisan, hozir ham yo'l yurishdan toliqmaysammi? Yo o'z kuchingga ishonmay, charchagan, ikitlanib qolgan kunlaring ham bo'ladimi? Bo'sh kelma, bardam bo'l, Doniyordan madad ol! Doniyor senga sevgi, vafo, ona yer, hayot to'g'risi-

dagi jo'shqin kuylarini kuylab bersin! O'shanda ko'z o'ngingda keng dala gullab, avgust tunidagi kuchli bo'ron guvillasin! Olis yo'ldan qo'rqma, Jamila, sening yo'ling baxt yo'lidir, sen o'z baxtingni topding!»

Men ularga qarab, Doniyorning ovozi eshitilgan, demak, Jamila ikkisi meni safarga chorlaydi. Ha, men yo'lga chiqishim kerak! Ha, keng dala bag'ridan o'tib, ovulimga borimam! Tug'ilib o'sgan yerim – kuch-quvvatim! Men undan yangi-yangi bo'yqlar topaman. Chizgan suratimning har bir bo'yog'idan, har bir lavhasidan Doniyorning kuyi eshitilib tursin! Chizgan suratimning har bir bo'yog'ida, har bir chizig'ida Jamilaning qalbi urib tursin!

BIRINCHI MUALLIMI

Bu suratni hali tamom qilganim yo'q. Qanday chiqishini hozircha aytish qiyin. Har kuni ilk saharda turib, xomaki etyudlarimni yana ikki-uch marta ko'zdan kechirarkanman, tong sukunatida u yooq-bu yooqqa asta-asta yurib o'yga cho'maman. Yo'q, hali ko'nglimdagi topganimcha yo'q, yana tag'in ko'p ishi bor. Bu surat hali ko'ngildagi bir tilak, qalbimni hayajonga solgan orzu-umid, xolos...

Hali tamomlamagan asar to'g'risida oldindan jar solishni o'zim ham azaldan yotqitmasdim. Bu baxillikdan emas. Beshikdagi chaqaloqning kim bo'lib voyaga yetishini qayogdan bilib bo'ladi deysiz? Lekin bu safar o'zingiz ko'rib turibsiz, shu odatimdan voz kechib, xom-xatala asarimni o'rta tashlab, undan gap ochmoqchiman... Indamay yurishga hech ilojim yo'q. Rostini aytсам, bir o'zim yolg'izlik qilib qoldim, bezovta qilib, es-hushimni o'zimga band etgan bu voqea yuragimga sig'may, quchoq'im ham yetmay turibdi.

Bo'lgan voqeani aynan tasvirlab, xalqni undan bahramand qilsam, degan umidim bor. Istar edimki, ko'pchilik ham fikr-mulohazalarini o'rta tashlasa... Bu asar xalq damidan chiqqan olovdek bo'lsa-yu, unga o'z qonimgizdan qon, kuchingizdan kuch qo'shib bersangiz, shu vajdan bu voqeani sizlarga bayon etishni o'z burchim deb bilaman...

* * *

Ovulimiz Oq-jar tog'ining etagida, katta soy sharqirab oqib turgan keng tekislikda; undan pastroqda — Qora toqqacha yastangan adir bo'ylab cho'zilgan temir yo'lining ikki tomoni qozoq dalasi...

Ovulimiz usidagi tepalikda ikki katta terak bo'lardi; men buni bolalik chog'imdanog bilardim. Bu qo'shterak hali ham

bor. Qachon qaramang, ovulga qaysi tomondan kirmang, ham-madan butun tepalikda bir-biri bilan yonma-yon turgan o'sha baland teraklar ko'zga chalinadi.

Bilmadim, nima uchundir, bolaligimdami yoki kasbim rassomlik bo'lgandami, haytovur, har gal stansiyadan tushib, tepalikdan o'tib, ovulimizga qarab yo'l olganimda, qo'shteraklar joyida turganmikin, deb sabrsizlik bilan beixtiyor shu tomonga qarayman. Teraklar naqadar katta bo'lsa ham, uzogdan shuncha dargumon-u, lekin ularning surati ko'z oldimga kelib turaverardi. Tezroq ovulga yetib, ertaroq tepalikka chiqsam, qo'shterakka egilib salom bersam, ularning shovillashini to'yib-to'yib eshitsam, deb yuragim orziqardi.

Ko'cha-ko'yda nima ko'p — daraxt ko'p, lekin bu teraklar o'zi boshqa bir olam, qandaydir xosiyati, tili borday. Kun-tun yaproqlari dirillab, chayqalgan uchlari bir-biri bilan o'pishib, o'zini ming ko'ygga solib shovillaydi. Goh sohilga kelib urilgan erka to'lg'anday eshittirar-eshitilmas guvillashib qo'yadi, goh jim o'ylanib qolib, sog'ina-sog'ina yuragi qon bo'lganday, allanimalarni eslab xo'rsinib, yulqingan shamol bulut haydab, yomg'ir haydab, butoqlarini egib yuborganda, teraklar bir-biridan madad olib: sindirib bo'psan, deganday battar o'jarlik qilib, zarfa bilan to'lg'anib qo'yishadi.

Ho' ancha keyin esim kirib ulg'ayganimda, men bu teraklarning sir-asroridan voqif bo'ldim. To'rt tomoni ochiq baland tepada turishganidan, bular doimo shamol o'qiga to'g'ri kelib huvoning har bir o'yiniga javob qaytarib urishgan. Timmay shovullab, ming ohangda ovoz chiqarib turishlari ham shundan. Lekin mening bu idrok qilganlarim bolalik xayolining ilk taassurotini sovyuta olmadi. O'sha vaqtdagi hayajonlarim hali ham o'z haroratini yo'qotmadi, nazarimda, bu teraklar hali ham qundaydir bir sirni yashirgan jonli maxluqday.

Bolalik umrimning eng shirin orzulari shu teraklar soyasida qolib ketganday, esimga tushgan sari yana qayta boshdan eslagim keladi.

O'qishimiz tamom bo'ldi deguncha bizlar chumchuq qidirib shu yerga kelardik. Chuvullashimizga mast bo'lganday qo'shterak

rakning tepa shoxlaridagi yaproqlari hilpirab, bizga soya tashlardi. O'sha kezlarda yoriq tovon, kaftlarimiz qovjiyagan biz ten-taklar teraklarga mushukday tirmashib chiqqa boshlaganimizda chumchuqlar chirillab qolardi. Chirillashiga qararnidiki! Hadeb uchib ketgan baland butoqqa chiqqanimizda, ko'z-oldimizda namoyon bo'lgan olam manzarasini ko'rib hayratdan damimiz ichimizga tushib ketardi, tutmoqchi bo'lgan chumchuq bolalarini ham esimizdan chiqarib yuborardik. Ko'zimizga kattakon bo'lib ham yurgan kolxoz otxonasining tepadan xuddi chigirtkaday ko'rinish yurgan nari cho'zilib ketgan dalaning katta-ko'ringaniga, qishloqdan nari cho'zilib ketgan dalaning katta-ligiga, yana undan naritroqdagi qancha-qancha qadrdon yerlar, ovlumizdagi ariqlardan boshqa tag'in qancha-qancha kumushday tovlanib oqayotgan suvlarga suqlanib qarab, bu dunyoning chehi shuni yo undan narida ham shunday osmon, shunday butlar, shunday yerlar bormikin, deb xayol surib ketardik.

O'shanda qulog'imizga shamol ovozi chalinsa, unga jo'r bo'lib qimirlagan yaproqlar, ko'z ilg'amas uzoq-uzoqlarda ajo-yib va g'aroyib narsalar ham bor deganday shivirlab, belti-ri-mizni silab erkalatardi. Yuragim duk-duk urib qimidan chiqib ketadiganday, qo'shterakning shovullashiga astoydil quloq so-lardim. Ko'z oldimga etkadigiday butun olam kelibdi-yu, lekin bir narsa esimga kelmadiki. Bu teraklarni kim o'iqazgan-u, qan-day umid bilan o'stirganini o'ylamabman.

Shu qo'shterak qad ko'tarib turgan joyni ovuldagilar nima uchundir «Duyshenning maktabi» deyishardi. Birortasining moli yo'qolib: «Hoy falonchi, g'unajinimi ko'rdingmi?» – deb so'rasa, to'xtab unga: «Ho', yuqoridagi «Duyshenning maktabi» da yilqilar yuribdi, o'sha yoqdan xabar olib ko'r», – deb javob berishardi. Kattalarga taqlid qilib biz ham: «Yuringlar, Duyshenning maktabiga ketdik, terakka chiqib chumchuq hayday-miz», – der edik.

Bir vaqlar o'sha tepada maktab bo'lgan ekan. Bizning za-monimizda bu maktabdan asar ham qolmagan-u, lekin qo'shterakli tepaning nomi xalq og'zidan tushgan emas. Bolalik

chog'imda bu maktab o'rmini xo'p qidirib ham ko'rganman. Keyinchalik: «Nimaga «Duyshenning maktabi» deyishadi, Duyshen o'zi kim?» – deb qariyalardan surishtirsa, bu savol-larga ular hech qizig'i yo'q, anchayin gapday qo'l siltab javob qilishardi: «Kim bo'lardi, shu yurgan oqsog-qo'y Duyshen-da. O'sha hurriyatdan keyin ho' anavi tepada eski bir molxona bo'lardi. Duyshen «komsomol bo'ldim», – deb, o'sha yerda maktab ochib, bola o'qitgan. Maktab qayoqda deysan, ancha-yin bir gap-da. U vaqlar o'zi qiziq zamon emasmi, xudo ko'rsatmasin, uzangiga oyog'i yetib, o'tining yolidan tutamlab olganlarning hammasi o'ziga bek, o'ziga xon bo'lib qolgandi. Har kim o'z bilganini qilardi. Duyshen ham o'shanda miyasiga kelganini qildi-da. Hozir u maktabdan bir parcha guvala ham qolmagan, ilgari nomi yo'q tepa edi. Endi «Duyshenning maktabi» degan nom oldi...»

Duyshen degan kishini uncha yaxshi bilmas edim. Baland bo'yli, burgut qovoq, salobatli odamga o'xshardi. Uning hovlisi atrofning narigi tomonida, ikkinchi brigada ko'chasida edi. Men ovulda turgan kezlrimda Duyshen kolxoz mirobi bo'lib ish-lardi, egarning qoshiga katta ketmonni chirmab olib, shatakdan chiqib qolgan, o'ziga o'xshash suyaklari ko'rinish qolgan o'tini-mish, goh-gohda o'tib qolardi. Keyin qariganida pochta-hil-kim o'tib ketdi, deb eshigandim. Lekin gap unda emas. Komsomol deganda men o'sha vaqlarda ishga ham, gapga ham epchil, yalqov-poraxo'r-larni gazetaga yozib turuvchi ovul yigitlarining eng muqitsini tushunardim.

Kostini aylisam, sogoliga oq kirgan, qaysar oliga kuchi yet-magan haligi rosmuna odamning bir zamonlar qanday qilib komssomol bo'lganini, xat-savodi bo'lmasa ham, bolalarni qan-day o'qitib, qanaqa o'qituvchi bo'lganini o'zimcha hech tasav-vur qilmadim.

O'sha vaqlarda bu gaplar ovulda aytilgan son-sanoqsiz eraklardan bo'lsa kerak, deb qo'ya qolgandim. Keyin bilsam, «Duyshenning maktabi» degan gapning o'z tarixi bor ekan, hanni tasodifan yaqinda bilib qoldim.

O'tgan kuzda kolxozdan menga bir telegramma keldi. Ikki yildan buyon kolxozimiz o'z kuchi bilan yangi maktab solayotgan ekan. Maktab binosi qurilib bo'lgandan keyin ovuldagilar meni maktabni ochish marosimiga chaqirishibdi. Bu quvonchli kunlarda elim bilan birga bo'lay degan niyatda darhol yo'lga otlandim. Ovul manzaralarini suratga olish niyatida ovulga to'y marosimidan uch-to'rt kun ilgari jo'nab ketdim. Shahardan chaqirilganlardan akademik Sulaymonovani ham kutib o'tirishgan ekan. Bu ayol bu yerda bir kun-yarim kun turib, keyin Moskvaga jo'nab ketadi, deyishdi. Akademik Sulaymonovaning kelishini eshitib juda suyunib ketdim. Xalqqa tanilgan bu olimaning ovulimizdan ekanligi, qiz vaqidashaharga ketib, o'qib, olimaga bo'lgani ovulda qulog'imga chalinib yurardi. O'zi bilan shahardagimda tanishib olgan edim.

Men ko'rganda Oltinoy Sulaymonova sochiga oq kirib, elhiklarga borib qolgan, to'lishganga ayol edi. Mashhur hamqishlog'imiz universitetda kafedra mudiri bo'lib ishlardi, falsafadan leksiya o'qib turar, xizmat qiladigan yeri akademiyada bo'lib, tez-tez chet ellarga borib-kelib turardi. Opaning bemalol o'tirib, men bilan to'yib suhbatlashishga vaqti bo'lmay yurardi. Lekin har gal goh majlisda, goh to'satdan ko'chada uchrashib qolganimizda ovuldagilarning omon-esonligini so'rar, asarlarim to'g'risida qisqacha bo'lsa ham biron fikr aytmay qo'ymasdi. Men bu kishining kamtarligiga, odamoxunligiga qoyil qolib, bir kuni o'ziga dangal aytdim:

— Opa, ovulga borib, el-yurt bilan ko'rishib kelsangiz bo'lar-di. Ovuldagilarning hammasi nomingizni sirdan tilga olib, faxrlanib yurishadi, lekin ko'pchilik sizni tanimaydi. Atoqli olimaga qizimiz ovulimizdan yotiraydi, bizlarni tanigisi kelmaydi, deydiganlar ham yo'q emas...

— Gapingiz to'g'ri, ukam, — deb Oltinoy Sulaymonova xo'rsinib qo'ydi, — borishga o'zim ham ko'pdan intizorman. Bornaganimga ham talay vaqt bo'ldi. Ovulda tug'ishgan qarindoshlarim yo'q-ku, lekin elingdan yaqin tug'ishganing bo'lar-kannini? Albatta, boraman, fursat topdim, boraman... O'zim ham yurtimni xo'p sog'ingaman...

Akademik Sulaymonova o'sha kuni kechikibroq keldi. Uning mashinasi kelib to'xtaganda maktabning tantanali majlisini endi ochmoqchi bo'lib turishgan edi. Majlisdagilarning hammasi duv etib chiqib uni kutib olishdi, tanigan-tanimagan hammasi — yosh-u qari u bilan qo'l berib ko'rishgisi kelardi. Oltinoy Sulaymonova bunchaligini kutmagan bo'lsa kerak. Ko'ngli tog'day ko'tarilib, suyunib ketganidan nima qilishini bilmay, ikki bukilib odamlarga ta'zim qila-qila borib prezidiumdan o'rin olib o'tirdi.

Qancha-qancha tantanali majlislarda bo'lib izzat-ikrom ko'rgan Oltinoy Sulaymonova, bu safar oddiygina qishloq maktabida hamqishloqlarining ochiq chehra bilan kutib olishganini ko'rib, hayajoni zo'r kelganidan ko'z yoshlarini tutolmay qoldi.

Majlisning oxirida pionerlar uning bo'yiga qizil galstuk taqib, qo'lga guldasta tutqazishdi. Yangi maktabning faxriy kitobiga uning nomini birinchi qilib yozib qo'yishdi. O'quvchilarning konserti va o'yin-kulgilaridan keyin, kechqurun bir to'da muallimlar, ovul faollari bilan birga hammaniz maktab direktorining uyida mehmon bo'ldik.

Mehmonda ham Oltinoy Sulaymonovaning kelganiga suyunib, uni gilam bilan yasatilgan to'rga o'tqazishib, qo'llaridan kelganicha izzat-hurmatini bajo keltirishdi. Katta dasturxon atrofidan o'tirganlar duv-duv gap bilan ovora. Qadahlar ko'tarilib, to'stlar aylayotgan edi, bir vaqt qo'lga bir dasta gazeta-jurnal uchlagan bir yigitcha eshikdan kirib keldi-da, mezbonga o'tnacha telegramma cho'zib: «Og'ay, qo'l qo'yib beringiz», — deb iltimos qildi. Ilgarigi o'quvchilardan kelgan tabrik telegrammalari qo'llan-qo'lga o'tib, kimdir gap orasida:

Hoy, buni Dushen qariya olib keldimi? — deb so'rab qoldi.

Ha, — dedi yigit. — Majlisdagilarga o'qib eshittirishsin, deb oltin xo'p yeldirib kelibdi-yu, kechikibroq qolgani uchun oqso-qolning ko'ngli o'rniga tushmadi.

Nima qilib turibdi, ayt, tushsin otdan, uyga kirsin, — dedi mezbom.

Yigit chiqib ketganda yonimda o'tirgan Oltinoy Sulaymonova bir seskanib tushdi, rangi quv o'chib nimandir eslaganday mendan so'radi:

— U qaysi Dushen, kimni aytishyapti?

— Kolxozning pochtachisi, opa, — dedim men. — Dushen oqsogolni tanimdingiz?

Ha, deganday bosh iring'ab Oltinoy Sulaymonova bir narsa demogchi bo'lib, o'midan turishga harakat qilgan edi, deraza yonidan bir oltiq dupurlab o'tib ketdi, u yga kirib kelgan yigit:

— Tushing desam, u kishi unamadi, og'ay, — dedi, — hali xal tarqatishim kerak, — deb ketib qoldi.

— Mayli, ketaversin, u choling ham o'ziga yarasha ulfatlari bor, — dedi allakim xomush tortib.

— O, Dushen deganni bilmas ekanisizlar, u qonun-qoidani juda o'miga keltiradi, xizmatini bajarnasdan hech qayoqqa butilmaydi, — dedi yana bitasi.

— To'g'ri aytadi, juda ajoyib odam o'zi. Urush tamom bo'lgandan keyin Ukrainada ekan, gospialdan chiqib, o'sha yerda turib qolibdi, kelganiga besh yilcha bo'lgan. Suyagim unib o'sgan ovulimda qolsin dedim, deydi. Bu dunyodan sho'rlik toq o'tib ketibdi...

— Bir kirib o'tsa bo'lardi... Ha, mayli, — deb mezbom tag'in qo'lini siltab qo'ya qoldi.

Bir mahal to'rda o'tirgan ovul oqsogollaridan biri qadab ko'tarib so'z qoldi:

— O'rtoqlar, esinglarda bo'lsa kerak, bir vaqlar «a» harfini ham bilmagan «Dushenning maktabi»da bizlar ham o'qigan edik... — U shu gapni aytdi-yu, ham ko'ngli buzilib, ham kulgisi qistab, ko'zini yumib, boshini chayqab qo'ydi.

— Voy, tavba!

— Rost, rost! — deb kulib qo'yishdi boshqalar.

— Nimasini aytasan! Ozmuncha nag'ma ko'rsatganni Dushen deganing? Biz bo'lsak uni rosmana o'qituvchi deb yuritib miz-al!

Qah-qah kulgi bosilishi bilan haligi qadab ko'targan odam yana gapini davom ettirdi:

— Mana endi, oldimiz dong'i chiqqan akademik bo'lib, ketimiz oliy ma'lumotli, o'rta bilimli bo'lib oldik. Ovulimizda bugun yangi o'rta maktab ochildik, boshqa tomonlarini aytmaganda ham, zamonamizning qanchalik o'zgarганиgi shundan ko'rinish turibdi. Qani, kelinglar, og'a-inilar, ovulimizning o'g'il-qizlari bundan buyon ham o'qimishli bo'lib, o'z zamonasining peshqadam kishilari qatoridan joy olishsin!

Bu gap hammaga ma'qul tushib, shov-shuv ko'tarildi. Faqat Oltinoy Sulaymonova juda xijolat tortganday, labini tishlab qizirib ketdi. U ryumkani labiga tegizdi-da, yana qaytib o'miga qo'ydi. Gap, kulgi bilan alahisib qolgan odamlar uning bu holatini sezganlari ham yo'q.

— Opa deyman, bir nimadan xijolat bo'lib o'tirib-siz-a? — dedim men.

— O'zim, shunchaki, inim, — dedi-da, Oltinoy Sulaymonova ikki-uch marta soatiga qarab qo'ydi, boshqa indamadi.

Keyin mehmonlar eshikka sayri havo qilishga chiqqanda qatnashm, Oltinoy Sulaymonova bir chekkada yolg'iz o'zi tepalikda chayqalgan qo'shterakka tikilib, xayol surib turgan ekan, sekin qadam bosib yoniga bordim.

Botishga taraddudlanib kuzgi dalaning chetiga chiqib olgan qiz-qizil kun nurlari tepalikda turgan teraklarning cho'qqilariga bir tegib, bir tegmay mavjlanib turgan ekan.

— Sho'rlik teraklar bargini to'kyapti, bahorda bu teraklarni jullaganda ko'rsangiz! — dedim.

— O'zim ham shuni o'ylab turgan edim, — deb Oltinoy Sulaymonova boshini silkitib xo'rsinib qo'ydi. — Har bir jonivorning bahori ham, kuzi ham bor.

Uning ajin bosgan so'lg'in yuziga g'amgin-o'ychan ko'lan-ka tushib, o'tkir qora ko'zlari o'ksiganday bo'ldi, teraklarga dard-alam bilan tikilib qarab qoldi. Shu paytda ko'pni ko'rgan bu o'qimishli ayol, qani endi bir zamonlar o'tib ketgan o'n makkiz yoshim qaytib kelsaydi, deb ko'nglidan o'tkazgan qizil to'mol, qimnizi yuzini eslagan qadimgi qirg'iz ayollariga o'xshab ketdi.

Teraklarga tikilib u yana bir narsa aytgisi keldi-yu, lekin niyatidan qaytdi, shekilli, indamay turdi-da, birdan qo'lida ushlab turgan ko'zoynagini taqib oldi.

— Moskva poyezdi bu yerdan soat o'n birda o'tadi, shekilli? — deb so'radi.

— Ha, opa, o'n birda o'tadi.

— Unday bo'lsa, hozir yo'lga chiqishim kerak ekan.

— Nega birdan ketadigan bo'lib qoldingiz? Bir-ikki kun tura-man deb va'da bergan edingiz-ku? Hali javob ham berishmas.

— Zarur ishlaring bor. Hozir ketmasam bo'lmaydi.

Ovuldoshlarning hammasi yopirilib, ketmaysiz, xafa bo'lamiz, — deysishlariga qaramay, tayyor ovqatga ham turmay, Oltinoy Sulaymonova uzr so'radi-da, oxiri yo'lga chiqadigan bo'ldi.

Kun botib, qosh qorayganda, ovuldoshlari o'pkalaganday bo'lib uni mashinaga o'tqazib jo'natib yuborishdi. Men Oltinoy Sulaymonovani stansiyaga kuzatib bordim.

Oltinoy Sulaymonova nima vajdan to'satdan yo'lga otlanib qoldiykin? Shunday ulug' ayyom kunida ovuldoshlarini ham xafa qilib qo'ydi. Yaxshi ish bo'lmadi. Ikki-uch yo'la saba-bini so'ray deb og'iz jultadim-u, lekin qattiq tegamkin deb qo'rqdim. Hozirgi holatida savolinga biron javob bermasligiga ko'zim yetib turgandi. Yo'l bo'yi Oltinoy Sulaymonova bir og'iz ham gapirmadi, qattiq o'ylaga botib, yuzidan g'amginlik arimadi.

Stansiyaga kelib, poyezdga tushar oldida yurak yutib undan so'radim:

— Opa, xafa ko'rinasiz, ko'nglingizga qattiq tegadigan biron gap o'tdimi?

— Yo'g'-el! Ko'nglingizga unday gap kelmasin! Kimdan xafa bo'lardim? O'zimdian xafa bo'lsam bo'ladi. G'aitda qolgan ekanman... Qaytanga mendan har qancha domongir bo'lsanglar ham kamlik qiladi.

Shu bilan Oltinoy Sulaymonova Moskvaga jo'nab ketdi. Men shaharga qaytib kelgach, dastlabki kunlarning birida o'y-

lamagan-kutmagan yerda Oltinoy Sulaymonovadan xat oldim. Moskvada mo'ljaldan ziyodroq turib qolishidan darak bergan xatida bunday deb yozgandi:

«Qadrdon inim, shoshilinch zarur ishlaring bo'lsa ham hammasini yig'ishtirib qo'yib, shu xatni yozmaslikka ilojim bo'lmadi. Agar shu xatda yozganlarim sizni qiziqitrsa, shu hikoyatimni xaloyiqqa yetkazish ustida o'ylab-mulohaza qilib ko'rsangiz deb iltimos qilaman. Bu faqat bizning ovuldoshlarimizga emas, hammaga, ayniqsa, yoshlarga ibrat bo'lar, deb o'ylayman. Men ko'p xayol ko'chalarga kirib chiqdim, oxiri shu fikrga keldim. Bu — mening shuncha zamonlardan buyon yuragimda asrab kelgan sirim. Qancha ko'p odam bu sirdan voqif bo'lsa, o'zimni shunchalik baxtiyor deb bilaman, vijdon azobidan shuncha ko'proq xalos bo'lamen. Meni uyatga qo'yarnikanman deb xijolat ham bo'lmang. Hech narsani yashirmay, ochiq yozing...»

Bir necha kun shu xat ta'siri ostida yurib, oxiri qissani Oltinoy Sulaymonova tilidan hikoya qilishga qaror berdum.

* * *

... Bu voqea 1924-yili yuz bergandi. Ha, xuddi o'sha yili... Hozirgi kolxozimiz yerlari u vaqtlarda o'troq kambag'al-jahqchilar ovuli edi. U vaqtlarda o'n to'rt yoshli yetim qizcha edim, amakimning qo'lida turardim.

O'sha yili kuzda chorvadorlar toqqa qishlovga ko'chib ketgandan keyin ovulimizda askar shimeli kiygan bir yigit paydo bo'lib qoldi. Shimeli esimda qolganining vaji shuki, u negadir qora movutdan tikilgan edi. El-yurtdan ovloqdagi tog' pinjiga kelib olgan kichkina qing'iz ovulida bu katta bir voqea bo'ldi.

Oldin uni, o'zi komandir ekan, ovulga ham katta bo'lib kelibdi, deysildi, keyin bilishsa, komandir qayoqda deysiz, ochurchilik vaqtida ovuldan temir yo'lga keib dom-daraksiz bo'lib kelgan Tashanbekning o'g'li Duyshen degan yigit ekan, uni ovulga o'qituvchi qilib yuborishganmish, maktab ochib, hola o'qitar ekan, deysildi.

«Maktab», «o'qish» degan so'zlar u zamonlarda endi eshittilib kelayotgan gaplar edi, ularning ma'nosiga tushunadiganlar ham kamdan-kam edi.

Bu gap rostimkin, endi nima bo'larkin, deb turishganida bir mahal, xaloyiq o'rtasidagi tepaga yig'ilisin, degan xabar kelib qoldi.

Amakim: «Voy, tavba, bu tag'in qanaqa majlis bo'ldiykin? Bo'lar-bo'lmasga odamlarni ishdan qoldirishdan boshqani bilishmaydi», — deb javrashini qo'ymaydi-yu, keyin axiyr eldan kam yerim bor ekanni, deganday, qirchang'i bo'lsa hamki, otiga minib, yig'inga jo'nab ketdi, men ham uning ketidan qo'shni bolalarga ergashib yugurib bordim.

Biz entika-entika har gal yig'ilish bo'ladigan tepalikka yetib borganimizda, u yerda bir to'da otlq va yayov odamlar o'rtasida haligi qora shinel kiygan rangpar yigitcha nutq so'zlab turgan ekan. Uning gaplarini yaxshiroq eshitish uchun yaqinroq surilib borgan edik, po'stini yirtiq bir chol uyqudan turgan odanday, to'stadan tutilib-tutilib uning gapini bo'ldi:

— Ey, bolam, ilgari bola o'qitishni mullalarga chiqargan edi, sening otangni biz bilamiz. O'zi ham bizga o'xshagan oyoq-yalang edi. Qani ayt-chi, yigitcha, sen o'zing qayoqdan mulla bo'lib qolding? — dedi.

Duyshen shu ondayoq javob berib:

— Otaxon, men mulla emasman, men komsomolman. Endi mullalar bola o'qitmaydi, muallimlar o'qitadi. Men askarlikda yurib, xat-savodi bo'lib olganman, ilgari ham oz-moz o'qigandim. Men mana shunaga mullaman, bilingizmi? — dedi.

— Ha, mundog' degin...

— Baraka top! — deb uning so'zini ma'qullashdi.

— Ana shunaga, komsomol meni muallimlikka tayinlab, bolalarni o'qitasan deb yubordi. Maktab ochish uchun biron joy kerak bo'ladi. Sizlar yordam bersangizlar anuv tepadagi eski otxonani tuzatib, maktab ochsak degan o'yim bor. Qani, nima maslahat berasizlar?

Mushukday shunshayib bir ko'zini yumib egarning qoshini quchoqlab o'tirgan Satin gul tajang chirt etib tupurib qo'yib gap qoldi:

— E, qo'yang-chi, o'qishingdan bizga nima foyda bor?

Duyshen nima deyishini bilmay ko'zlari lipillab ketdi.

— Rost, to'g'ri aytayapti, — deb boshqalar uning gapini ma'qullashdi. — Biz ketmon chopib kun ko'rib yurgan dehqonmiz, endi bolalarimiz o'qib amaldor bo'lisharmidi? Aylanay, ko'p boshimizni qotirma!

Hamma jim qoldi. Duyshenning rangi o'chib, ovozi uitradi:

— Sizlar nima, bolalarimizning o'qishiga qarshimisizlar? — deb o'rtaga savol tashladi.

— Qarshi bo'lsak nima, zo'rlik qilarmiding? Unaga zamonlar o'tib ketgan. Hozir erkimiz qo'limizda, ozodlikka chiqqamiz! — dedi kimdir.

Duyshenning rangi bo'zday ogarib ketdi. Shinelning ilgaklarini uzib yuborayozganday, cho'ntagidan to'rt buklangan qog'ozni olib shoshilib ochdi-da, hammaga ko'rsatib turib zarda bilan gap boshladi:

— Sizlar hali bolalarni o'qitish kerak, deb yozilgan bu qog'ozga qarshimisizlar, bunga Sovet hukumatining muhri bosilgan-a! Sizlarga yet-suv bergan, sizlarni ozodlikka chiqargan kim o'zi, bilasizlarmi? Qani, Sovet hukumatining qonuniga kim qarshi? Qani aytisin, kim?!

«Qani kim» deb azbaroyi baqirib aytgan gapni sukunatda yotgan kuz havosini o'qday yoritib o'tib, aks-sadosi qoya toshlarga hortib urilganday bo'ldi. Hamma yoq suv quyganday jim, hamma boshini egib turardi.

— Bizlar o'zi kimmiz, kambag'allarmiz, — deb endi Duyshen muloyimlik bilan gap boshladi. — Bizni umr bo'yi xo'r lab, oyog osti qilib kelishdi, umrimiz johillikda o'ldi. Sovet hukumati endi bizlarga ko'zi ochilsin, xat-savodi chiqsin deyapti. Buning uchun bolalarni o'qitishimiz kerak...

Duyshen javob kutganday jim turgan edi, haligi, sen qayoqdan mulla bo'lib qolding, deb so'ragan yirtiq po'stinlik odam insofga kelganday:

— Ha, mayli, juda bola o'qitgning kelib qolgan bo'lsa, o'qitaver, bizga nima... — deb qo'ydi.

— Lekin sizlardan iltimosim bor, — dedi Dushen, — men-ga yordam beringlar. Anuv tepadagi boydan qolgan otxonani tuzatsak deymen, ko'prik solish kerak, maktabga o'tin kerak bo'ladi...

— Shoshmay tur, hoy yigit, — deb Satimqul tajang yana chirt etib bir tupurdi-da, biron narsani nishonga olganday, ko'zlarini qisib turib gap boshladi:

— Sen, yigitcha deymen, maktab ochaman, deb muncha katta ketmasang? Ustingga kiyishga choponing yo'q, ostingda minishga oting, bir parcha bo'lsa ham haydab qo'rgan yering, qo'ranga bog'lab qo'rgan birona moling yo'q-ku! Sen, nima, ot o'g'irlab kun ko'rmoqchimisani?

— Bir kunim o'tar. Hukumat menga moyana to'laydi.

— Boydan beri qayoqda eding, shundoq demaysanmi? — Satimqul gapni o'rinaltib, o'zidan-o'zi rozi bo'lganday, iljayib egar ustida bir kekayib qo'ydi. — Gap bu yovqda ekan, bil-dik endi. Undog' bo'lsa, yigitcha, bilganingni qilib, hukumat moyanasi bilan bolarni o'qitaver, hukumatning xazinasida nima ko'p, pul ko'p. Bizni tinch qo'y, o'z tashvishimiz ham boshimizdan oshib yotibdi...

Satimqul shu gaplarni aytdi-yu, o'ning boshini burib jo'nab qoldi. Uning orqasidan boshqalar ham tarqab ketishdi. Dushen qog'ozni qo'lga ushlagancha, nima qilishini bilmay anchaga-cha turib qoldi...

Men Dushenga achinib ko'zimni uzmay qarab qolgan ekaman, yonimda o'tib borayotgan amakim jerkib:

— Ha, alvasti, sen nima qilib yuribsan bu yerda, tur. Uyga bor! — degan edi, bolalarning orqasidan chopib keldim. — Buni gara, bu tirmizaklar ham yig'ilishga suquladigan odat chiqa-rishibdi-ya!

Ertasiga bir gala qizlar suvga ketayotganimizda yo'lida Dushenni ko'rdik. U ketmon, belkurak, bolta ko'tarib suvdan ke-chib o'tib ketdi. Shu-shu har kuni azonda qora shinell kiygan

Dushen yolg'iz o'zi tepalikka, egasi tashlab ketgan otxonaga chiqib, kechqurun allamahalda ovulga qaytib tushardi. Goho orqasiga kattakon bir bog' yantoq yoki poxol ortib chiqib ke-tayotganini ko'radik. Uni uzoqdan ko'rganlar uzangiga oyoq tirab, qo'llarini soyabon qilib:

— Hoy, anavi tepalikda poxol orqalab ketayotgan Dushen muallim emasmi! — deb qiziqsinib gaplashib ketishardi.

— Ha, o'sha!

— Voy, sho'ring qursin, muallimlik ham oson emas ekan-ku...

— Bo'lmasam-chi! Orqalagan yukini gara, boyning qaroli ham muncha ko'tarmaydi.

— Gapga kelganda eh-ha, juda chechan ko'rinadi!

— Qo'lida muhr bosilgan qog'ozni bor-da, hamma gap shun-da...

Bir kun adirdan tezak terib kelayotganimizda, muallim nima qilib o'tirgan ekan deb maktab tomonga burildik. Bu sa-roy ilgari bir boyning otxonasi edi. Qish-qirovda qulunlagan biyalarni toychoqlari bilan shu yerda boqishardi. Sovet hokimi-yati o'rnatilgandan keyin boy qayoqdadir qochib ketdi-yu, shu bilan otxonasi bo'sh qoldi. Bu yerga hech kim oyoq bosmay qo'yganidan atrofini o't, tilanak bosib ketgan edi. Endi qarasak, tilanaklar ijdizi bilan sug'urib olinib bir joyga uyib qo'yilibdi, otxona hovlisi supurib-sidirilibdi. Yomg'ir yuvib, qulab tushgan devorlari loy bilan suvalibdi, eshikning shalog'i chiqib osilib qolgan halqasi bir amallab eplashitirib yana qoqib qo'yilibdi.

Biroz dam olmogchi bo'lib, bo'yimiz teng tezak qoplarini yerga qo'yib turgandik, ush boshiga loy chaplangan, yenglari shimarilgan Dushen uydan chiqib keldi-da, bizni ko'rib, yu-zidagi terlarini artib:

— Ha, yaxshi qizlar, kelinglar. Tezak terib yuribsizlarni? — dedi.

Biz uyalganimizdan churq etmay, bir-birimizga qarab, qop tugida o'tirgan yerimizdan, ha, deganday bosh silkitib qo'ydik. Dushen uyalganimizni sezdi-da, bizga dalda berganday jil-mayib gap qotdi:

— Qoplarinigiz o'zingizdan ham katta-ya! Kelganiqlar yaxshi bo'пти, qizlar, bu maktabni sizlarga atab ochyapman. Maktabinglar ham taxt bo'lib qoldi. Hozirgina bir burchakka pech-kaday qilib o'choq ham qurib qo'ydim, ana, ko'rdinglarni, tomdan mo'risi ham chiqib turibdi!

Endi qishga o'tin g'amlasak bo'lgani, o'tindan g'am yemasak ham bo'ladi, dalada nima ko'p — quvray ko'p. Yerga qalin poxol to'shaymiz-da, ana undan keyin o'qishimizni boshlab yuboramiz. Qalay, o'qishga havaslinglar bormi, maktabga qatnab turasizlarni?

Dugonalarim orasida yoshi kattasi men edim, shu sababdan javob berishga botinib:

— Keliyoyim yuborsa, qatnab turaman, — dedim.

— Nega yubormas ekan, uyga qamab, usingdan qulf solib qo'yarmidi? Isming nima?

— Oltinoy, — dedim, etagimning yirtig'idan ko'rinib turgan tizzamni kaftim bilan bekitib.

— Oltinoy — isming ham o'zingga mos, chiroyli ekan. — U erkalatganday jilmayib qo'ygan edi, dilim ham iliganday bo'ldi. — Oltinoy, esli qiz ko'rinasan, boshqa bolalarni ham o'zingga ergashirib, maktabda o'qiyimiz, deb olib kelgin, xo'pmi?

— Xo'p, amaki.

— Meni og'ay denglar. Maktabni ko'rasizlarni? Tortimmasdan kirib ko'raveringlar.

— Yo'q, biz uyga ketamiz, — deb uyalinqirab javob berdik.

— Mayli bo'lmasa, uy-uyinglarga boringlar, bira-to'la o'qishga kelganda ko'rasizlar. Men qorong'i tushguncha borib yana biroz yantoq o'rib kela qolay.

Duyshen o'roq, argonlarni olib dalaga qarab ketdi. U ketgandan keyin biz ham qoplarimizni orqalab ovul tomon jo'nab qoldik. To'satdan kallamga bir fikr keldi:

— Hoy qizlar, — deb dugonalarimni to'xtatdim. — Kelinglar, tezagimizni maktabga to'kib ketamiz, har qalay qishga yarab qolar.

— Uyga quruq boramizmi? Aqlingni yegamisan?!

— Borib yana terib kelamiz-da.

— Be, kech bo'lib qoldi, uyda toza so'kish eshitamiz.

Shunday deyishdi-da, o'roqlarim menga qaramasdan, qoplarini ko'tarishib jo'nab qolishdi.

Men o'shanda nima vajdan shunday qilganimga hali ham tuzukkina aqlim yetmay yuradi. Qizlar gapimga kirmaganlaridan izza bo'lib orim keldimi yoki go'daklik chog'imdan men shorlik biron shirin so'z eshitmay bir umr dakki yeb, ko'z yoshim ham qurib qolganidami, ko'rmagan, bilmagan bir odam yuragimni iltib: «Es-hushi qiz ekansan», deb erkalatib aylagan ikki og'iz shirin so'zi meni eritib yubordimi...

Qismatim, toleyim, hayotimning butun achchiq-чуuchuklari, azob-uqubatlari mana shu bir qop tezakkdan boshlanganini yaxshi bilaman, bunga imonim komil. Bunday deyshimning boisi shuki, o'sha kuni bu qilmishimning oxiri nima bo'ladi, deb o'ylab-netib o'tirmay, umrimda birinchi marta yurak yutib ko'nglim tortgan ishga tavakkal qadam qo'ydim.

O'roqlarim meni tashlab ketishgandan keyin yugurib Duyshenning maktabiga qaytib bordim, qopdagi tezakni eshik tagiga to'kdim-da, tezak terish uchun g'izillab yana adirga tushib ketdim.

Kartakon bir ishini goyil qilib qo'yganday, yuragim dukillab, nevinchim ichimga sig'may ketdi. Kuch-g'ayratim jo'sh urib, to'g'ri kelgan tomonga chopqillab ketaveribman. Baxtiyorligimdan quyosh ham xabardor-u, u ham quvonchimga sherik-day, qushday parvoz qilib ketishimdan uning ko'ngli ochilganini o'zim ham bilardim. Nega deganda, hozirgina savob ish qilgan edim-da!

Quyosh tepalar ustiga yaqin kelib qolgan edi-yu, lekin, nuzurimda, mengimnga to'yib olgisi kelganday, halt-beri botgisi yo'q edi. Quyosh yo'limga poyondoz solib, oyoqlarim ostidagi kuz tuprog'ini to'q qizil, pushti va och qizil nur bilan bezab turardi. Atrofimda kapalakchalar lip-lip etib olovday yonadi. Mening yamog' kamzulimning kumush rang tugmalarida quyosh olovday yonib turadi.

O'zim g'izillab chopib ketyapman-u, yer, osmon, shamonga qarab: meni ko'rib qo'yinglar! Ko'rdingizmi, g'ururdan boshim osmonda! Men endi maktabda o'qiyman, boshqa bolalarni ham o'zim bilan o'qishga olib boraman... — deb shodligim ichimga sig'may ketyapti.

Shu ko'yi o'zimda yo'q, o'ynoqlab yugurib borayotgan edim, bir vaqt tezak terish esimga tushib qoldi. Qiziq, yoz bo'yi bu yerlardan poda arimas, har qadamda tezak uchrardi. Endi, aksiga olib, tezakdan nom-nishon ham ko'rinnasa-ya, xuddi yer yutganday! Yo o'zim qidirmadimmi? Tezak axtarib yuraveribman. U zormanda qolgur ham onda-sonda bir ko'rinib qoladi deng. Qorong'i tushguncha qopim to'lmay qolsa-ya, deb yuragimni vahima bosib, shoshilganidan chiy butalari orasida adashib qolibman. O'zim qo'rqib ketyapman. Bir amal-lab qopimni yarimlaganimda kun botib, adirlarga bir zunda, qorong'i tushdi-qo'ydi.

Hech mahal yolg'iz o'zim bunday bemahalda yurmagan edim. Sukunatga cho'mgan tepalarni zimiston tun burkab oldi. Bu yerda meni bir narsa ushlab qoladiganday, qopni darrov yelkamga tashlab, ovulga qarab chopdim. Azbaroyi vahima bosganidan, baqirishim, yig'lashim ham hech gap emasdi, lekin Duyshenning haligi gaplari esimdan chiqmagan, u o'jizligimni ko'rib yana mendan hafsalasi pir bo'lmasin, degan xayolga bordim-da, or-nomus kuchlilik qildi, ko'zimni chirt yumib, damimni ichimga yutib kelaverdim. O'qituvchi xuddi menga tikilib qarab turganday, yon-verimga qarashdan ham hayiqaman, o'zimni dadil tutib boraverdim.

Hamma yog'imdan ter quyilib, chang bosib ovulga yetib keldim, hansiraganimcha ostona bosib uyga kirgan edim, o'choq yonida o'tirgan kelinoyim menga qarab o'shqirib o'tmidan turib ketdi. Kelinoyim o'zi badfe'l, qo'pol ayol edi.

— Qaysi go'rda yuritisan? — deb dag'dag'a qildi men tomon tashlanib, javob qaytargunimcha bo'lmay qo'limdagi qopni yulib olib ulog'itirib yubordi: — Qorong'i tungacha sanqib yurib tergan tezaging shumi?!

Qizlar kelib allaqachon chaqimchilik qilib qo'yishgan bo'lsa kerak, deb o'yladim.

— Xudoning balosi, itvachechal! Maktabda kimning bor? O'ling qola qolsa bo'lmasmidi shu maktabda! — Kelinoyim qulog'imni burab ura ketdi, — itvachecha, yetimchal! Bo'rtning bolasi o'lsa ham it bo'lmaydi! Odamlarning bolalari daladan uyga tashisa, sen uydin dalaga tashiyasan! Maktabingni burningdan chiqarmasan... Qarab tur hali. Ikkinchi oyog' bosganingni ko'rsam, iltingni sindiraman. Hali shoshma, seni... Qani, maktabdan og'iz ochib ko'r-chi!

Baqirib yubormasam go'rgaydi, deb nafasimni chiqarmay, o'zimni bosib turdim. Keyin o'choqqa xashak tashlab, ko'k mushugimni silab o'tiraverdim, ko'zimdan tirqirab yosh chiqib ketdi... Mushugim har gal yig'laganida kelib tizzamga o'tirib olardi. Kelinoyimning kaltagidan yig'laganim yo'q, qarag'ish-do'pposlashlariga-yu o'rganib qolgandim: endi kelinoyim meni o'lsa ham maktabga yubormaydi, deb shunga kuyib yig'ladim.

Chamasi, shundan ikki kun o'tgach, ertalab ovulda itlar hurib, odam ovozlari eshittilib qoldi. Bilsak, Duyshen uy-may-kirib bolalarni o'qishga yig'ib yurgan ekan. U vaqtlarda ovulimizda ko'cha qayovda deysiz, guvala uylar ovulda yakkam-dukkam-u, har kim ko'ngliga yoqqan joyga uy solib o'tiraverardi. O'ntacha bolani ergashtirib, Duyshen hovlima-hovli kirib yurgan ekan.

Bizning hovlimiz bir chekkada edi. Kelinoyim ikkalimiz o'g'irda tariq yanchib turgan edik, amakim hovlida o'raga ko'milgan bug'doyni olayotgan edi. Bozorga, elga sotmoqchi bo'lgan ekan. Kelinoyim ikkalimiz navbatma-navbat o'g'ir dastasini goh ko'tarib, goh tushirib tarna yanchib turibmiz-u, fursat kelganda Duyshenlar tomonga ko'z qirimini tashlab ham olaman. Bizning hovliga kirmay burilib ketmasaydi, deb qo'rqaman. Kelinoyim meni maktabga bermasligiga ko'zim yetib turgan bo'lsa ham, nimadandir umidvor bo'lib, hech bo'lmaganda muallim bu hovlida turishini bilib qo'ysin, deb betoqatlik bilan kutaman: «Ey Xudo, kela qolsa ekan», deb xudodan tilak qilab turibman.

— Salom, yanga, hormanglar, mana bir gala bo'lib hol-ahvol so'ragani keldik, — deb Dushen hazil-huzul bilan salom berib, bir to'da bolalarni orqasidan ergashitgancha hovli-ga kirib keldi.

Kelinoyim salomiga istar-istamas alik olganday bir nima deb ming'irlab qo'ydi-yu, lekin amakim o'radan boshini ko'tarmadi ham. Dushen pinagini ham buzmay, hovlining o'rtasida yotgan g'olaga savlat to'kib borib o'irdi, qo'lga qalam-qog'oz oldi.

— Bugun maktabni ochmoqchimiz. Qizingiz necha yoshda?

Kelinoyim javob qaytarmay, zar-da bilan o'g'ir dastasini «gurs» etib urdi-da, yana aylantirib-aylantirib qo'ydi. Kelinoyinning gapirgisi kelmay, ensasi qotib turganligi avzoyidan sezilib turardi.

Endi nima bo'lar ekan, deb ichimdan zil ketganday bo'ldi.

Dushen menga qarab, kulib qo'ygan edi, huv bir galdagiday ko'nglim yayrab ketdi.

— Oltinoy, necha yoshga kirgansan? — deb so'radi.

Men qo'rqqanimdan indamadim.

— Yoshi bilan nima ishing bor, nima, tergovchimisani! — dedi qo'rslik bilan kelinoyim. O'qishing o'zingga buyursin. Bunga o'qishni kim qo'yibdi, nonni «nanna» deb yurgan erkatoylar ham o'qimasdan yurishibdi-ku! Bir galasini yig'ib olibsan-ku, o'shalarni olib boraver maktabingga, biz bilan ishing bo'lmasin. Dushen iring'ib o'midan turdi-da, rangi o'chib, qovoqlari solinib:

— Bu gapni o'ylab gapiryapsizmi? Xo'sh, yetim xudoga nima yomonlik qilibdi? Yoki yetimlar o'qimasin degan zakon bormi?

— Zakon-pakonning bilan ishim yo'q. Men o'zim zakonman, menga zakonchilik qilma.

— Og'zingizga qarab gapiring. Bu qiz sizga kerak bo'lmasa, bizga kerak. Sovet hukumatiga kerak! Bizga qarshi chiqsangiz, zakonchiligimizni ko'rsatib ham qo'yaniz!

— Sen o'zing kimsan, kim seni katta qilib qo'ydi! — deb o'dag'ayladi kelinoyim. — Bunga, yedirib-ichirib yurgan men xo'jayinlik qilamammi yoki sayoqvachcha darbadar senmi?

Shu payt beligacha yalang'och bo'lib olgan amakim o'radan ko'rinnaganda, bilmadim, bu dahanaki jangning oxiri nima bo'lar edi? Amakim bu uyda er kishi, xo'jayin borligini unutib, xotinning har narsaga burnini sug'ishini yoqirtmasdi. Shunday paytlarda xotinini o'lguday tutib urardi. Bu gal ham zardasi gay-nab ketdi, shekilli:

— Hoy, xotin deymani! — deb jerkib tashladi u, o'radan chiqib, — sen qachondan beri bu uyning biy-bekasi bo'lib qolding? Ko'p gapirma, ishingni qil! Ayda, Tashanbekning o'g'li, adi-badi ayitishib o'tirma, olib ketaver qizni, o'qituvchini-cho'qtasanni, bilgaganingni qil. Ayda, qo'radan tuyog'ingni shiqillatib qol! Ket...

— Buni maktabda yayratib qo'yib, o'g'irni kim yanchar ekan-u, qozon-tovoqqa kim qarar ekan, — deb kelinoyim man-jalqilik qila boshlagan edi, amakim baqirib:

— Yum og'zingni, gap bital! — dedi.

Har yomonning bir yaxshisi bor, deganlariday, birinchi martaba maktabga borishim mojarosi shunday bo'lgan edi.

Shundan buyon Dushen har kuni etalab hovlima-hovli yurib, bizni maktabga olib ketar edi.

Birinchi kuni maktabga borganimizda u bizni yerga to'shal-gan poxol ustida o'tqazib, har birimizga bittadan daftar, bittadan qalam va bittadan taxtach berdi-da:

— Taxtachani tizzangizga qo'ysangiz xat yozish oson bo'ladi, — deb tushuntirdi. Keyin devorga yopishtirilgan suratni ko'rsatib:

— Bu kishi Lenini! — dedi.

Leninning shu surati bir umr esimda qoldi. Keyin bu suratni nimagadir hech yerda uchratmadim, o'zimecha uni «Dushen ko'rsatgan surat», deb yuraman. Lenin o'sha suratida halpiltugan harbiy kiyimda, ozg'in, soqol-mo'ylovi o'sgan edi. Yarador qo'lini bo'yimga osib olgan, bostirib kiygan kepkasi ostida-ki ziyrak ko'zlari bilan sokin boqib turardi. Bu mayin, mehrlil ko'zlar bizga: «Bolakaylar, kelajagingiz qanday porloq bo'lishi-mi bilsangiz edi!» deb turganday edi. O'sha xayrli daqiqada,

nazarimda, u chindan ham mening kelajagim to'g'risida xayol surib turganday tuyulgandi.

Duyshen bu suratni ko'pdan beri yonida olib yurgan bo'lsa kerak, rosmiana plakat qog'ozga bosilgan ekan, eskitib, chetlari unda-munda yirtilib ham kelgan... Maktabimizning to'rt devori-da shu suratdan boshqa hech nima yo'q edi.

— Bolalar, men sizlarga harf yozishni, o'qish va hisobni o'rgataman, — degan edi o'shanda Duyshen. — O'zim nimani bilsam, sizlarga ham shularni o'rgataman...

Aytiganday, Duyshen bilganlarini ayamasdan, sabr-toqat bilan bizga ta'lim bera boshladi. Har birimizning yonimizga kelib qalam ushlashni o'rganib bo'lgandan keyin, biz eshitma-gan gaplarni zo'r ishtiyok bilan tushuntirib, qulog'imizga qu-yib bordi. Hozir ham o'ylab turib, yozilgan narsani o'zi zo'rg'a hijjalab o'qiydigan bu chalasavod yigiting shunday buyuk ishga bel bog'laganiga hayron qolaman, axir uning qo'lida bi-ronta darslik, hatto oddiy alifbe kitob ham yo'q edi-da! Ota-bu-valari, yetti pushti xat-savodsiz o'tib kelgan bolalarni o'qitish oson gap deysizmi! Duyshenning na dars programmasi va na metodikadan xabari bor edi. Dunyoda bunday narsalar borligini bilmasdi ham.

Duyshen bizni bilganicha, qo'lidan kelganicha o'qidi, ko'ngliga nima kelgan bo'lsa shuni o'qitaverdi. Uning sof ko'ngildan chiqqan g'ayrat-tashabbusi behuda kekmadi, o'z sa-maralarini berdi, bunga imonim komil.

U qahramonlik ko'rsatdi-yu, lekin bu qahramonligidan o'zi ham bexabar edi. Ha, bu chin qahramonlik edi, nega deganda, o'sha kezlarda ovulidan boshqa joyni ko'rmagan qirg'iz bo-lalari ko'z oldida, agar yoriq-teshiklardan qorli tog' cho'qqi-lari ko'rinib turadigan shu kulbani maktab deb atash mumkin bo'lsa, shu maktabda to'sardan quloq eshimagan, misli ko'ri-lmagan yangi dunyo namoyon bo'ldi.

Lenin yashab turgan Moskva shahri Avliyo Otadan katta, Toshkentdan ham bir necha marta kattaligini, dunyoda Ta-las vodiysiday keladigan ulkan-ulkan dengizlar borligini, bu

dengizlarda tog'day-tog'day kemalar suzib yurishini biz ana o'shanda bilgan edik. Bilsak, bozorda sotiladigan lampa moyini yer ostidan qazib chiqarishar ekan. Xalq boyib, turmushimiz yaxshilanganda maktabimiz derazalari katta-katta oq uyda bo'lib, bolalar partalarda o'tirib o'qiydigan bo'lishiga biz o'sha vaqtdayoq ishongan edik.

Uncha-muncha harf taniganimizdan keyin, «Ota», «Ona» so'zini bilmasak ham, birinchi yozgan so'zimiz «Lenin» bo'ldi. Hozirgi siyosiy alifbemiz: «boy», «batrak», «sovet» degan so'zlar edi. Duyshen «revolyutsiya» so'zini yozishni bir yildan keyin o'rgataman, deb va'da qildi.

Duyshen, otasi temir yo'lida ishlab yurgan kezlari, Mixail Semyonovich degan bir keksa muallimning qo'lida ikki qish o'qigani, keyin armiyaga borib, oqlar bilan urushganlarini hi-koya qilganda, biz ham xayolimizda u bilan yonna-yon turib jang qilganday bo'lardik. Lenin to'g'risida xuddi uni o'z ko'zi bilan ko'rganday hayajonlanib gapirardi. Uning aytganlarining ko'plari, albatta, buyuk dohiy haqida xalq og'zida doston bo'lib yurgan rivoyatlar edi. Bunga hozir aqlim yetib turibdi, lekin bular o'sha kezlarda biz, Duyshen shogirdlari uchun kundek ravshan haqiqatlar edi.

Bir kun ogko'ngilik bilan:

— Og'a, Lenin bilan qo'l berishib ko'rishganmisiz? — deb savol bergandik, muallimimiz bir xil bo'lib bosh chayqadi-da:

— Yo'q, bolalar, Lenin bilan yuz ko'rishish nasib bo'lmagan menga, — deb bizning oldimizda xijolat bo'lganday xo'rsinib qo'ydi.

Har oyning oxirida Duyshen ish bilan volostga piyoda jo'nab ketardi-yu, shu bilan ikki-uch kun deganda qaytib kelardi.

Shu kunlarda biz uni juda sog'inib qolardik. Bir tug'ishgan ukummi kutganday kelimoymiga sezdirmay, tez-tez pastki yo'lga qurab, muallimning xurjun ko'targan qiyofasi ko'rinamkin, yuragimni lituvchi tabassumini qachon ko'rakimman, ma'rifatli so'zlarini qachon eshitarakimman, deb yo'lga intizor bo'lib kutardim.

Duyshenning shogirdlari ichida eng kattasi men edim. Shuning uchun ham boshqalardan uquvim yaxshiroq edi, lekin, nazarimda, boshqa sababi ham yo'q emasdi. Muallimning har bir so'zi, ko'rsatgan har bir harfi men uchun tabarruk, muallimga ixlosim zo'r edi. Duyshenning ta'limini qulog'imga quyib olishdan ham muhimroq ilijim yo'q edi bu dunyoda.

Duyshenning bergan daftarini ayab-avaylab, yer ko'kka ishonmay, yurgan yo'lida o'roq uchi bilan yer chizib, ko'mir bilan devorga, xivich bilan qor ustiga harf suratini solib, so'z to'qib yurardim. Nazarimda, dunyoda Duyshendan o'tar olim, undan o'tar aqli odam yo'q edi.

Shu orada qish ham kirib qoldi. ✖

Birinch qor tushguncha tepaning etagida shildirab oqib turgan ariqdan qo'l ushlashib kechib o'tib yurdik. Keyin ariqning suvi oyoqni kesib yuboradigan bo'lib, kichkina bolalarning ko'zidan tirqirab yosh ham chiqib ketdi. Endi bolalar turnaday tizilib turishardi. Duyshen ularni galma-galdan bittasini yelkasiga olib, ikkinchisini qo'lida ko'tarib ariqdan o'tkazib qo'yardi.

Shularni hozir o'ylab ketib, ko'rgan ko'zimga ham ishongim kelmay qoldi. Odamlar o'sha vaqtda johilligidanni deymay yoki bo'lmasa aqli kaltalik qilganni, haytovur, Duyshendan kulishardi. Tog'da qishlab, har zamon tegirmonga kelgan boylarni asti qo'yavering. Ustlarida pochapo'stin, boshlarida suvsar tepak, ostlarida semiz otlarini o'ynatib, kechuv yonida bizga dуч kelganlarida Duyshenni kalaka qilganlari-qilgandi.

— Manavi, bittasini qo'lga, bittasini orqalab olgan jo'jabir-day kim o'zi? — deb qanchisi bilan turtib o'tmay qo'ymasdi biron-tasi.

Boshqa biri:

— Attang, bunaga mehnatkashligini bilganimda, kichik xotinlikka olardim-kul — deya xoxolab kulib, hamma yog'imizga loy sahratib o'tib ketishardi.

O'shanda xo'riligim kelib yig'lagunday bo'lardim, g'azabim qaynab, kuchim yetisa oting tizginidan ushlab, «Muallimi-

mizning sadqasi ketgur, uyatsiz, ahmoqlar!» — deb yuzlariga tik boqib qichqirgim keldi.

Biroq norasida qizning gapiga kim ham quloq solardi. Achchiq-uchchiq ko'z yoshlarimni ichimga yutib qolavardim. Duyshen bo'lsa hech nima ko'rmagan, hech nima eshitmagan-ay, bu sassiq gaplarga parvo ham qilmasdi. Qaytanga, biron qiziq gap o'ylab topib, bizlarni alahitish payidan.

Ko'prik solishga yog'och topish uchun Duyshen har qancha harakat qilsa ham, bo'lmadi. Bir kuni maktabdan qaytayotganimizda, bolalarni ariqdan o'tkazib qo'ydik-da, Duyshen ikkalimiz ariq bo'yida qoldik. Suv kechishdan qutulish uchun tosh va chimdan hatlamchi yasamoqchi bo'ldik.

Rostini aytganda, ovuldagilarning o'zlari insof qilishsa, shu yerga ikkita-uchta taxta olib kelib tashlashsa, ko'prik ham bitardi-qo'yardi, lekin u zamonlarda o'qishning ma'nosiga aqli yetmagan xaloyiq, Duyshenni anchayin bekorchi afandi deb bilishardi. Chidasang o'qit, bizni tinch qo'y, deganday, ot kechgan yerga ko'prik solib o'rganmagan odamlar, bizing mushkulimizni oson qilish yetti uxlab tushlariga ham kelmabdi-ya! Lekin ular, tanalariga bir o'ylab ko'rishsa bo'lardi: nima uchun bosh-qulardan ortiq bo'lsa borki, lekin kam yeri bo'lmagan, aqli hushi joyida bu navqiron yigining shuncha azob-uqubat, xo'rliklariga qurmay, tirishib-tirmashib ularning bolalarini o'qitib, qo'lidan kelganicha ularga ilm berayotganining vaji nima edi?

Biz o'sha kuni ariqqa hatlamchi solayotganimizda birinchi qor tushgan edi. Suyak-suyaklardan o'tib oyoq-qo'lni qaqshatgan muzdek suvda Duyshenning oyoq yalang bo'lib olib, katta-katta xarsang toshlarni ko'tarib yurganiga hali-hali aqlim yetmaydi. Ariqning o'ta yeridan zo'rg'a qadam tashlab biron-tilik, suv oyog'imni kesib ketay derdi, bir vaqt boldirinning tomini tortishib, alamiga chidolmay qoldim, nomus kuchli, na buqirishimni bilaman, na qadimni rostay olaman. Ko'zim tinitib yiqilib ketayotgan ekannan. Duyshen ko'rib qoldi, qo'lida qo'l toshni itirg'itib yuborib yonimga yugurib keldi, dast ko'tarib, ariqdan olib chiqdi-da, yerda yotgan shineliga qo'ydi. U goh ti-

rishib, ko'karib qolgan oyoqlarini ugalar, goh muzlab qolgan qo'llarini kaftlari orasiga olib ishqalar, goh og'ziga yaqin olib borib nafasi bilan iltardi.

— Qo'y, Oltinoy, sadag'ang ketay, sen shu yerda isinib o'tiraver, — deb Dushen yalinganday bo'ldi, — men o'zim hozir bitkazaman...

Hatlamchini bitirgandan keyin, Dushen etigini kiyib turib, sovuqdan hupaygan avzoyimini ko'rib miyig'ida kulib qo'ydi:

— Isidingmi, hasharchi qiz? Shinelni yopimib ol, ha balli! — dedi. Birozdan keyin: — Huv o'shanda tezak qoldirib ketgan senmiding, Oltinoy? — deb savol berdi.

— Ha, — dedim men.

Dushen o'zi bilan o'zi gaplashganday: «O'zim ham shunday deb o'ylovdim» deganday miyig'ida kulib qo'ydi.

Hali-hali esimda, o'sha onda ikki yuzim yonib olov bo'lib ketdi: bundan chiqdi, bu arzimagan narsani muallimim bilgan va esida saqlab yurgan ekan-da! O'zimni baxtiyor his qildim, boshim osmonga yetdi.

Dushen ham mening xursandligimni sezdi.

— Sadag'asi ketay, shu oppoq qizni, — dedi u meni erkaltib, — ganday dono qizki... Qani endi qo'limdan kelsa, seni katta shaharga yuborib o'qisam. Ulug' martabali odam bo'lib yetisharding-al!

Shunday dedi-yu, Dushen shartta burilib ariq bo'yiga bordi.

Toshlar ustidan shaldirab oqib turgan ko'm-ko'k suv labida ikki qo'li orqasida-yu, ko'krak kerib, tog' ustidan suzib o'tayotgan oq bulutlarga changoq ko'zlari bilan tikilib, o'y surib turgani hali-hali ko'z oldimdan ketgan emas.

Nimalarni o'yladi ekan o'shanda? Xayolida meni rostdan ham katta shaharga o'qishga yuborgan bo'lsanikin! Men bo'lsam Dushenning shineliga o'rallib olib: «Oh, qani endi Dushen tug'ishgan akam bo'lsa-yu, bo'yninga osilib erkalarab qatitq-qatitq quchoqlasam, ko'zimni chirt yumib dunyoda bor shirin-shirin gaplarni shivirlab qulog'iga aytсам! Ey xudoyim, uni menga tug'ishgan aka qila qolsang nima bo'пти!» — deb tilak

ilagan edim. O'shanda muallimimizni odamgarchiligi, yaxshi niyatlari uchun, bizlarning kelajagimiz to'g'risida g'amxo'rlik qilganligi uchun ham unga mehr qo'yib, izzat-hurmatini bajo keltirgan bo'lsak kerak. Bizlar go'dak bolalar bo'lsak ham, o'yimcha, o'sha vaqtdayoq aqlimiz yetib turardi shunaga narsalarga.

Bo'lmasa tizzadan suv kechib, izzirinda nafasimiz kesilib, shuncha uzok joyga — tepalikka har kun qatnab tinka-madorimizni quritishga bizni kim majbur qilardi, deysiz? Maktabga o'z ixiyorimiz bilan havas qilib borardik. O'qishlaringga bor-salaring-eh, deb bizni qistovga oladigan hech kim yo'q edi. Bu muuxona saroyda yuz-ko'zlarimizni girov bosib, oyoq-qo'llarimiz sovuqdan muzlab qolsa ham, chidab o'tirardik. Faqat pechka yoniga borib navbatma-navbat isinib olardik, qolganlarimiz o'z o'rtimizda Dushenning darslariga quloq solib, o'qish bilan mashg'ul bo'lardik.

Mana shunday qahraton qish kunlaridan birida, endi o'ylamam yanvar oyining oxirlarida bo'lsa kerak, Dushen uy-ma-uy kirib, bizlarni yig'di-da, maktabga boshlab ketdi. U indamay borar, qovoqlari burgut qanotiday uyulgan, rangi o'chgan, yuzi hamisoli cho'g'da toblangan temirday umniqib ketgan edi. Biz muallimimizni hech qachon bunday holarda ko'rmagan edik. Uning, avzoyiga qarab bizlar ham jim bordik: biron ko'ngilsiz hol yuz berganini sezib turardik.

Yo'lda qor tepaliklariga duch kelganimizda Dushen doimo avval o'zi yo'l ochar, uning ketidan men yurardim, keyin hammama bolalar o'tib olishardi. Bu gal ham tepaga chiqaverishda kechasi qor uyilib qolgan ekan, Dushen yo'l ochgani oldinga o'tib ketdi. Ba'zida odamning orqasidan ham uning avzoyim, ko'ngilidan nima gaplar o'tayotganini bilsa bo'ladi. O'shanda ham muallimimiz boshiga og'ir musibat tushganligi sezilib turgandi, nega deganda, u boshini quyi solib zo'rg'a oyoq sudrab ketayotgan edi. Ko'z oldimda goh qora, goh oq dahshat solib namoyon bo'lib turgani hali-hali esimda: bizlar g'ozday tizilib tepalikka chiqib ketayotganimizda, qora shinel ostidan Dush-

shenning bukeyaygan qaddi ko'zga tashlandi, undan yuqorida oppoq qor tepaliklari tuya o'rtaqlariday ko'rinish turar, shamol har gal hamla qilganda ularning uchini uchirib ketardi, undan ham balandroqda — suday oppoq osmonda bir qora bulut qora dog'day ko'zga chalinardi.

Maktabga yetib kelganimizda Dushen pechkaga olov ham yoqmadi.

— O'rninglardan turinglar, — deb buyurdi.

Hammamiz o'rminidan turdik.

— Telpaginglarni olinglar, — dedi.

Bizlar hammamiz itoatiga yillik bilan telpagingimizni qo'limizga oldik, o'zi ham askarlikdan kiyib kelgan quloqchimini boshidan yulib oldi. Nima bo'layotganiga aqlimiz yetmay turavertdik. Keyin muallimimiz sovuqdan bo'g'itgan uzug-uzug ovoz bilan gap boshladi:

— Lenin otamiz olamdan o'tdi, hozir butun dunyoda odamlar motamda. Sizlar ham joy-joylaringizdan qo'zg'alnay, mana bu suratga qarab turinglar. Bu kun bir umr xotiringizda saqlanib qolsin.

Maktabimizning ichi xuddi suv sepgandek jimgit bo'lib qoldi. Eshik-teshikdan shamolning uvillashi, shamol uchirib kelgan qorning shittirlab poxol ushiga tushishi ham eshitilib turardi.

Tinim bilmagan shaharlar jimgit, yer-u ko'kni larzaga keltirib turgan zavodlar sukutga ketganda, gumburlab dala-dashlar-yo yangratib turgan poyezdlar yetgan joyida to'xtab, butun dunyo motam libosiga burkanib olganda — mana shu motam soatida xalqning bir bo'lagining bir zarrasi bo'lmish biz, Dushenning shogirdlari maktabimizda, hech kim ko'rmagan, hech kim bilmagan bu muzday saroyda muallimimiz bilan yonna-yon g'angin qiyofada saf tortib turardik. Lenin uchun hammadan ko'proq kuyib-pishgan, eng yaqin kishilariday vidolashdik. Lekin bobomiz bo'lsa yarador qo'li bog'loqlik, boyagi-boyagiday halpillagan harbiy kiyimda devorga osiqliq joyidan bizlarga jilmayib qarab turardi. U hamon o'sha ochiq chiroyi bilan bizga qarab: «Kelajagingiz qanday go'zal, qanday porloq bo'lishi-

ni bilsangiz edi!» deganday bo'lardi. O'sha sokin daqiqada, nazarimda, dartaqiqat u mening kelajagimni o'ylab turganday ko'rinish ketdi ko'zimga.

Keyin Dushen ko'z yoshlarini aritib, bizga bir ko'z yugurtirib chiqdi-da:

— Men bugun viloyatga jo'nab ketaman. Partiyaga kiraman. Uch kundan keyin qaytib kelaman, — dedi.

O'sha uch kun, nazarimda, tabiatning eng achchiq, eng qayg'u kuni bo'ldi. Dunyodan o'tgan ulug' zotning o'rni to'lmay, tabiat armon taronasini bo'ronga, o'ksib-o'ksib o'shigirgan shamolga berib, dard-u alamini qahraton sovuqqa berib, goya va xarsang toshlarga kelib o'zini urdi, tinchini to'polmay qoldi... Qayg'u-hasrat, nadomat, talpinishdan o'zini tutolmay, dod faryod ichida yerparchin bo'lavardi...

Ovulimizga jimgit cho'kdi, pastlab tushgan bulutlar orasida g'ira-shira qorasi ko'rinish turgan tog'-toshlar ostida jimgit qoldi. Qurum bosgan mo'rildan uzun-uzun tutun chiqib turardi, odamlar uydan ko'chaga chiqmay qo'yishdi. Atrofda bo'rilar ham uvlab qolishdi. Quturib, katta yo'lida kupa-kunduz kunlari ham huradigan bo'lib qolishdi, kechalari ovulga yaqin kelib, tishlab tortqilaydigan hech nima to'polmay, tong otguncha uvlab izg'ib yurishardi.

Muallimimizdan negadir xavotir olib, ustida issiqroq to'ni ham yo'q, yupqa shinelda bu sovuqda qanday o'tib kelar ekan, deb yuragimni hovuchlab yurdim. Dushen keladigan kuni ko'nglim g'ash bo'lavardi, o'zinni qo'yarga joy to'polmay qoldim. Dam-badam eshikka chiqib, qorasi ko'rinarmin deb ko'zim to'rt bo'lib turdim; jimgit, qorli dalada odamzod bolasi-dan asar ham ko'rinnadi. Nima bo'ldiykin, kelmay qolish odati yo'q edi-ku!

«Voy, xudoyim-ey, kechga qolmay ertaroq kela qolsa-chi! Ilo'yginaqdan aylanay, og'am! Bemahalda qayoqlarda yurganminki!» — deb ichimda koyib ham oldim.

Biroq unsiz nidomga qirdan javob bo'lmagandan keyin ke-llimoyimga bildirmay yig'lab ham oldim.

Hadeganda eshikka yugurib turishim kelinoyimning joniga tegib ketgandan keyin:

— Hoy shumoyoq, eshikni tinch qo' yasami-yo' qmi? Gum bo'lib o'tirsang-chi o'rningda, ipingni yigir! Bolalarni ham toza muzlatding, yashshamagur! — deb dag'dag'a qilib meni eshikka chiqarmay o'tirg'izib qo'ydi.

Qosh qorayib qoldi, muallimning kelgan-kelmaganidan be-xabar o'tirardim. Tipirchilab yuragim o'ynab ketaverdi. Har zamonda, Dushshen yetib kelgan bo'lsa kerak, deb o'zimni ovutib qo' yaman. Aytgan kunida kelmay qolish odati yo'q edi-ku, deymen o'zinga-o'zim. Goh tobi qochib qolgan bo'lsa-ya, madori ketib zo'rg'a qadam tashlab kelayotgandir, bo'ronga qolib adashib ketsa nima qilaman, deymen. Ip yigirmoqchi bo'lganman-u, qo'lim titrab ip hadeb uzilgani-uzilgan, buni ko'rgan kelinoyimning jazavasi tutib:

— Senga nima balo bo'ldi?! Yog'och bo'lib qolganmi deymen qo'ling? — deb menga xo'mrayib g'ajib tashlamogdan beri bo'lib o'tirdi. Keyin sabri chidamay qoldi, shekilli: — Qora qonining og'zigidan kelgur! Tur o'rmingdan, Sayqal buvining qopini oborib ber, — dedi.

Suyunganimdan o'rminidan irg'ib turib ketibman. Dushshen o'sha Sayqal buvining uyida turardi-da. Sayqal buvi bilan Qartangboy otaning menga uzog'roq qarindoshligi bor edi. Ilgari ularnikiga borganimda, vaqt-vaqti bilan tunab ham qolardim. Kelinoyimning esiga shu narsa keldimi yo xudoning menga rahmi keldimi, ishqilib, qopni qo'linga ushlab turganida kelinoyim yana:

— Juda jonimga tegib ketding, bor o'shoqqa! Xo'b deyshsa, Sayqalnikida yotib qola qol, yo'qol ko'zimdan... — deb qo'shib qo'ydi.

Yugurib hovliga chiqdim, shamol jazavasi tutgan shamanday bo'kirardi: o'qchiganday bo'lardi-da, keyin to'sardan kishiga hamla qilib, loyillab yonib turgan yuzlarimga qor tikanday kelib sanchilardi. Qopni qo'lingimga qisib olib, endigina ko'rinish bergan ot tuyoqlari izidan ovulning narigi uchiga

qarab g'izillab chopib ketdim. O'zim bo'lsam: «Kelganimkin, muallim kelganimkin?» deb yakkash shuni o'ylayman.

Halloslab yugurib yetib bordim, qarasam, yo'q. Eshik oldida nafsim og'zimga tiqilib tosh qotib qolganimni ko'rib Sayqal buvi qo'rqib ketdi:

— Senga nima bo'ldi? Namuncha yugurmasang, tinchlikmi o'zi?

— Ha, o'zim. Mana, qopingizi olib keluvdim. Yotib qolsam maylimi?

— Ha, bolam qola qol, chirog'im... Obbo, jinni qiz-el! Yuragimni ham qinidan chiqaza yozding-al! O'zing ham kuzdan beri qorangni ko'rsatmay qo'yding. Kel, o'tga yaqin kelib o'tir, ishtib ol.

— Qozonga go'sht tashla, kampir, qizimni mehmon qil. Dushshenning ham keladigan vaqti bo'lib qoldi. — Deraza yonida eski kiyiz etikni yamab o'tirgan Qartangboyning ovozi chiqdi. — Alingachon kelishi kerak edi, ha mayli, qorong'i tushguncha kelib qolar. Uyg'a qaytarda otning qadami ham ildamlashib qoladi.

Hademay derazalar qorong'ilanib, tun ham kirib qoldi. Yuragim poyloqchilik qilib turganday, har gal itlar vovillaganda yo qulog'imga odam tovushi chalinganda bir seskanib tushardim. Lekin Dushshendan darak yo'q. Yaxshiyamki, Sayqal buvi bir mahalgacha undan-bundan gapirib, vaqt o'tganini ham bilmay qoldik. Ana kelar, mana kelar, deb kutib o'tiraveribmiz, qarashik, yarim kechadan oshib ketibdi, kuta-kuta charchagandan keyin Qartangboy ota:

— Qo'y endi, kampir, joyingni sol, yotamiz. Bugun kelmaydi endi. Kech bo'lib qoldi. Boshliqlarning nimasi ko'p, ishi ko'p bo'ladi, biron ish bilan ushlanib qolgan bo'lsa kerak, bo'lmasa alluqachon uyda bo'lardi, — dedi-da, yechinib o'rninga yotishga tayyorlandi. Menga pechkaning orgasiga, bir burchakka joy qotib berishdi. Ko'zimga hech uyqu kelmadi, cho'lining yo'tali qo'zg'ab, u yonidan bu yoniga ag'darilib, shivirlab duo o'qib yotdi-da, bir mahal tinchini yo'qotgan odamday:

— O'tginaning holi nima kechdi ekan? Tekinga birov bir tutam xashak bermaydi, yenni bo'lsa pulga ham topib bo'lmaydi, — deb ming'irlab qo'ydi.

Qartangboy ota birozdan keyin uxlab qoldi-yu, lekin shamolning uvillashi kishini tinch qo'ymadi. Shamol xuddi tomda paypaslab yurganday g'udur panjalari bilan uyning tepasini ag'dar-to'ntar qilari, oynani timdalardi. Hovida shamol devorga kelib o'zini urayotgani baralla eshilib turardi.

Cholning so'zlari menga tasalli bermadi. Nazarimda, Dushen hozir yetib keladiganday, surati xayolimdan ko'tarilmay, ko'z oldimda turaverdi, yolg'iz o'zi qir-dalada ahvoli nima kechdiki, deb yuragimni vahima bosaverdi... Shu ahvolda ko'zim yumilib ketgan bo'lsa kerak, bir mahal yuragim hovliqib ketdi-yu, boshimni yostiqdan ko'tardim. Sovuq, xunuk uylagan tovush yangrab qayerlardadir havoda tarqalib ketdi. Bo'ri ovozi! Bitta emas, bir galaga o'xshaydi. Bo'rilar to'rt tomondan uvlab, jadallik bilan yaqinlashib kelaverdi. Jo'r, bo'lishib yer-ko'kni buzib galalashib, uvlashi goh uzozlashib, goh yaqinlashib turar, shamolda qir-dalaga tarqalardi, axyri ovul chetiga yetib kelishganday bo'ldi.

— Bo'ron chaqirishyapti, yer yutgurlar, — dedi kampir shivirlab.

Chol jimgina guloq solib turdi-da, o'rindan irtib turdi:

— Yo'q, kampir, bularning uvlashi bejiz emas! Birovni quvib kelishyapti. Odammimi, biron yilqimimi, bir nimani o'rab olishgan. Eshiyapsanmi? Xudo saqlasin, yana bizning Dushen bo'lmasin! Axir, u hech nimani pisand qilmaydigan tentak-kul! Qartangboy qorong'ida to'nini axtarib hovliqib qoldi.

— Chirog'ingni yoq, kampir, chirog'ingni yoqsang-chil! Xudo xayringni bersin, tezroq bo'li!

Tirab-qaqshab biz ham kampir bilan birga shoshib o'rta nimizdan turdik, kampir chiroqni topib uyni yoritguncha bo'rilarning quturib uvlashi to'satdan to'xtab, jim bo'lishdi-qolishdi.

— Yiqitishdi, go'rso'xtalar! — deb chol baqirib yubordi-da, qo'lga tayov olib o'zini eshikka qarab otgan edi, shu choq iltarning vovillagan ovozi eshitildi. Kimdir qor g'ajirlatib deraza yonidan o'tdi, toqatsizlik bilan eshikni taq-taq ura boshladi.

Uy ichiga muzdek bulut yopirilib kirdi. Bulut tarqalganda qarasa, Dushen turibdi. Yuzida goni yo'q, oppoq oqarib ketgan, entikib, gandaraklab ostonadan o'tib, devorga kelib suyanib qoldi. Azbaroyi holdan ketgandan:

— Miltiq! — dedi zo'rg'a.

Bizlar gapini anglamaganday angrayib turardik. Ko'z oldimni qorong'ilik bosib, chol-kampirning:

— Qora qo'y, oq qo'y sadaga boshingdan! Bahoviddin avliyo seni o'z panohida asrabdi! Senniding, bo'tam? — degan gaplari qulog'imga kirganini bilaman.

— Miltiq qani, miltiq, ota? — deb Dushen yana eshik tomoniga otilgan edi.

— Miltiq yo'q, nima bo'ldi, qayoqqa borasan? — deb chol-u kampir Dushenning bo'yniga osilishdi.

— So'yil bormi?

— So'yilni nima qilasan, hech qayoqqa bormaysan, esing joyidami, bolam? Kim bilan tenglashmoqchisan, bizga ham rahming kelisin, — deb ikkovlari yalinib-yolvorishdi.

Birdaniga butun avzoyim shalayim bo'lganday sekin borib o'rninga yotib oldim.

— Ulgurmadim, hovliga yetib keluvdim hamki, bosib olishdi, — deb og'ir xo'rsinib gamchisini burchakka irtitdi Dushen. — Ot yo'lda kelayotgandayq madori quirigan edi, bo'rilar quvib qolishdi, ovulga zo'rg'a chopib keldi-yu, gup etib yiqildi, o'sha zamoni hammasi kelib ustiga yopirilishdi.

— Xudo o'zi seni bir asrabdi! Ot ketsa, sadqayi sadag'a, ot yiqilmaganda seni ham omon qo'yishmasdi, Avliyo Bahoviddin qo'llabdi seni, oxiri baxayr bo'lsin. Endi yechinib o'tga yaqinroq kel. Kel, etingingni tortib qo'yay, — deb Qartangboy ota uyungunidan Dushenni qo'yarga joy topolmay qoldi.

— Hoy, kampir, nimang bor yeydigan, isit. Bir xudo asrabdi o'zingni, bolam.

Ular olovga yaqin borib o'tirishdi. Shundan keyin Qartangboy yengil tortib xo'rsini bo'ydi:

— Ha, mayli, peshonangda yozilgani bo'пти. O'zing ham muncha kech yo'lga chiqmasang?

— Volkonda majlis cho'zilib ketuvdi, ota. Partiyaga kirdim.

— Bu ishing yaxshi bo'пти. Shundog' ekan, ertaga ertalab kela qolsang bo'lmamidi? Axir seni birov yelkangdan itarib, ket, demagandir?

— Bolalarga bugun kelaman, deb va'da beruvdim, — deb javob qildi Duyshen, — ertaga ertalab o'qishimizni boshlaymiz.

— Obbo, tentag-e! Yana bolalarim deydi-ya! — deb Qartangboyning jahli chiqib bir sapchib tushdi: — Tavba, bolalarga va'da beruvdim deydi-ya! Shu mishqilarni deb, xudo ko'rsatmasin, biron falokatga uchasang, unda nima bo'lardi? Nima deyapsan o'zing, bir o'ylab ko'rsang-chi?

— Buni men muqaddas burchim deb bilaman, otaxon. Boku mayli-ya, har gal piyoda borib, piyoda kelardim, bu safar shayton meni yo'ldan ozdirib, yolg'iz otingizdan ajratib, bo'rilarga xomtalash qilib berganimni aytmasizmi...

— Bosh-ko'zingdan sadaga, bolam! Shu qirchang'i otni ham gapirib o'tiribsanmi, — deb Qartangboy kinoya aralash gapirib qo'ydi. — Bir umr peshonamga ot bigan emas, bu yog'i ham bir gap bo'lar. Sovet hukumatining sadag'asi ketay, yana otlik bo'lib qolarman...

— Shundog' desangiz-chi, cholim, — dedi Saygal kampir yig'lamsiragan ovoz bilan, — ot sendan aylansin... Ovgatini issig'ida icha qol, bolam...

Jimlik cho'kdi. Birozdan keyin Qartangboy xayol surib tezak cho'g'ni tiklab o'tirib:

— Qarab tursam, o'zing es-hushli yig'isan. Bu go'dak bolalarni o'qitaman, deb o'zingni ming azobga duchor qilyapsan.

Shundan boshqa tuzukroq ish qurib qolganmi senga? O'zingni buncha xor qilmasang, undan ko'ra, birontasiga cho'ponlikka yollansang ham, usting but, qorning to'q bo'lardi-ku, axir...

— Ota, jigarhilik qilib menga yuragingiz achishib turibdi, bilaman. Agar shu yosh bolalar ham sizga o'xshab, o'qishning nima keragi bor, o'qib nima bo'lardik deb turishsa, unda Sovet hukumatining ishi yurishmay qoladi-ku. O'zingiz Sovet hukumatining sadag'asi ketay, umri uzok bo'lsin deyapsiz-ku! Shu vajdan bola o'qitishni o'zinga xorlik deb bilmayman. Qani endi, qo'lindan kelsa, bolalarga ko'proq bilim berolsam, armonim qolmas edi. Axir, Lenin ham aytilgan-ku...

— Ha, aytganicha... — deb Qartangboy Duyshenning gapini bo'ldi-yu, biroz jim turgach dedi:

— Sen-ku, joningni jabborga berib yuribsan. Qani, ko'z yo'shing bilan Leninni tiriltirib o'lsang edi! Qani endi, dunyoda shunaga kuch toplisa edi! Yo bo'lmasa sen, boshqa odamlarda dard qolmagan, deb o'yayapsanmi? Axir, yurak-bag'riniiz tutog'ib keyapit-ku! Noliqimiz-dal Dini boshqa bo'lsa ham, siyosatga to'g'ri keladimi-yo'qmi, unga atab kuniga besh vaqt duo o'qib yuribman. Ba'zida, Duyshen bolam, qanchalik qayg'urib ko'z yoshi qilsak ham, baribir, foydasi yo'qlig'iga aqlim yetib turadi. Men keksa boshimga shunday deb qo'ydim: Lenin xalq orasiga singib qoldi, Duyshen, endi qondan qonga, otadan bolalga o'tib, abadiy barhayot bo'lib qoladi...

— Tiltingizdan aylanay, otaxon, haq gapni aytdingiz. U o'zi dunyodan o'tdi-yu, lekin bizlar hayotni Lenin andazasi bilan o'qchaymiz.

Ularning gapini eshitib yotib, men anchadan keyin sekin-asta o'zinga kelganday bo'ldim. Avval hammasi tushday ko'rindi, Duyshenning eson-omon qaytganiga anchagacha ko'nglim ishonmay yotdi. Bir mahalda yuragim quvonchga to'lib toshgandan nafasim bo'g'zinga sig'may qolibdi, azbaroyi suyuqangimdan o'pkam to'lib ko'z yoshlarim duv-duv to'kilib, yig'lab yubordim! Bilmadim, dunyoda hech kim men-

chalik xursand bo'lganmikin! Shu danda chol-kampiring kulbasi ham, bo'ronday bo'kirayotgan tun ham, ovulning bir burchagida Qartangboyning yolg'iz otini tortqilab xomtalash qilayotgan bir gala bo'rilar ham, hech nima ko'rinnay qoldi! Qalb, idrok, butun vujudim nur singari bepoyon, benihoya ajoyib baxt daryosiga g'arq bo'lgandi. Yig'im eshitilmasin deb boshimni ko'rpaga burkab, og'zimni qattiq yumtib oldim-u, lekin Dushen:

— Bu yig'layotgan kim bo'ldi? — deb so'rab qoldi.

— Ha, Oltinoy, boya qo'rqib ketuvdi, shunga yig'layapti, — dedi Saygal buvi.

— Oltinoy? Nima qilib yuribdi bu yerda? Dushen o'rindan iring'ib turti, tepamga kelib tizzalab o'tirdi-da, yelkamga qo'lini tegizib: I-ye, Oltinoy, nima bo'ldi senga, nega yig'layapsan? — deb so'radi.

Men bo'lsam yig'imni tiyolmay, yuzimni devorga o'g'itib, battar ho'ng'rab yig'lab yubordim.

— Ha, oppoq qiz, nimadan qo'rqding? Tentak qizi! Kap-katta bo'lib-a... Qani... menga bir qara-chi!

Dushenning bo'yindan qattiq quehoqlab oldim, ko'z yoshlarim bilan yuvilgan, olov bo'lib yonib turgan yuzlarimni uning yelkasiga qo'yganimcha o'zimni tutolmay shirin-shirin yig'lay-verdim! Suyunganimdan ichimdan qaltiroq turti.

— Voy, voy, yuragi tushib qolganni deymen. Kampir, bunga bir dam solib qo'ysang-chi, kel tezroq qimirlasang-chi, — deb Qartangboy ham namatdan turti.

Hammalari besarajom bo'lib qolishdi.

Saygal buvi allaganday duolarni o'qib, goh yuzimga suv purkab, goh yelkalarimni qoqib yuribdi-yu, yana o'zi menga qo'shilishib yig'laydi. O'shanda yuragim quvonchga to'lib-toshganidan o'rindan jilib qolganini bilishsa edi, buni ta'riffashga holim yo'q edi, rostini aytganda, ojizlik ham qilardim.

Tinchib, ko'zim uyquga ketguncha, Dushen qizib ketgan peshonamni sovuq qo'li bilan silab yonimda o'tirdi.

...Qish dovon oshdi. Bahor yeli yetib kelganda tog' qo'yrida oq qor, ko'k muz siyib o'ziga yo'l ochib katta-katta toshlarni yumalatib yuborganda bahor taronasini o'ynab toshqin suvlar tog' yelkalaridan shildirab oqib tushdi.

Ehtimol, bu mening ilk yoshlik bahorim bo'lgandir. Bahor ko'ri ko'zimga har yilgidan boshqacharoq tuyuldi, shekilli, bizning maktabimiz o'rnatilgan tepadan ko'ringan ajoyib bahor manzarasi meni o'ziga maftun qilardi. Yer xuddi quloqch yoyib o'zini to'xtatolmay tog'dan quyosh nuriga g'arq bo'lgan, yengil, suyuqgina tutun qoplagan ko'kimir bepoyon dala-qir-larga g'izillab yugurib borayotganday bo'lar, allaqayerlardan havoyni larzaga keltirib kishnagan cho'ziq yilqi ovozi eshitilib turar, osmonda kumush bulutlar oralab kishiga zavq berib o'tayotgan turnalar yer-u ko'kka bahordan darak berib uzoq salarlarga chorlaganday saf tortib o'tishardi.

Bahor kelishi bilan bizlarga ham jon kirdi. O'yin-kulgimiz ko'payib, maktabdan ovulga bir-birimizni quvalashib, qiyqirilib borardik. Kelinoyimning bunga g'ashi kelib, har gal bir qo'ng'irab olmasa ko'ngli o'rninga tushmasdi.

— Hey, ta'viya, muncha shataloq oltinasang? So'laqmonday bo'yig' bir joyga yetib qolibdi-yu, yurishingni qara, yo qari qizlikni bo'yningga olmoqchimisani? Sen tengi qizlar al-lahqachon erga chiqib, gaynanalik-qaynatilik bo'lib olishdi, sen bo'lsang... Huv, topgan matching boshingda qolsin! Maktabing bilan qo'shmozor bo'lgur! Hali shoshmay tur, adabingni bermasam seni...

Kelinoyimning do'qlari ham menga uncha kor qilmasdi, uning qarg'ishlarini eshitaverib etim o'lib qolgandi. Ichi qorahundan qari qiz derdi, bo'lmasa bo'yim o'zi shu yil bahorda sal cho'zilganini demasa, o'zim boyagi-boyagi, Dushen aytmoqchil, sochi paxmoq malla qizman-ku... Dushenning gapiga jahlim ham chiqmasdi. «Sochim-ku paxmoqku-ya, — deb o'ylardim o'zimcha, lekin malla emasman. Bo'yim yettin bir chiroyli qiz

bo'layki, odamlarning havasi kelisin! Duyshen menga: ko'z-laring yulduzday yonib turadi, istarang issiq, Oltinoy», — deb aytib yuradi-ku!

Bir kuni maktabdan kelsam hovlimizda ikki begona ot bog'loqlik turibdi. Egar-jabduq'iga qaraganda, egalari tog'dan tushishgan. Ilgari ham bozor-o'chardan qayishda hovlimizga kirib o'tishardi.

Kelinoyimning qandaydir beo'xshov xoxolab kulgani ostona xatlamasimdan qulog'imga chalindi:

— Jiyan bola, ko'pam pishliqlik qilaverma, kamib qolmay-san. Kelinoyimning qadri jazmaning qo'lingga tekkanda bilasan! Hali zamon o'zing ham ko'rarsan! Xi-xi-xi!

Hammalari gur etib kulib yuborishdi, men ostonada paydo bo'lganimni ko'rib, jim bo'lib qolishdi. To'rtinchi namat ustiga yozilgan dasturxon yonida yuzlari qip-qizil, semiz bir odam o'tirgan ekan. U katta suvsar tepagi ostidan menga yalt etib qarab, tomog'ini qirib yo'talganday bo'ldi.

— E, keling, oppoq qiz, kela qoling oppog'im! — qarasan, kelinoyim jilmayib, juda shirin so'z bo'lib qolibdi. Amakim ham namatning bir chekkasida yana birov bilan o'tiribdi. «Tuz, ko'zir» deb qarta o'ynab, aroq ichib, ovqat yeb o'tirishibdi. Ikki kovalarining ham kayfi bor-u, qarta urganda tebranib kallalarini qimirlatishadi.

Ko'k mushugim dasturxonga yaqin kelgan edi, yuzi qizil odam uni mushi bilan bir urdi, mushuk bechora jon achig'ida miyovlab, bir burchakka borib jim bo'lib qoldi. Yegan mushi jonidan o'tib ketdi-da! Qanday qilib chiqib ketishimni bilmay turganimda, kelinoyim menga asqadi:

— Aylanay bolam, ovqating qozonda, olib yeya qol, — dedi. Uydan tashqari chiqib ketdim-u, lekin kelinoyimning til-yog'lamalgini ko'rib, ko'nglim g'ash bo'lib qoldi. Beixtiyor hushyor tortdim.

Chamasi, ikki soatlardan keyin mehmonlar oltariga minib, toqqa jo'nab ketishdi. Kelinoyim yana boyagiday: «Shumshuk,

tiirk yetimcha», — deb qarg'ay boshlagan edi. Ha, boyagi mastligida aytdigan gaplari ekan-da, deb ko'nglim o'miga tushdi.

Shu vogaadan biroz o'tgach, biznikiga bir ish bilan Saygal buvi kiritib keldi. Hovlida yurganida uning: «Yo'y, bu nimasi! Uvoliga qolishdan qo'rqmay-sanmi?» — deb ko'ngli buzilib gaplarni eshitib qoldim.

Kelinoyim bilan Saygal buvi ikkalasi qattiq ayitishib qolishdi, bir mahal Saygal buvi qizarib-bo'zarib uydan chiqib ketdi. Kampir ham rahmi kelib, ham o'qayib menga qaradi-yu, indamay chiqib ketdi.

Ko'nglim g'alati bo'lib qoldi. Nega menga o'qayib qaradikim, nima yomonlik qiluvdim?

Ertasi kuni maktabga borsam, Duyshenning avzoyi buzuq ko'rindi, sirini boy bermaslikka harakat qilmoqchi bo'ladi-yu, lekin nimadandir xafa. Yana razm solib tursan, men tomonga qaramaslik payidan bo'ladi. Darsdan keyin biz hammaniz gala-gala bo'lib maktabdan chiqqan edik, Duyshen meni chaqirib qoldi:

— To'xta, Oltinoy, — deb yonimga keldi-da, ko'zinga tikilib turib qo'lini yelkamga qo'ydi. — Uyingga borma, Oltinoy, gaplarga tushundirmiy? — dedi.

Yuragim shuv etib keldi. Kelinoyimning ko'nglidagi niyatini endi tushundim.

— Javobini men o'zim beraman, — dedi Duyshen, — hozircha biznikida turasan, ko'zindan uzoqqa ketmagin, xo'pmi?

Rangim o'chib ketgan bo'lsa kerak, Duyshen iyagimdan ko'turib, ko'zinga tik boqdi:

— Qo'rqma, Oltinoy! — dedi, u odaticha kulib qo'yib, — men yonimga bo'lganimda hech kindan qo'rqma. O'qishingdan qolma, hech nimani xayolingga keltirma!.. Qo'rqoqligingni o'zim ham bilamanku-ya... — deb esiga bir narsa tushgandan xoxolab kulib yubordi. — Senga anchadan buyon bir narsani oylamoqchi bo'lib yuruvdim. Esingdami, ho'o'shanda Qartang-boy o'ta, azonda turib olib qayog'qadir chiqib ketgan edi. Bir vaqt qarasan, senga dam soldiraman deb, bilasanmi kimni —

folbinni, haligi Jaynaqning kampirini boshlab ketibdi. – Nima-ga olib keldingiz, desam: – Bir dam solib qo'ysin, Oltinoyning yuragi qo'rqanidan joyidan ko'chib qolibdi debdi. – E, bu al-vastini jo'nating, bunga beradigan qo'y qani biz kambag'alda. Yolg'iz otni bo'lsa bo'rilar yeb ketdi, deb quvib yubordim. Sen uxlab yotgan eding, kavushini qo'lga berib chiqarib yuboruv-dim, meni oppoq soqolim bilan uyatga qoldirding, deb Qar-tangboy o'ta bir haftagacha men bilan gaplashmay yurdi. Nima-sini aytasan, kampir ikkovlari mehribon, ajoyib odamlar. Yur-endi, Oltinoy, uyg'a ketamiz, – deb Dushen meni o'zi bilan olib ketdi.

Mualliminni bekorga xafa qilmaslik uchun o'zinni har qancha qo'lga olishga harakat qilsam ham, hadeb meni vahima bosaverdi. Kelinoyim kelib ura-ura oldiga solib olib ketsa, kim nima deya olardi? Keyin ko'ngillariga kelgan ishni qilishavera-di, ovulda kim ularning qo'lini tutardi? Kechalari mijja qoqmay, bir falokat boshlanadi, deb vahima qilib chiqardim.

Qay holatda yotib-turganimni Dushen, albatta, bilardi. Yurak chigalimni yozib, ko'nglimni ko'tarish uchun ertasi kuni maktabga ikkita terak ko'chat olib keldi. O'qish tamom bo'lgan-dan keyin, Dushen qo'lindan ushlab, bir chekkaga olib borib:

– Hozir ikkalamiz bir ish qilamiz, – dedi-da, menga siri-li jilmayib qo'ydi. – Mana bu teraklarni senga atab olib keldim. Ikkalamiz ekamiz, bular katta bo'lib, baquvvat tortguncha, sen ham voyaga yetib, ajoyib odam bo'lib, gulday ochilasan. Qalbi pok, zehni o'tkir qizsan, nazarimda, o'qisang martabang baland bo'ladi. Bunga imonim komil, meni aytdi deyarasan, peshonang ham nishona berib turibdi. Hozir novdaday, shu terak ko'chat-lariday navqironasan. Kel, Oltinoy, shu ko'chatlarni o'z qo'li-miz bilan o'tgazaylik! Baxting o'qishdan ochilsin, chaqnagan ko'zingdan aylanay...

Bo'yim tengi yosh-yosh ko'k teraklar ekan. Maktabimizdan sal naritqda ekib qo'ygan edik, tog' etagidan esgan shabada endigina yozilgan yaproqchalarni silab jon kirgizganday bo'ldi. Yaproqchalar zirillab, terakchalar tebranib qo'ydi.

– Mana ko'rdingmi? Bir chiroylik! – dedi Dushen orga-miga tisarilib borib, – endi huv katta buloqdan ariq ochib kela-miz. Hali ko'rsasan, biram sarvomat bo'lib voyaga yetishsinki! Shu tepalikda og'a-iniday yomma-yon qad ko'tarib turishadi. O'tgan-ketganlarning ko'ziga tashlanib, hammaning bahrini ochadi. U vaqtga borib zamon ham boshqacha bo'lib ketadi. Oltinoy, boshimiz omon bo'lsa, u yaxshi kunlar ham nasib bo'lar...

Suyunganimdan ko'nglim shodlikka to'lib, nima deyishga gap ham topa olmay Dushengaga tikilib turaveribman. Uning rangpar yuzlari, cho'ziq qora ko'zlari qanday suluvi, o'zi pok qalb egasi ekanligini ilgari bilmay yurganday, tol o'tgazganda loy bo'lgan barmoq bo'g'inlari, uzun-uzun zabardast qo'llari qo'qqisdan te-gib ketganda kishining yuragi huzur qilishini sezmay yurgan ekanman. Hozir yuragimni hayajonga solgan allaqanday sezgi uyg'ontib: «Dushen og'ay, sizday bola tugqan onaga rahmat... Sizni bag'ringa bosib o'pgim kelib turibdi!» – deb yuborishimga sal qoldi, yuragim dov bermadi, o'ylarimdan o'zim uyaltib ket-dim. Lekin hali-hali afsuslanib yuraman. Biroq o'shanda tepa-mizda ko'm-ko'k osmon, to'rt tomonimiz ko'kalamzor adir-u, har birmiz o'z o'y-xayollarimiz bilan band edik. Boshimga tushgan xavf-xatarni shu baxti onda butunlay unutib yubor-gandim. Ertangi kunim nima bo'lishini ham, ikki kun bo'piti-ya, kelinoyim meni izlab kelmaganini ham o'ylamay qo'ygan edim. Meni eslaridan chiqarib qo'yishdimkin yoki o'z ixti-yoriga qo'yib qo'yaylik deysishdimi? Keyin bilsam, Dushen ko'nglimdan o'tib turgan hamma gaplarni bilib yurgan ekan, ovulga yetib kelganimizda:

– Ko'p ham qayg'uravermi, Oltinoy, bir ilojini topamiz. Indinga volostga borib sening to'g'ringda gaplashib kelaman. Halki, yordam berishar, seni o'qishga yubortirish niyatim bor. Hirasammi o'qishga? – dedi.

– Siz nima desangiz, muallim, o'sha ma'qul, – deb javob berdim. Shahar degani qanaga bo'lishini ko'z oldimga keltira

olmasam ham, Dushenning gaplarini eshitgach, ko'nglimda shaharga borib o'qish orzusi tug'ildi.

Goh suyunib, goh begona yurtda holim nima kecharkin, deb vahima bosib, xullas, shu gap miyamda aylanib yuraverdi.

Ertasi kuni maktabda o'tirganmda ham shaharga borib qol-sam kimmikida turaman, qani endi, savoblikka birona odam boshpana bersa, o'timini yoraman, suvini tashib beraman, kir-chirini yuvarman, axir qarab turmay, qo'lmdan kelgancha rozi qilaman, deb xayol surib o'tiruvdim, to'sadan maktabi-mizning orgasida ot tuyuqlarining dupur-dupuri eshitilib qoldi. To'satdan shitob bilan otiqlar paydo bo'lib, hozir maktabimizni yanchib vayron qiladiganday tuyuldi. Muallimimizning gapi qulog'imizga kirmay, hammamiz hang-mang bo'lib tosh qotib qoldik. Bu holatimizni payqagan Dushen shoshib:

— Bolalar, ko'nglingizni bo'lmay o'qishingizga qaranglar, — dedi.

Lekin eshik shartta ochildi, qarasak, ostonada achchiq is-tehzo aralash kulimsirab kelinoyim turibdi. Dushen eshik ol-diga bordi-da, bosiq ovoz bilan:

— Xo'sh, xizmat? — deb so'radi.

— Xizmatimizning senga daxli yo'q, qizimni uzatmoqchi bo'lib yuribman. Hoy bepadar! — deb kelinoyim men tomonga otilgandi, Dushen yo'lini to'sdi.

— Bular maktab qizlari. Uzatadigan qiz yo'q bu yerda! — dedi dadil va salobat bilan.

— Nima? Bor-yo'qligini hozir ko'rsatib qo'yamiz. Hoy, ji-yan bola, qani kelinglar. Sochidan sudrab chiqinglar, bu yuzi qorani!

Kelinoyim otiqlardan biriga qo'li bilan ishora qilgan edi, anavi kungi suvsar telpek kiygan, yuzi qip-qizil, semiz odamga ko'zim tushdi. Uning ketidan qo'llariga uzun-uzun tayoq ush-lagan yana ikki odam oldan tushib kelishdi.

Dushen eshik oldida turganicha o'rtidan qo'zg'almadi.

— Sen, hey daydi it, birovlarining qiziga o'z xotiningday xo'jayinlik qilmoqchisanmi deyman? Nari tur!

Shunday dedi-yu, suvsar telpakli xuddi ayiqday tashlanib Dushenga dag'dag'a qildi. Dushen eshik kesakisiga qattiq yopishib olib:

— Sizlarning bu yerga qadam qo'yishga haqingiz yo'q, bu maktab! — dedi.

— Aytmadimmi? Bularning bir balosi bor. Uni o'zi allaqa-chon yo'ldan urib olgan. Bu qanjigini tekinginaga tuzog'iga ilin-tirib olgan! — deb kelinoyim chiyillab yubordi.

— Maktabing bilan nima ishim bor! — deb haligi semiz odam bo'kirib qamchisini ko'targan edi, Dushen uning qorni-ga oyog'i bilan bir tepdi, semiz odam gup etib yerga yiqildi. Shu zahoti so'yil ushlab turganlar Dushenning ustiga otlish-di. Qo'rqib rangi quv o'chgan bolalar dod-voylashib yugurib yonimga kelishdi. Mushtlashish, so'yil zarbidan maktab eshi-ning ti-piti chiqib ketdi. Menga yopishib olgan bolalarni ham o'zim bilan sudrab mushlashayotganlar tomonga otilib bordim.

— Qo'yib yuboringlar, muallimimizni urmanglar! Mana, ke-rak bo'lsam, meni olib kelinglar! — degan edim, Dushen menga bir qarab qo'ydi. Yuzlari qip-qizil qonga bo'yalgan, dahshat va g'azabdan ko'zlaridan o't chaqnab turardi. Yerdan bir parcha tuxtani qo'lga oldi-da, u bilan hamla qila turib:

— Qochinglar, bolalar, ovulga qochinglar! Qoch, Oltinoy! — deb baqirdi. Azbaroyi zo'r berib baqirganidan ovozi bo'g'ilib qoldi.

Dushenning qo'lini sindirishdi. U qo'lini ko'kragiga bosib, orqasiga tisarildi, ana ular bo'lsa qon hidlab quturgan buqaday:

— Ur! Boshiga sol! O'ldir! — deb so'yil bilan uni yana rosa do'pposlashdi.

Darg'azab kelinoyim bilan suvsar telpakli bir sapchib yonimga kelishdi. Sochimni bo'yimga o'rab, hovliga sudrab chiqishdi. Bor kuchim bilan ularning qo'lidan sug'urilib chi-qlishga urinib turganmda, ko'zim bir zunda yig'lashdan ham qo'rqib dong qotib qolgan bolalarga, devor tagida qora qoniga belanib yotgan Dushenga tushdi.

— Muallim! Aylanay, og'al Voy-dod, o'ldirishdi-ku bular, — deb baqirib unga intildim...

Qayoqda deysiz! Dushen bir holatda... Yuz-ko'zlari, kiyimlaridan sog' joyi qolmagan. Ablalarning kaltak zarbidan xuddi mast odamday, gandraklab zo'rg'a oyog ustida turar, ilikkilab qolgan boshini tik tutishga harakat qilardi, ana ular bo'lsa timmay do'pposlashardi. Meni yerga yiqitib, ikki qo'linni chilvir bilan orgamga bog'lashdi. Xuddi shu paytda Dushen yerda sudralib qoldi.

— Og'al — deb qichqirgan edim, og'zimni qo'l bilan yopib, o'zimni egar ustiga tashlashdi.

Suvsar telpakli odam otga minib olgan ekan, qo'li va ko'kragi bilan meni mahkam bosib oldi. Dushenni urkaltak qilgan anavi ikkovi ham otga minib, hammalari jo'nab qolishdi. Keinoyim oting yonida yugurgilab:

— Xo'p ta'ziringni yedingmi, juvonmarg bo'lgur! Jazmaning ham asfalasofinga ketdi... — deb boshimga mushlab ketayotganda, bir mahal orgadan qulog'imga:

— Oltinoy! — degan yurak-bag'irni ezadigan dahshatli ovoz eshitildi.

Osilib yotgan boshinni zo'rg'a ko'tarib qarasan, qop-qoragonga belanib chala o'lik qilingan Dushen sog' qo'lga kattakon bir tosh olib organizdan yugurib kelyapti. Uning orgasidan butun sinf bolalari uvvos solib og'aylab, baqirib kelishyapti.

— To'xta, hoy iltar! To'xta deyman! Qo'yvoringlar uni, qo'yvoringlar deyapman. Oltinoy! — deb sandraklab yugurib bizga yaqin kelib qoldi.

Zo'ravonlar ot boshini tortishdi, ikkalasi Dushenning atrofidan ot aylantirib qolishgandi, u singan qo'lga xalaqit bermasin degan xayolda yengini tishlab otliqlarni poylab tosh otdi, lekin otgan toshi tegmadi. Anavi ikkovi Dushenni bittadan so'yil biotgan urgandi, u loyga yiqilib tushdi. Ko'z oldim qorong'ilashib, dod solib yig'lashayotgan bolalarning yerda yotgan muallimlari yoniga yugurishib kelib, dahshat to'la ko'zlarini unga tikib to'xtab qolishganini ko'rib qoldim, xolos.

Meni qanday, qayoqqa olib ketishganini bilmayman. Ko'zimni ochsam, o'tovda yotibman.

Qorong'i tushib kech kirar ekan, o'tov tuyrugidan osmondagi hech narsadan bexabar yulduzlarning charaqlashi ko'zga chalinib, uzog-uzoqlardan arigining shuvullab oqishi, poda-poda qo'y haydab ketayotgan qo'ychivonlarning ovozlari eshitilib turardi. O'choq boshida qiyshaygan yog'ochday, qovoqlari soliq, umniqib qop-qorayib ketgan bir xotin o'tiribdi. To'rga qarasan, oh, qani endi ko'zimning o'qi bo'lsa-yu...

— Hey, xotin, turg'iz o'rindan anuvni! — deb amr qildi yuzi qizil semiz odam. Qora xotin yonimga kelib, yog'ochday dag'al qo'llari bilan yelkandan silkitib qo'ydi.

— To'g'olingni bir amallab ko'ndir, bo'lmasa, baribir, o'z bilganini qilaman!.. Shunday dedi-yu, anavi odam nusxa o'tovdan chiqib ketdi. Qora xotin bo'lsa o'rindan qo'zg'almasi ham, og'zidan gap ham chiqmadi. Sogovmikin! Uning kul singari bo'zargan sovuq ko'zlarida hech qanday jon yo'q. Kuchuk bolaligidan miyasiga urilaverib ko'kmiya bo'lib qolgan itning termilgan ko'zlariga o'xshaydi. Yer ustidamanni, qorong'i go'rga tushib ketgannamni, o'lik-tirikligimni bilmay o'tiraverdim. Soyda oqqan suv mungli sharillab holimga achinganday, toshdan toshga urilib betoqat bo'layotganday...

Ming la'nat senday ichi qora dog'uli kelinoyigal! Iloyim, uvolimga qolg'in, qarg'ishim boshingga yetsin. To'kilgan ko'z yoshlarim, tanimdan oqqan qonlarim sel bo'lib seni o'z qarg'iga tortsaydi! Shu kecha meni o'n besh yoshimda qizligimdan judo qildilar... Meni zo'rlab xotin qilgan shu hayvonning bolalaridan ham yosh ekaman...

Ikki kun o'tib, uchinchi tunda bu kunimdan o'lganim yaxshil, mayli, o'lgim cho'l-biyobonlarda qola qolsin, quvib yetishgan o'qituvchim Dushen singari jonim boricha olishib o'lganim yaxshi, degan o'y bilan qochmoqchi bo'ldim.

O'tov ichi qop-qorong'i, sekin yurib borib eshikni topdim, qo'l bilan paypaslab qarasan, eshikni jun argon bilan tang'ib bog'lab qo'yishibdi, hadeganda qorong'ida argon tugunlarini

yechib eshikni ochish oson emas. Shundan keyin o'tov keraga-sini ko'tarib, ostidan sug'urilib biron iloj qilib chiqib ketmoqchi bo'ldim. Bor kuchimni ishga solib urinsam ham, butun harakati bekor ketdi — o'tovni tashqaridan ham arqon bilan yerga tortib qattiq bog'lab qo'yishgan ekan, qo'zg'atib bo'lmadi.

Biron o'tkir narsa topib eshik iplarini qirqishdan boshqa iloj qolmadi. Qorong'ida paypaslab-paypaslab bilakdek yog'och qoziqdan boshqa hech narsa topmadim. Jon achchig'ida shu qoziq bilan o'tov tagini kovlay boshladim. Miyanda faqat birgina fikr aylanib yuradi — yo bu yerdan qochib qutulaman yoki bo'lmasa bu kunimdan o'lganim yaxshi, anavining xurragi, pishillashini eshimasam bo'lgani, qloyim yo'lim oson bo'lsin, ajalim yetgan bo'lsa, mayli, bu qafasdan qutulib, muallimim Dushenday o'z erkim uchun jonim bo'g'zimdand chiqquncha olishib o'ta qolay!

To'qol nima degan odam bo'ldi! Bir umr yorug' dunyoni ko'rmagan sho'rli to'qol... Ham jismi, ham qalbi qul ikkinchi xotindan ham yomon xo'rlikka giriftor bo'lgan odam zoti borini bu dunyodal..

Jonim boricha yerni tirmab qaziy berdim. Keraganing tagidan ikki qo'l sig'adigan teshik ochilganda tong o'tib, nazarimda, ovul uyg'onganga o'xshadi. Eshikda itlar vovillab, odamlarning ovozi eshitilib qoldi. Birozdan keyin yilqilar dupurlab, qo'ylar yo'talishib o'ti-da, o'tovning yoniga kimdir kelib, arqonlarni yechib, o'tov tepasidan kigizlarni tushira boshladi. Qarasam, indamas «kundoshim» qora xotin. Demak, ko'ch-ko'ch bo'layotgan ekan. Bugun azonda bu yerdan qo'zg'atib, dovon oshib boshqa qo'nishga ko'chib ketmoqchi bo'lib gaplashayotganlari kecha qulog'imga bir chalinganday bo'lgandi. Sho'rim qurib, qochishim yana besh battar qiyin bo'lar ekan-da...

Keraganing ostini kovlagan joyimdan hech qimirlamay yerga qarab o'tiraverdim. Yashirib ham nima qilardim... Bari, bir, o'tov tagi kovlanganini qora xotin ko'rtdi-ku, ko'rsa ham, hech e'tibor bermay, indamay o'z ishini qilaverdi. Bu dunyosining unga hech daxli yo'g'u, hayotning g'avg'osi uning

his-tuyg'ulariga aslo taqlimaydiganday, o'zi bilan o'zi ovora, to'rda boshini ko'rpaga burkab ayiqqa o'xshab yotgan xo'jayimini, hoy turing ko'chib ketyapmiz, deb uyg'otishni ham o'zi-ga lozim ko'rmasdi.

Hamma o'tov kigizlari yig'ishtirib olingan edi, yap-yalang'och bo'ldi-goldi, men bo'lsam hamon qafasga tushgan qushday o'tirib-man, soyning naryog'ida odamlar tuyalarga yuk o'tib, to's-to'polon bo'lishib ko'chish taraddudini ko'rishyapti. Bir mahal soydan uchta o'lliq chiqib kelib, haligilardan nimanidir so'roqlashdi-da, biz tomonga yo'l olishdi. Avvaliga bular ko'ch ko'chirgani kelishgan bo'lsa kerak deb o'ylab o'tirdim. Keyin razm solib qarab ko'zimga ham ishonmay qoldim. Dushen bilan yoqasiga qizil taqqan ikki militsioner to'g'ri bizning o'tovga qarab kelishyapti.

O'rnimdan turay desam holim yo'q, baqiray desam ovozim... Bir suyunib ketdimki, xayriyat, muallimim tirik ekan! Lekin, e-voh! Yuragim jarohatlangan, nomusim poymol etilgan... Jonim halqumimga kelib tiqilib qolganday, qulog'im bitib, a'zoyi badanim bo'shashib ketdi...

Yuz-ko'zlari bint bilan bog'langan, chap qo'lini bo'yniga osib olgan Dushen oldan sakrab tushib, eshikni oyog'i bilan bir itardi, shiddat bilan o'tovga kirdi-da, yuzi qizil odamning ustidagi ko'rpasini yulib olib iring'itib tashladi.

— Tur o'rningdan! — dedi g'azab bilan.

U boshini ko'tarib, ko'zini bir ishqaladi. Dushenga tashlamoqchi bo'lgan edi, militsionerlarning o'qalagan to'pponchalarini ko'rib jim bo'la qoldi. Dushen chap qo'li bilan yoqasidan tortib, o'ziga yaqin keltirdi, ko'ziga tik boqib, g'azabdan lablarining qoni qochib:

— Tur, ablal! Qani, yur, ko'ngling tusagan yeringga olib borib qo'yamiz! — dedi. U itoatkorlik bilan o'rmidan qo'zg'aldi. Dushen uni yana bir yoqasidan tortib ko'ziga tik boqdi-da, tit-roq tovush bilan:

— Sen uni g'iyohday oyog'osi qildim, rasvoyi olam qildim, deb xayol qilgandirsan? Bilib qo'y, la'nati, u zamonlar o'tib ketgan, hozir zamon bizniki, shu bilan endi sening kuning bita-

di, — dedi. Uning etigini yalang oyoq kiydirib, ikki qo'lini orqasiga bog'lashdi, militsionerlar uni oiga o'ngarib, biri yetaklab, biri haydab olib ketishdi. Men Dushenning otiga mindim, u yonimda piyoda ketdi.

Biz yo'lga tushganimizda organimizdan yurak-bag'rimni ezadigan dahshatli baqirgan ovoz eshitildi. Qora xotin organimizdan yugurib keldi. U aqldan ozgan majnunday yugurib erining yoniga kelib, suvsar telpagini tosh bilan urib tushirdi, yuziga kul sochib yubordi:

— Qonimni suvday ichding, qonxo'r! Boshimga ne-ne kunlarni solmading, juvon o'lgur! Mening qo'lmdan endi o'liging qutulmasa, tiriging qutulmaydi! — deb baqirib o'kirganini eshitganda, yurak bag'rim ezilib ketdi.

Qirg'yildan beri og'iz ochmay, erining ko'ziga tik qarolmay yurgan bu g'aribning yuragida yig'ilib qolgan dard-alamlari bugun hamma to'g'onlarni chitparchin qilib, seldek o'pirib chiqqanday bo'ldi. Uning chinqirig' ovozi baland-baland dara qoyalariiga borib urilib, aks-sadodday yangradi. Goh u, goh bu tomonga yugurib o'tib, ko'm-ko'k tomlari o'yab kegan oriq, kosovday qo'llari bilan so'qaday boshini qayerga yashirishni bilmay tipirchilab qolgan erining ustiga go'ng, qum sochib, kesak olib, qo'lga nima ilinsa, shu bilan urib, unga la'natlar yog'dirdi:

— Yurgan yo'lingda o'ti ummasin, ilohim, o'liging ko'milmay dalada qolib ketsin, suyaging qaytib kelmasin, qarg'a-quzg'unlar ko'zingni o'ysin, qorangni ikkinchi ko'rmay, o'l, o'l, harom o'l! — dedi-yu, jinni bo'lgan odamday baqirib-o'kirib, shamolda to'zg'ib ketgan sochlaridan qochqanday ko'zi tushgan tomonga yugurib ketdi.

Shu voqea ushiga yetib kelgan qo'ni-qo'shmlari ot chopitirib uning orqasidan quvib ketishdi.

Yomon tush ko'rib bosinqirab chiqqan odamday boshimning g'uvillashi to'xtamadi. Ko'z oldimni qorong'i parda bosib, es-hushimni yig'olmay, dilim g'ash, o'zim xunob kelaverdim.

Dushen sal oldinda otni yetaklab ketaypti. U bint bog'langan boshini quyi solib, jimgina xayol surib borardi.

Ancha yurganimizdan keyin kasofat dara ko'rinnay ketdi. Militsionerlar ilgariab ketib ko'rinnay qolishgandi; Dushen olni to'xtadi-da, dard-alamli ko'zlari bilan birinchi marta meniga tik qaradi.

— Oltinoy, kechir meni, seni bu kulfatlardan saqlay olmadim, kechir meni, — dedi. Qo'llarimdan ushlab, qattiq bir xo'rsinib oldi. — Sen kechirganing bilan, Oltinoy, baribir o'zimdanda bir umr domongir bo'lib yuraman.

Ho'ng'rab yig'lab otning yoliga yuzimni qo'yib oldim. Ko'nglimni yig'i bilan bo'shatib olgunimcha Dushen yonimda nafasini ham chiqarmay sochimdan silab turti.

— Qo'y, Oltinoy, behudaga joningga jabr qilma, — dedi u bir vaqt. — Gapingga qulqol sol, Oltinoy, o'tgan kuni volostda bo'lganimda o'qishing to'g'risida gaplashib keldim. Shaharga yuborib o'qitarniz, deysizdi. Eshityapsanmi? Yur, endi ketdik.

Adir oralab shildirab oqib turgan tiniq suvga yetganimizda Dushen mehribonlik bilan menga qarab:

— Otdan tushib yuvimib olsang-chi! — dedi. Keyin cho'n-tugidan sovun olib menga uzardi, — Men narroq borib otga o't yedirib turay, yechinib suvga tushib yuvimib ol. Hammasini unut qil, zinhor xayolingga keltirma endi. Cho'milib ol, Oltinoy, yengil tortasan, xo'pmi?

Xo'p deganday bosh iring'adim. Dushen nari ketib, ko'rinnay qolgan edi, yechindim, seskana-seskana suvga tushdim. Oq, ko'k, yashil, qizil toshlar suv tagidan menga ko'z tashlab qutrab turishardi. Ko'm-ko'k, toshqin suv to'lgini to'pig'imga kelib urilib nimalarnidir vijirlab gap ochdi. Hovuchlab suv olib ko'kraklarimga sepdim. Badanimdan muzday suv oqib tushganini ko'rib shuncha kundanda buyon birinchi daf'a beixitayor kulib yubordim. Yayrab-yayrab kuldim! Yana ancha-acha ustimga suv quyib turdim-da, keyin suvning chuqur joyiga o'zimni tashladim. Suv oqimi bir zumda meni yana sayoz joyiga

olib chiqib qo'ydi, men bo'lsam yana o'rindan turib, hadeb o'zinni qaynab ko'piklanib turgan oqimga otaman.

– Suyjon, shu kunlarning hamma shalloq, ifloslarini yuvib ket! Meni o'zingday halol va musaffo qil! – deb shivirlab, o'zindan-o'zim kulaman-u, lekin nimadan kulганиmini o'zim ham bilmayman...

Oh, qani endi odamzodning bosgan izlari bir umr o'chmasaydi! Dushen ikkimiz tog'dan tushib kelgan so'qmoq yo'lini topolsam, sajda qilib, muallimning bosgan izlarini o'pardim. Bu so'qmoq men uchun hamma yo'llardan ham aziz. Menga yangi hayot bag'ishlagan, yangi umid-orzular hadya qilgan, yorug' dunyoga chiqargan o'sha k~~an~~an, o'sha so'qmoq, o'sha yo'l xayrli bo'lsin... O'sha quyoshga ming bor rahmat, o'sha zamon tuprog'iga olarin...

Ikki kundan keyin Dushen meni stansiyaga olib bordi.

Bu vogueadan keyin ovulda qolishga ko'nglim ham bo'lmasdi. Yangi hayotga yangi joyda qadam qo'yish kerak edi. Bu qarorim ovuldagilarga ham ma'qul bo'ldi. Sayqal buyim bilan Qartangboy otam meni kuzatib borishdi, ular ko'zlarida yosh, yo'limga atashgan tugun, xaltalarini ko'tarib, bolalarday yelib-yugurib yurishardi. Men bilan xayr-xo'shlashgani boshqqa qo'shilarimiz ham, tajang Satimqul ham yetib keldi. U:

– Xayr endi, bolam, xudo seni o'z panohida saqlasin, oyborib, omon qayt! O'zingni dadil tut, Dushenning yo'rig'idan chiqmasang, baraka topasan. Bizlarning ham uncha-munchaga aqlimiz yetadigan bo'lib qoldi, deb oq yo'l tilab qoldi.

Maktabimiz bolalari birchka aravaning orqasidan ancha yergacha yugurishib kelib, uzoq vaqt qo'l silkitib xayrlashib turishdi. Meni bir nechta yetim bolalarga qo'shib, Toshkentga, bolalar uyiga jo'natishdi. Stansiyada bizni charm kurtka kiygan bir rus ayoli kutib oldi.

Stansiyaga kechga yaqin yetib keldik. O, aylanay sendan, ko'klam maysa, terakzor stansiyam! Yuragimning yarmini bir umr o'sha yerda qoldirib ketgan bo'lsam kerak...

Birozdan keyin poyezd ham yetib keldi. Bizning ayrilishimizni bilgandek, mo'ralab qarab turgan sarvomat teraklar kechki shamolda tebranib, bir-biriga allanimalarni shivirlab, oh tortib, hasrat qilganday bo'lishdi. Dushen har qancha sabr-qanoati bo'lsa ham, bu gal o'zini bosib turishga urinib, sir boy bermaslikka harakat qilsa ham, yurak dardini yashira olmadi: uning ko'nglidan nimalar o'tayotganini, baribir, o'zim ham bilib turgandim. Mening tomog'imga ham olovday bir narsa keilib tiqilib qoldi. Dushen tikilganicha ko'zini mendan uzolmay, yuz-ko'zlarim, tugmalarimgacha silab turaverdi.

– Seni bir umr yonimdan siljimasmakku-ya, Oltinoy, – dedi u. – Lekin, nima qilay, seni o'qishdan qoldirishga haqqim yo'q-da. O'zim ham uncha savodli emasmanki... Nima bo'lganda ham, o'qishga ketganing ma'qul! O'qib yaxshi o'qituvchi bo'lasan, maktabimiz esingga tushgan kezlari hali rosa kularsan ham... Mayli, iloyim tilagan tilagimga yetkazsin...

Shu orada darani yangratib uzoqdan parovoz ovozi eshitildi, poyezd chiroqlari ham ko'rinish qoldi. Stansiyadagi odamlar yuklarini ko'tarib qimirlab qolishdi.

– Ana, hozir endi jo'nab ketasan! – dedi titroq ovoz bilan Dushen, qo'llimni qattiq siqib. – Baxti bo'lsin, Oltinoy, o'zingga chiyot bo'lsin, ishqilib o'qish payidan bo'lsin...

Biron javobga ham tilim bormadi, ko'z yoshlarim bo'g'ib qo'ygandi.

– Yig'lama, Oltinoy, – deb Dushen ko'z yoshlarini artib qo'ydi-da, to'satdan bir gap esiga kelib: – Anavi biz ekan terakchalarni, Oltinoy, men o'zim parvarish qilaman. Omon bo'lsang, katta odam bo'lib kelganingda, bo'y cho'zib chiroyli bo'lganini ko'rarsan hali.

Shu payt poyezd ham yetib keldi, sharaq-shurruq qilib vagonlar bir-biriga urilib to'xtadi.

– Qani endi, xayrlashaylik, beri kel, manglayingdan bir o'pay! – Dushen meni qattiq quechoqlab peshonamdan o'pdi. – Eson-omon bo'lsin, oq yo'l senga, baxting ochilsin, chirog'im! Hech nimadan qo'rqma, dadil qadam bos!

Bir sakrab vagon zinapoyasiga chiqdim-da, orgamga qayrilib qaradim. Singan qo'lini bo'yniga osib olgan Dushenning bilinar-bilimas ko'z yoshi aralash menga termulib qarab qolgan hech ko'z oldimdan ketmaydi. Keyin menga qarab tapingan edi, shu onda poyezd o'rtidan qo'zg'alib jo'nadi.

– Xayr, Oltinoy! Xayr, chirog'im! – deb qichqirdi u.

– Xayr, muallim, xayr, aziz ustozim!

Dushen vagon bilan yonna-yon yugurib boraverdi, keyin orgada qoldi, bir vaqt o'zini yana zarb bilan oldinga tashlab:

– Oltinoy! – deb baqirib yubordi. Menga muhim bir gapni aytmay qolganiga o'ksinib baqirdi. Yuragimning eng teran yeridan chiqqan bu nido hali-hali qulog'imdan ketgan emas...

Poyezd tunneldan chiqib, to'g'ri yo'lga tushib oldi, tobora tezlashib Qozog'iston qir-dalaridan meni yangi hayot sari olib ketdi...

Xayr muallimim, xayr, birinchi maktabim, xayr, bolalik chog'im, xayr, yer ostida ko'zi ochilmay qolgan tiniq buloq singari pinhon sof muhabbatim...

Ha, Dushen orzu qilib bizlarga tasvirlab bergan katta shaharda, derazalari katta-katta maktablarda o'qidim. Rabfakni bitirganimdan keyin, meni Moskvaga institutga yuborishdi. Shu uzoq o'qish yillari har gal boshimga mushkul ish tushib, umidsizlik meni yengimochi bo'lib hamla qilganida, eng qiyin daqiqlarda Dushenni ko'z oldimga keltirardim, uning tayinlab aytilgan gaplari menga madad berib, olg'a undar, tisarilishimga qo'ymasdi. Odamlarning bir o'qib miyasiga quyib olgan narsalari menga juda zo'r mashhaqqatlar bilan nasib bo'lardi. Nega deganda, menga hamma darslarni boshidan boshlashga to'g'ri keldi.

Rabfakda o'qib yurgan chog'imda muallimimga maktab yuborib, unda oshkora muhabbat izhor qildim, sizni kutishga ahd qilganiman, deb xabar qildim. Lekin, afsuski, xatimga javob ololmadim. Shu-shu xat yozib turishimiz ham to'xtab qoldi. Nazarimda, u o'qishimga xalaqit bermaslik uchun mendan ham, o'z huzur-halovaitidan ham voz kechdi, shekilli. Balki, bu qil-

gan ishi to'g'ridir... Ehtimol, boshqa sababi bordir?... O'shanda o'zumnicha qon yutmadim, boshimga ne-ne xayollar kelmad...

Birinchi dissertatsiyamni Moskvada yoqladim. Men uchun bu katta jiddiy yutuq edi. Ana o'sha yillari o'zim o'qish bilan ovora bo'lib ketib, ovulga borishga hech iloj topolmadim. Shu o'rtinda urush boshlanib qoldi. Kech kuzakda Moskvadan Frunzega evakuatsiya qilinib ketayotganimizda o'sha muallimim meni birinchi marta o'qishga jo'natgan stansiyada poyezddan tushib qoldim. Baxtinga, ovulimiz yonidan sovxozga o'tib ketilgan bir arava ham uchrab qoldi.

O, jondan aziz Vatanim, sen bilan og'ir jang-u jadal kunlarida uchrashish nasib bo'ldi. Yurtimning obod bo'lganini ko'rib, qiyondim. Yangi-yangi ovullar paydo bo'libdi, yangi-yangil ko'chalar ochilibdi, yangi ko'priklar bino bo'libdi... Lekin urush dini siyoh qilib turibdi-da.

Ovulga yaqinlashgan sari yuragim qimiga sig'may, tipirchilay berdi.

Uzoqdan yangi-yangi, notanish ko'chalar, uy va bog'larga ko'z tashlab kelyapman. O'sha maktabimiz turgan tepalikka ko'zim tushdi-yu, yuragim shuv etib ketdi – tepalikka ikki azim terak yonna-yon qad ko'tarib, shamolda chayqalib turishibdi. Shu onda butun umrim bo'yi «muallim» deb atab kelgan odamlarning o'z nomini birinchi marta tilga oldim:

Dushen! – deb shivirlab qo'ydim. – Dushen, qilgan hammu yaxshiliklaring uchun rahmat! Esingdan chiqarmabsan, demak, o'ylab yuribsan... Ofarin, sendek sadoqatli zotga!..

Aravakash bola ko'z yoshlarimni ko'rib:

Nima bo'ldi sizga, opa! – deb tashvishlanib so'radi.

Ha, hech nima! Bu kolxozda biron kishini tanimsammi?

Bo'lmasan-chi! Hammalari o'z odamlarimiz.

Dushenni bilasammi, muallim bor edi-ku?

Dushen deysizmi? U armiyaga ketgan-ku. O'zim uni shu mavada voenkomatga oborib qo'ygandim.

Ovulga buriishda boladan, aravangni to'xtat, deb iltimos qilдим, aravadan tushdim. Yerga tushib o'ylanib turib qoldim.

Shu og'ir kunlarda tanish qidirib, meni tanisizmi, men falon-chi bo'laman, deb uyima-uy yurishni o'zimga ep ko'rmadim. Dushen bo'lsa armiyada ekan. Imaykeyin, kelinoyim bilan amakim bor joyga qadam bosmaganim bo'lsin, deb ont ichgan-dim. Odanzodning ko'p gunohlarini kechirish mumkin, lekin bunqangi yovuzlikni hech kim ham kechirmas, amakim bilan kelinoyimga qorarni ko'rsatish niyatim ham yo'q edi. Yo'ldan burilib tepalikka — qo'shtarak yoniga qarab ketdim.

Eh, teraklar, jon teraklar! Qancha-qancha suvlar oqib o'tidi-yu, u mahalda sizlar ko'm-ko'k ko'chat edingiz! Mana, endi sizlarni ekan, voyaga yetkazgan odanning hamma orzu-istaklari, aytgan gaplari ro'yobga chiqdi. Nega ma'yus ko'rinasiz, shovullab nimadan qayg'urasiz? Yo qish yaqinlashib qoldi, izing'irin shamollar yaproqlarimizni to'kib yuboradi deb, shuning tashvishini qilyapsizmi? Yo bo'lmasa xalqning g'am-g'ussasi, qayg'u-alami shox-shabbalarimizni zirqitayaptimi?

Ha, hali izing'irin qish ham keladi, bebosh bo'ronlar ham bo'ladi, lekin bahor ham keladi...

Kuzgi yaproqlarning shovullashiga uzoq vaqt qulog' solib turdim. Teraklar yonidan o'tgan ariqlarni kimdir yaqinda tozalab qo'yibdi: yerda oyog' ketmon izlari bor. Ariq to'la lim-mo-lim tiniq suv, uzilib tushgan sap-sariq terak barglari suv yuzida qalqib turibdi.

Tepalikdan maktabning bo'yalgan tunuka tomi ko'rinish turardi, ilgariqi maktabimizdan nom-u nishon ham qolmabdi.

Tepalikdan tushib, yo'lda uchragan brichka aravada stan-siyaga qarab ketdim.

Urush tugab, g'alaba kunlari ham yetib keldi.

Xalq ozmuncha qora kunlarni boshidan kechirdimi? Bolalar maktabga otalarining polevoy sumkalarini ko'tarishib yugurib ketishardi. Erkaklar qaytib yana mehnatga kirishib ketdilar, beva qolgan xotinlar ko'z yoshi to'ka-to'ka, oxiri taqdirga tan berish-

di, qarindosh-urug', aka-ukalarini, eklarini umid bilan zor-qib kutganlar ham ko'p bo'ldi. Axir hamma birdan qaytmadi-da.

Dushenning holi nima kechganini bilolmay dog'da yur-dim. Ovulimizdan shaharga kelib-keib yurganlar, Dushen bedarak bo'lib ketdi, selsovetga shunday qog'oz kelganimish deyishdi.

— Kim bilsin, balki, o'lgandir, — deb tusmol ham qilishdi. — Bedarak ketganiga, axir ozmuncha vaqt bo'ldimi... deyishdi.

«Demak, muallimni qaytib kelmas ekan-da, deb ba'zi-ba'zida xuyolimdan o'tkazib qo'yardim. O'sha stansiyada xayrlash-ganimizdan buyon diydor ko'rishish nasib bo'lmabdi-ya...»

Har zamon-har zamon o'tmishimni xotirlabman-u, yuragim g'am-g'ussaga to'lib-toshay deb qolganini payg'amay yuraver-gan ekanman.

Qirg' oltinchi yili kech kuzakda Tomsk universitetiga ilmiy kommandirovkaga jo'nab ketdim.

Sibir yellariga birinchi marta qadam qo'yishim edi. O'sha qish oldi kezarida Stibirning qabri kelgan-u, o'zi g'amgin ko'rindi. Asrlarni ko'rgan o'rmonlari derazadan qop-qora devor-day tuyuladi. O'rmonlar oralig'idagi sayhon joylarda mo'rishi-dan oq tutun burqirab turgan, tomlari qora qishloqchalar ko'zga tashlanib turadi. Muz qotgan dalalarga birinchi qor tushgan-u, havoda qarq'alar to'p-to'p bo'lib qag'illab parvoz qilib yuri-ilibdi. Osmonning qovog'i soliq.

Poyezdda vaqtim chog' ketyapman. Kupemizdagi ham-mohlarimizdan biri frontdan kelgan qo'ltiqta-yoqli nogiron yigit harbiy hayotdan qiziq-qiziq voqealar va latifalar aytib kuldigan-kuldirgan. Ajoyib-g'aroyib gaplarga shunday usta-ki, beozor askiyalari ham xuddi chinday bo'lib ko'rinadi, vagondagilarning hammasi uni yaxshi ko'rib qolishdi.

Novosibirskdan o'tganimizda poyezdimiz qandaydir raz'yozda bir daqiqacha ushlanib qoldi. Men deraza yonida haligi yigiting sho'xligiga qarab kulib turgandim.

Poyezd o'rnidan qo'zg'alib, jadallashdi, stansiyadagi yakka uy deraza oldidan suzib o'tganday bo'ldi, strelkachiga ko'zim

tushganda derazadan shartta orgamga tisarildim-u, shu zahoti yana oynaga yopishib oldim. Uni, Dushnenni ko'rib qoldim! Ubudka yonida qo'lida bayroqcha tutib turgan edi. Nima bo'lgani o'zim ham bilmayman.

— To'xtang! — deb butun vagonni boshimga ko'tarib baqir-
dim-u, nima qilishimni bilmay, o'zimni vagon eshigi tomon ot-
dim, shu lahzada ko'zim stop-kranga tushdi, shartta plombasini
uzib oldim.

Vagonlar bir-biriga urilib, poyezd birdan tormozlandi, yana
shunday shiddat bilan orqasiga tisarildi. Polkalardagi yuklar
gumburlab ag'anab tushdi, idish-tovuqlar shaqirlab ketdi, bo-
lalar bilan xotinlarning yig'isi eshitildi. Kimdir vahimadan
ovozi bo'g'ilib:

Bo'yaq odamni bosib ketibdi! — deb baqirib yubordi.

Men bo'lsam vagon ziniyosidan sakradim, nazarimda jahannamga ag'rab-tushganday bo'ldim, ko'zinga hech narsa ko'rinnay qoldi, aql-hushini yo'qotgan odamday strekchisining budkasiga — Dushenning yoniga yugurdim. Organdan konduktorning hushragi eshitildi. Vagonlardan odamlar sakrab tushib, ular ham organdan yugurishdi.

– Muallim, jonim Dushen! – deb bagirdim-u, o'zimmi uning bag'riga oldim.

Strelkachi menga qarab hayron bo'lib to'xtab qoldi. Duy-shenning xuddi o'zginasi, yuz-ko'ziari quyib qo'yganday, lekin ilgari mo'ylov qo'yib yurish odati yo'q edi, o'zi ham ancha kelsayib qolibdi.

— Sizga nima bo'ldi, singlim, nima gap? — deb mehribonlik bilan so'radi u qozoq tilida. — Yanglishdingiz, shekilli. Strelka-chi Jongazin bo'laman, otim Beyrov.

— Beynov?

Alamim zo'ridan, uyalganimdan dodlab yuborishimga sot qoldi, zo'rg'a o'zinni bosib oldim, yer yorilmadi-yu yerga kirmadim.. Nima noma'gulchilik qilib qo'ydim? Yuzinni qo'lla-

rim bilan berkitib, boshimni xam qildim. Bu kunimdan ko'ra yor yuta qolsa bo'lmasmidi meni! Stelkachidan uzr so'rab, kimgidan kechirim so'rashim kerak edi, men bo'lsam xuddi tosh qotganday, damim ichingga tushib turaveribman. Yugurib kelgan yo'lovchilar ham nima sababdandir jim turishardi. O'zim bo'lsam, hozir baqirib rosa so'kishadi men betamizni, deb kutib turibman. Lekin hech kim miq ham etmadi. Mana shu mudhish jinolikdan qandaydir bir xotin:

Muncha vahima qilmasa, — deb birov to'ng'illab qo'ydi.

– Muncha vahima qilmasa, – deb birov to'ng'illab qo'ydi.
– Muncha yozg'imasangiz, axir bu kasofat urushda ne-ne kumlar boshimizga tushmayapti deysiz... – deb shartta kesib gap qilytardi bir ayol.

qaytardi bir ayol.

Strelkachi go 'llarinni yuzimdan olib:

— Qani yuring, vagoningizga olib borib qo'yay, sovuqda qoldingiz, — dedi. Shunday deb qo'lmand ushlab oldi. Bir tomonidan yana bir ofiser ushladi.

Yurino oraidanka, hechaisi y

Yurino eraidanka. hechaisi vo'q, xafa bo 'lmang, — dedi.

Odamlar yo'1 berishdi, meni xuddi dafn marosimidagiday
 ikki qo'ltig'imdanda ushlab borishdi. Bizlar sekin qadam tash-
 lab oldinda boramiz, qolgan hamma kishilar ketimizdan bori-
 shardi. U yiq-bu yiqdan yugurib kelayotgan yo'lovchilar ham
 bizga qo'shilishib borishardi. Kimdir tivvi ro'molini yelkam-
 ga tashladi. Kupe'dagi qo'ltiq'ayog'li hamrohimiz yon tomon-
 da oqsoqlanib borardi. U sal oldinga o'tib yuzimga bir qarab
 oldi. Xushchag'qah, mehribon va dovyurak bu sho'x yigit
 nima uchundir bosh yalang, nazarimda, ko'zlaridan miltillab
 yosh oqib ketyapti. Buni ko'rib mening ham ko'zim yoshlan-
 di. Poyezd bo'ylab ohista qadam tashlab boryapmiz, telegraf
 stantsiyog'ochlarining hushak chailb guvillashlari qulog'imga
 kuddi masiyadaya eshitilardi. «Yo'q, endi uni ko'rish menga
 qimmat bo'lmaydi».

Vagonimiz yonida bizni poyezd boshlig'i to'xtardi. U bar-
mog'ini menga bigiz qilib, bir nimalar deb baqirar, sud javob-

gartligi, jarima haqida nimalarnidir jahl bilan gapirardi. Men bo'lsam bu gaplarga e'tibor ham bermadim, shu paytda dunyoni suv olib ketisa to'pig'imga ham chiqmasdi. U protokolini qo'limga tutqazib, qo'l qo'ydirib olmoqchi bo'ldi. Men bo'lsam galam olishga ham madorim yo'q. Shu paytda haligi hamrohimiz uning qo'lidan qog'ozni yulib olib, qo'ltiqayoqlab tumshug'ining tagiga borib yuziga baqirdi:

— Tinch qo'ysang-chi, uni! Men qo'l qo'yaman, stop-kranini uzgan men bo'laman, javobini o'zim beraman...

Kech qolgan poyezd Sibir yeridan, qadimiy rus o'lkasidan g'izillab boradi. Tun qorong'isida qo'shinning gitarasidan mungli kuy sadolari yangraydi.

* * *

Yillar ketidan yillar keldi. Turmush o'z yo'lidan qolmay, portloq kelajak va uning katta va kichik g'am-tashvishlari bir umr da'vatini bas qilmadi. Yoshim bir joyga borib qolganda erga chiqdim. Umr yo'ldoshim tuzuk, bama'ni odam, bolalarimiz bor, oilamiz ahil, apog-chapoqimiz. O'zim falsafa fanlari doktoriman. Tez-tez safarda bo'laman. Juda ko'p mamlakatlarda bo'ldim. O'sha-o'sha ovulimizga bormagandim. Buning o'ziga yarascha ancha-muncha sabablari bor edi, albatta. Lekin o'zinni oppoq qilib ko'rsatish niyatim yo'q. Ovulim bilan bordi-keldim uzilib qolganligi yaxshi emas, bunda o'zinni gunohkor deb bilaman. Lekin peshonamga yo'zilgani shu ekanni...

Men o'limishimni unutib yuborganim yo'q, unutib yuborishga qutbim ham kelmadi. Yo'q, undan qandaydir uzozlashib qoldim, xolos.

Tog'larda shunday chashmalar bo'ladi, yangi yo'l ochilsa, bu chashmalarga eltadigan so'qmoq yo'llar esdan chiqib ketadi, suvsaganda yo'ldan burilib boradigan yo'lovchilar tobora kamayadi, shu bilan bu chashmalarni yalpiz yoki na'matak bosib ketadi. Keyin bora-bora yo'lovchilar ko'ziga ko'rinnmay

ham qoladi. Bunday chashmalar onda-sonda biron-tanining esida qolib jazirama issiq kunlarda tashnasini qondirish uchun yo'ldan burilib chashma boshiga borsa borar. Yo'lovchi keldi-yu, o'ti bosib ketgan chashmani qidirib topadi. Griyohlarni amallab ochadi-yu, hayratidan «oh!» deb yuboradi: allaqachonlardan buyon hech kim loyqalatmagan, muzdek buloq suvining tinchligi va chuqurligini ko'rib hayratda qoladi, buloqda u o'zini ham, quyoshni ham, osmoni ham, tog'-toshlarni ham ko'radi... Ko'radi-yu, shunday joylarni bilmaslik gunoh, yor-birodarlarni ham bundan xabardor qilish kerak, deb ko'ngildan o'tkazib qo'yadi. Shunday deb o'ylaydi-yu, yanagi safargacha o'zi ham esidan chiqarib qo'yadi.

Ba'zan hayotda ham shunday bo'larkan, shuning uchun ham buning oti hayot bo'lsa kerak...

Bunday chashmalar yaqinda ovulimizga borib kelganimdan keyin esimga tushib qoldi.

Siz o'shanda meni, nima vajdan birdaniga Kurkuredan ketib qoldiykin deb hayron bo'lgandirsiz? Hozir sizga yoritilib aytilgan dardlarimni o'shanda odamlarga aytam bo'lmasmidi? Yo'q, o'shanda ko'nglim juda buzilib, nomus kuchlilik qildi, o'zimdano'zim uyali ketdim, shu vajdan darhol jo'nab keta qoldim. Mundog', yuragimga quloq solib ko'rsam, Duyshen bilan diydor ko'rishgulik holim yo'q, ko'ziga tik boqib qarolmasdim. O'zinni bosib, yurak to'lginimni tinchitishim kerak edi, fikr-o'ylarimni bir joyga to'plab, faqat ovuldoshlarimga emas, yana boshqa ko'pdan-ko'p do'stlarimga aytmoqchi bo'lgan gaplarimni yaxshilab o'ylab bir qarorga kelishim zarur edi.

O'zinni gunohkor his qilganimning yana bir boisi shuki, bu izzat-ikromlar menga emas, boshqa bir zotga atalishi kerak edi. Yangi maktab ochish marosimida men emas, boshqa bir zotni to'rga o'tqazish lozim edi. Bunga hammadan avval faqat birinchi muallimimiz, ovulimizning birinchi kommunisti qariya Duyshenning haqi bor edi. Holbuki, buning aksini bo'ldi. Biz hammamiz to'kin dasturxonda mehmon bo'lib o'tirdi-u, bu be-

baho odam shu ulug' ayyom kuni ham pochtachiligini qo'yamay, bir zamonlar shu maktabda o'qib odam bo'lgan talabalarning yuborgan tabrik telegrammalarini maktabning ochilish vaqtiga yetkazish tashvishida yurdi.

O'z zamonasida Dushshenning qanday muallimlik qilgani-dan yoshlar bexabar. Kattalardan ko'plari dunyodan o'tgan. Dushshenning shogirdlaridan ko'plari urushda halok bo'lib keishdi, ular chinakam sovet jangchilari edilar.

Muallim Dushshenning qissasini yoshlarga yetkazishni o'z burchim deb bilardim. Mening o'rimda har qanday kishi bo'lganda ham shunday qilardi, bu turgan gap. Lekin, afsuski, ovuldan uzilib qolgandim! Dushshenda ham xabar topolmay, bora-bora uning siymosi xotiranda sokin muzeyxonalarda saqlanadigan aziz yodgorlikday bo'lib qoldi.

Hali muallim huzuriga borib, gunohimni bo'yimiga olib, undan kechirim so'rashim bor. Yo'lvorib, uzr so'rayman.

Moskvadan qaytib kelganimdan keyin Kukurega borish niyatim bor; odamlarga yangi internat-maktabga «Dushshen maktabi» deb nom qo'yishni taklif qilmoqchiman. Internat-maktabga hozir pochtachilik qilib yurgan shu oddiy kolxozchining nomini qo'y sak deyman. Siz ham, ovuldosh do'stim, mening bu taklifimni quvvatlarsiz, deb umid qilaman. O'ylayman, ilim-simni yerda qoldirmassiz.

Moskvada hozir tun, soat bir. Melmonxona balkoniga chiqib, osmondagi yulduzlarday charaqlab turgan bepoyon Moskva chiroqlarini tomosha qilib, ovulimga borsam, muallimim bilan ko'rishib, oppoq sogollaridan o'psam, deb xayol surib turibman.

* * *

Derazalarni lang ochib qo'ydim. Uyg'a rohatijon havo oqib kirdi. Yoritishib borayotgan ko'kish tong nurida boshlab qo'ygan ketyud va xomaki suratlarimni ko'zdan kechirib turibman. Bunday suratlarim ko'p, bir necha marta hammasini yangidan boshlagan paytlarim ko'p bo'lgan. Lekin yaxlit bir surat haqida fikr

aytishga hali erta. Eng muhim narsani hali topganimcha yo'q. Tong sukunatida xayol surib qadam tashlab yuribman, hech o'yimning oxiriga yetolmayman. Har gal ham shu kayfiyatda o'tadi. Har gal, suratim hali xayol pardasidan chiqmagan, deb o'zimni qatitq ishonitiraman.

Shunday bo'lsa ham, hali alvonga tushmagan suratim ustida sizlar bilan gaplashish niyatim bor. Maslahatlashmoqchiman. Bu suratim ovulimning birinchi ustoz, birinchi kommunist qariya Dushshenga bag'ishlanadi, buni, albatta, bilib turbsiz.

Lekin murakkab hayot, muqaddas kurashni, turli-tuman taqdir va insonlik hislarini bo'yoqlar bilan ifoda qilish qo'limdan kelarmikin, shu tomonini hali o'zimcha tasavvur qilolmay yuribman. Bu limmo-lim to'la kosani chayqatmay, bir qatrasini ham zo'ye ketkazmay siz zamonadoshlarimga yetkazishning iloji qanday bo'larkin? Niyatimni sizga yetkazish bilan birga, uni hammamizning ijodimizga aylantirish uchun nima qilsam bo'larkin?

Bu suratni chizmaslikka ilojim yo'q, lekin shuncha o'y-kayollar, andisha-yu anduhlar meni qamrab olganki! Ba'zan o'ylab o'tirib, bu niyatimni ro'yobga chiqarish qo'limdan kelmas, degan umidsizlik meni yengganday bo'ladi. Ba'zan bo'lsa quyodan ham taqdir qo'limga rassom qalamini tutqazdi, deb yana bir hayajonga tushaman. Qanday azob, qanday nadomat kunlarga qoldim o'zim! Ba'zan blaklarimga qon to'lib, o'zimni shu qadar baquvvat his qilamanki, tog'ni talqon qilish ham hech gap bo'lmay qoladi menga. Shunday kezlarda: razm sol, o'rgan, narsasini sarakka chiqar, deb xayol surib ketaman.

Dushshen bilan Oltinoy qo'shteragini suratga sol, axir, men bu teraklar qissasini bilmasang ham, yoshligingda sen-ga ozmuncha huzur bag'ishlaganmi! Ofrobda unniqib ketgan yulang oyog bolaning suratini sol. U bola balandga chiqib terak shoxiga o'tirib, uzoq-uzoqlarga zavq bilan ko'z tashlab turibdi.

Yoki bir surat solib, unga «Birinchi muallim» deb nom qo'y. Bunda Dushshen bolalarni qo'lga ko'tarib suvdan o'tika-

zib turgan bo'lsin-u, qip-qizil pochapo'stin kiygan, semiz-semiz o'ynoqi ot mingan anavi to'pos odamlar xo'rflashib, uni mayna qilishayotgan bo'lsin...

Yo bo'lmasa muallimning Olinoyni shaharga kuzatib turganini tasvirla. Oxirgi marta yuragidan nido chiqarib xayrlashgani esingdami? Shu lahzani shunday ajoyib suratga tortinki, suratning Olinoyning qulog'i tagidan hali ham ketmagan Dushen nidosi singari har bir kishining yuragidan aks-sado topsin.

O'zinga-o'zim shunday deyman. O'zinga-o'zim ancha gaplarni ma'qullayman-u, lekin hammasi ham ro'yobga chiqavermaydi-da... Suratim qanday chiqishiga hozir ham ko'zim yetmaydi, lekin bir narsaga qat'iq abd qilganman: izlanaman.

ALVIDO, EY GULSARI

I

Eski aravani keksa bir kishi haydab borardi. Saman yo'r-ig'a - Gulsari ham juda qari edi...

Yassi tog'likka tinkani quritadigan uzog'yo'l bilan chiqilardi. Yaydoq kulrang tepaliklarda qishda doim sovuq shamol yer yalab izg'ib yurar, yozda esa tandirday qizib ketar edi.

Bu tepaliklar Tanaboy uchun jon azobi edi. U aravani sekin haydashni istamasdi. Sekin yursa, yuragi tars yoritib ketay derdi. Yoshlik kezlari tuman markaziga tez-tez qatnab turishga to'g'ri kelar, uyga qaytishida u har gal otning boshini qo'yib yuborib, toqqa choptirib chiqib ketar, uni qanchi bilan ayovsiz savalardi. Agarda hamrohleri bilan bir aravada ketayotgan bo'lsa, buning ustiga yana aravaga ho'kizlar qo'shilgan bo'lsa bormi, yerga sakrab tushib, indamay kiyimlarini olardi-da, yavov ketardi. Xuddi hujumga borayotganday jon-jahdi bilan, qahr-g'azab bilan yurar va yassi tog'lik ustiga ko'tarilgandagina to'xtar edi. U yerda ko'ksini to'ldirib-to'ldirib nafas olib, pusida o'malab kelayotgan og'ir, katta aravani kutib turardi. Tez yurganidan yuragi gupillab urar va ko'kragida sanchiq turar edi. Har galay ho'kizlarning qadamiga qarab, imillab kelgandan ko'ra yaxshi-kul!

Rahmatti Jo'ra ba'zan do'stining bunday g'alati qiliqlarini ko'rib tegishishni yaxshi ko'rardi.

- Nega oming kelmaydi, bilasammi, Tanaboy? - derdi u. - Besabrigingdan. Xudo haqqi. Senga qolsa hamma narsa tez-roq, darrov bo'la qolsa. Jahon revolyusiyasi darhol bo'la qolsa! Revolyusiya u yozda tursin, Aleksandrovkadan balandlikka ko'tarilishga ham toqating yo'q sening. Hamma odamlar aravada xotirjamgina o'tirib borishadi-yu, sen bo'lsang sakrab

tushib, xuddi organgdan bo'rtlar quvayotganday toqqa qarab yugurasan, xo'sh, bundan nima foyda ko'rasan? Hech narsa. Baribir tepada boshqalarni kutib o'tirasan-ku. Jahon revolyusiyasiga ham bir o'zing yetga olmasan, bilsang, boshqalarning ham tenglashib olishlarini kutasan.

Ammo bu bir zamondagi, uzok o'tmishdagi gap edi.

Tanaboy bu gal Aleksandrovkadagi balandlikdan qanday chiqib olganligini sezmay ham qoldi. Qarilikka, demak, ko'nikib qolibdi. Aravani tez ham, sekin ham haydagani yo'q. O'ni o'z holiga qo'yib berdi. Endi u doim yo'lga yolg'iz chiqardi. O'ttinchil yillarda bu yo'llardan u bilan birga shovqin solib yurgan bir to'da yoshlarni endi qidirib topa olmayasan. Biri urushda halok bo'lgan, biri o'lgan, bitta-yarimta tirik qolganlarining ham kunlari sanog'lik qolgan. Yoshlar esa mashinalarda yurishadi. U bilan birga oriq, qirchang'i ot qo'shilgan aravada yurishadi.

Eski yo'lga g'ildiraklar g'ijirlab borardi. Yo'l uzok, oldinda cho'l yastanib yotardi, kanal ortida esa tog' etagi bo'ylab yana anchagina yurish kerak.

U o'tning bo'shashib, majolsizlanib borayotganligini bilgachon seza boshlagandi. Lekin o'zining og'ir xayollari bilan band bo'lganligi uchun bunga unchalik e'tibor bermasdi. Ot yo'lida charchab qoladi, deb g'am yeydimi kishi? Undan batarlari bo'lgan. Manzilgacha yetkaza oladi, amallab sudrab olib boradi...

O'zining sap-sariq rangi uchun Gulsari deb nom olgan qari yo'rg'a oti umrida so'nggi marta Aleksandrovka baliandligiga ko'tarilganligini va hozir ot oxirgi chaqirilmalari bosib o'tayotganligini qayogdan bilsin. O'tning boshi bangidevona yegan-day aylamayotganligini, yer uning xira ko'zlari o'ngida rangli halqalar singari suzib o'tayotganligini, yer qiyshayib goh u, goh bu tomoni bilan ufqqa tegayotganini, nazarida yo'l birdan qop-qorong'i bo'shliqqa tushib ketib, oldindagi tog'lar o'rnida qizg'ish tuman yoki tutun suzayotganday tuyulayotganligini qayogdan bilsin u.

O'tning allagachon zo'riqib, kuchsizlanib qolgan yuragi zirqirab og'iridi, bo'yincha-xomutda nafas olish tobora og'irlashib borardi. Bir yonboshga sirg'alib ketgan egar-jabduq beliga qattiq botar, chap tomonda xomut ostida allaganday uchi narsa yelkasiga muttasil qadalib, sanchilayotganday edi. Ehtimol, bu tikanak yoki xomutning kigiz astaridan chiqib qolgan mi'ning uchidir. Yelkasidagi qadoq bo'lib ketgan eski yag'ir, o'rnida ochilgan yara chidab bo'lmas darajada zirqirab og'ir, echishar edi. U xuddi nam shudgordan ketayotganday edi, oyoqlari ham borgan sari og'irlashardi.

Ammo shunday bo'lsa ham qari ot so'nggi kuchlarini to'plab, yurib borardi, keksa Tanaboy esa ahyon-ahyonda unga «chuh-chuh»lab, jilovini tortib-tortib qo'yar va xayol surishda davom etardi. Uning o'ylari ko'p edi.

G'ildiraklar eski yo'ldan g'ijirlab borardi. Gulsari ilk bor oyoqqa turib, onasi – yoldor ulkan biya ortidan o'tloq bo'ylab qo'rqa-pisa, yo'rtib kelganidan buyon biron marta ham adashmagan o'sha yo'rg'a qadam bilan hamon bir maromda qadam tushlab borardi.

Gulsari tug'ma yo'rg'a ot edi va dong'i chiqqani uchun umrida boshiga ko'p yaxshi va yomon kunlar kelgandi. Ilgari aravaga qo'shish hech kimning xayoliga ham kelmasdi, uni aravaga qo'shish uvol edi. Lekin ot boshiga ish tushsa, suvliq bilan suv ichar, er boshiga ish tushsa, etik bilan suv kechar, deganlaricha bor.

Bularning hammasi o'tmishdagi gaplar. Hozir yo'rg'a bor kuchini sarflab, o'zining so'nggi marrasiga ketayotgandi. U hech qachon manzilga bunchalik sekin bormagan, hech qachon unga bunchalik tez yaqinlashmagandi ham.

G'ildiraklar eski yo'ldan g'ijirlab borardi. Tuyoqlari ostidagi qattiq yerining omonatligini his etish otning so'niq xotirasida uzok o'tmishdagi o'sha yoz kunlarini, tog'lardagi o'sha shabnamli yumshoq o'tloqlarni, osmonda churug'lagan va tog'-u toshni orqada qoldirib ketayotgan qariyoshni to uyurboshi ayg'ir g'azabdan quloqlarini ding qilib

olib, uni quvlab orgasiga qaytarmaguncha u tentak o'tloqlar-u daryoni kesib, butalarni yorib o'tib quyosh ortidan quvib ketgan o'sha ajoyib va g'aroyib damlarni g'ira-shira jonlantirdi. O'sha paytlardan beri oradan qancha vaqt o'tib ketdi-ya! Yilqilar xuddi ko'l tubida oyoqlarini osmonga qilib yurganday, uning onasi – yoldor kattakon biya bo'lsa, go'yo iliqgina sutli bulutga aylanganday tuyulardi. Onasi birdan mehrbonlik bilan pishqiruvchi bulutga aylanib qoladigan shunday damlarni sevardi. Uning yelinalari taranglashib, lazzatli bo'lib qolar, lablarida sut ko'piklanardi, u bo'lsa sutning mo'lligi va shirinligidan entikib qolardi. U yoldor kattakon onasining qorniga tumsug'ini qadab turishni yaxshi ko'rardi. Nagadar lazzatli edi bu sut! Butun olam – quyosh, yer, onasi bir qultum sutga joylashganday edi. To'yib bo'lganidan keyin ham yana bir qultum, yana, yana emishni istardi.

Afsus, bu uzoqqa cho'zilmadi, tezda barham topdi. Oradan ko'p o'tmay hamma narsa o'zgarib ketdi. Ko'kdagi quyosh charaqlamay, tog'dan toshga sakramay qo'ydi. Endi kun sharqdan chiqib g'arbga tomon og'ishmay boradi, yilqilar oyoqlarini osmonga qilib yurmaydigan bo'lib qoldi, payhon qilib tashlangan sizot o'tloq ular tuyoqlari ostida chapillaydi va qorayadi, qirg'oqlardagi toshlar qarsillab yoritib ketadi. Yoldor kattakon biya qattiqgo'l ona ekan, bolasi haddan ortiq bezor qilganida uning yolidan qattiq tishlab olardi. Endi sut yetishmas, o'tlash kerak edi. Uzoq yillar cho'zilgan hayot boshlandi, mana endi oxirlab borayotir.

Mana shu o'tgan uzoq umri davomida abadiy yo'qolgan o'sha yoz yo'rg'a otga sira qaytib kelmadi. U egartlangan holda har xil yo'llarni bosib o'tdi, uni har xil chavandozlar mindi, lekin hamon yo'llarning oxiri ko'rinmasdi. Faqat endigina – quyosh yana o'z o'rnidan qo'zg'algan, yer esa oyoqlari ostida chayqalayotgan, ko'zlari jimirib, xiralasha boshlagandagina shuncha uzoq vaqtdan beri qaytmagan o'sha yoz uning ko'ziga ko'rinib ketdi. Hozir uning ko'z o'ngida o'sha tog'lar, o'sha sizot o'tloqlar, o'sha yilqilar, o'sha yoldor kattakon biya millitlab,

g'ira-shira namoyon bo'ldi. U do'g'adan, xomut va shoitidan qutilib olib, to'sadan uning ko'ziga ko'rinib ketgan o'tmishga qadam qo'yish uchun kuchi boricha talpinar, jon-jahdi bilan depinardi. Lekin aldatchi xayol har gal uzoqlashib ketar, shunisi jonga azob berardi. Qulunlik paytidagidek onasi sekin kishnab uni chaqirar, yilqilar uni toylik vaqtdagidek biqinlari bilan turtib, dunlari bilan urib o'tar, uning esa shamolga bardosh berishga kuchi yetmasdi – shamol tobora kuchayar, uni dumli bilan qamchilar, ko'zlari va burun kataklarini qor bilan to'ldirib, terga botib sovuqdan qaltirar, erishib bo'lmaz o'sha olam izg'irin quyunlari ichida unsiz ko'milib yo'q bo'lib ketar edi. Mana endi tog'lar ham, o'tloqlar ham, daryo ham g'oyib bo'ldi, yilqilar qochib ketdi, faqat onasining – yoldor katta biyaning sharpasi oldinda g'ira-shira ko'rinib turardi. U bolasini tanho tashlab ketishni xohlamasdi. U toychog'ini oldiga chorlardi; toychog bor kuchi bilan xixilab kishnab yubordi, ammo o'z ovozi o'zi eshitmadi. Hamma narsa birdan g'oyib bo'ldi, izg'irin ham tindi. G'ildiraklar g'ijirlamay qo'ydi. Xomut ostidagi yaraning achishgani ham sezilmay qoldi.

Yo'rg'a to'xtadi, gandraklab ketdi. Ko'zi qattiq og'iridi. Kallasi timmay g'uvillardi.

Tanaboy jilovni aravaning oldiga tashladi, beso'nagay nikrab tushdi, uvishib qolgan oyoqlarining chigilini yozdi va qovog'ini solib otning oldiga keldi.

– Hey, harom o'lguri! – sekin so'kindi u yo'rg'aga boqib.

Ot ozib ketgan uzun bo'yini cho'zib, kattakon kallasini xomutdan ositirib turardi. Yo'rg'aning qovurg'alari, eski-tus-kellar yopilgan, ich-ichiga kirib ketgan biqinlari yugoriga, pastga ko'tarilib tushib turardi. Qachonlardir sap-sariq, tilla rang bo'lgan ot endi ter va changdan qo'ng'ir tusga kirgan edi. Ko'kish ter tomchilari qoq suyak sag'risidan qorniga, oyoqlariga, tuyoqlariga oqib tushardi.

– Qattiq haydamovdim, shekilli, – deb to'ng'illadi Tanaboy va shoshib-pishib ayilni bo'shadi, suvlig'ini chiqardi. Suvlig'i issiq, yopishqoq so'lakka botgandi. Po'stining yengi bilan

yo'rg'aning tushug'ini va bo'ynini artib qo'ydi. Keyin qolgan-qutgan pichanlarni yig'ish uchun aravaga sakrab chiqdi, supurib-sidirib yarim quchoq to'pladi, oting oldiga tashladi. Lekin ot pichanga qayrilib qaramadi ham, u qalt-qalt titradi.

Tanaboy yo'rg'aga bir tutam pichan tuidi.

— Ma, ol, ye, senga nima bo'ldi-ya!

Yo'rg'aning lablari qimirladi, lekin pichandan ilintira olmadi. Tanaboy uning ko'zlariga qaradi-yu, qosh-qovog'i solinib ketdi. U oting ich-ichiga cho'kib ketgan, yarim ochiq ko'zlarida hech narsani ko'rmadi. Ular tashlandiq uyning derazalari kabi xiralashgan edi.

Tanaboy sarosimaga tushib u yoq-bu yoqqa qaradi: uzoqda tog'lar, atrof biyday cho'l, yo'lda hech kim ko'rinmasdi. Yilning bu faslida yo'lovchilar bu yerda kandan-kam uchraydi.

Qari ot va keksa odam kimsasiz yo'lda yakka-yolg'iz turishardi.

Fevral oyining oxirlari edi. Yalangliklardagi qorlar erib ketgandi, faqat jarliklar va gaminshor soyliklardagi qishning yashirin uylaridagina so'nggi qor uyumlari hanuz saqlanib qolgandi. Shamol eski qorning kuchsiz hidini uchirib keltirardi, yer hali ham muzlab yotar, jonsiz edi. Qish oxirlarida toshloq dasht huvillab yotadi. Unga bir qarashdayoq Tanaboyning ichida qaltiroq turardi.

U ko'kish cho'qqi sogolini dikkaytirib, po'stining yog' bosgan yengi ostidan g'arb tomonga uzoq qarab qoldi. Quyosh yerning bir chekkasida, bulutlar orasida osilib turardi. Ufqdan botayotgan quyoshning nirsiz, xira shafaq nuri tarala boshlagandi. Hech narsa havoning aynishidan darak bermasdi, lekin shunday bo'lsa ham kun sovuq, vahimali edi.

«Bilganimda edi, yaxshisi yo'lga chiqmagan bo'lardim, — afsuslanardi Tanaboy. — Endi esa na u yoqqa, na bu yoqqa yurra olasan, tap-taqir dalaning o'rtasida qolib keldim. Otni ham bekordan-bekorga nobud qilib qo'yaman».

Yaxshisi, ertalab yo'lga chiqish kerak edi. Kunduzi yo'lda bir narsa bo'lib qolsa ham, biron yo'lovchi duch kelib qolishi

munimkin. U esa tushdan keyin yo'lga chiqdi. Bunday kezlarda yo'lga otlanish mumkinimi axir?

Tanaboy orqadan yoki qarshi tomondan kelayotgan mahinna ko'rinib qolarmikin, deya do'nglikka chiqib atrofga boqdi. Ammo na u, na bu tarafda hech narsa ko'rinmasdi, sharpasi himn eshitilmasdi. U orqasiga — arava tomonga qadam tashladi.

«Bekorga yo'lga chiqibman», — deb o'yladi yana Tanaboy shoshqaloqligi uchun qayta-qayta o'zini koyib. U alam qilgandun o'zidan ham, o'g'lining uyidan tezroq jo'nab ketishga majbur etgan hamma narsadan ham achchig'lanardi. Tunab qolishi, oltiga dam berishi kerak edi, albatta. U esal...

Tanaboy jahl bilan qo'l siltadi. «Yo'q, baribir qolmasdim. Mayrov bo'lsa ham ketardim, — o'zini o'zi oqlardi u. — Qaynataga shunaga gaplarni gapirish mumkinimi axir? Har qalay, men otaman-ku. Seni qara-yu, butun umringni cho'ponligu yilqichilikda o'tkazgansan, qariganingda haydab chiqarisharkan, partiyaga kirib nima qilarding, emish. O'g'lingayam balli-ye. Miq etmaydi-ya, ko'zini yerdan olishga qo'rqadi. Agar xotini unga otlangdan kech desa, yo'q demaydi. Latta, tag'in u boshliq bo'lib ko'tarilishga urinib yotibdi. E, gapirishdan nima foyda. Otlamlar boshqacha bo'lib ketgan!»

Tanaboy qizib ketdi, u ko'ylagining yoqasini yechib yubordi va otni ham, yo'lni ham, bosib kelayotgan tunni ham unutilib, og'ir-og'ir nafas olib arava atrofida yura boshladi. Ming umma ham o'zini bosa olmadi. U yerda — o'g'lining uyida u o'zini tutib oldi, kelini bilan adi-badi qilib o'tirishni o'ziga ep ko'rmadi. Endi esa birdan qaynab-toshib ketdi, hozir bo'lgandun yo'l bo'yi alam bilan o'ylab kelgan gaplarining hammasini unga to'kib solardi: «Meni partiyaga qabul qilgan sen emassan, chiqqan ham sen emassan, o'sha vaqtda nima bo'lganligini sen qaytoqdan bilarding, kelinposhsha. Endi hamma narsa haqida fikr yuritish oson. Endi hamma savodli, hurmat va obro'ying joyida. Bizdan esa talab qilishardi, shunangangi talab qilishardiki, otang uchun, onang uchun, do'sting va dushmaning uchun, o'zing uchun, qo'shninging iti uchun, olamdagi jamiki hamma

narsa uchun javobgar eding. Pariyadan o'chirganlari bilan esa sening ishing bo'lmasin! Bu mening ichimdagi g'amim, kelinjon. Bu bilan ishing bo'lmasin!...

— Bu bilan ishing bo'lmasin! — ovoz chiqarib takrorlashda davom etdi u aravaning oldidan nari ketmay. — Ishing bo'lmasin! — hamon takrorlardi u. Eng alam qilgan narsa shu ediki, «ishing bo'lmasin» deyishdan bo'lak gap topolmasdi.

To bir nima qilish kerakligi, bu yerda tunab qolib bo'lmashingi esiga tushmagunicha u arava atrofida yuraverdi.

Gulsari aravaga qo'shilganicha avvalgiday jimgina, hamma narsaga beparvo, bukeyayib, oyoqlarini bir joyga to'plab, go'yo qotib qolganday turardi.

— Senga nima bo'ldi? — Tanaboy o'ning oldiga yugurib keldi va uning cho'zib sekin ingraganini eshitti. — Ko'zing uyguga ketdimi? Kasalmisan, bechora? Ahvoling chatoqmi? — u shoshib-pishib yo'rg'aning muzdek quloqlarini ushlab ko'rdi, yollari tagiga qo'lini suqdi, bo'yini ham sovuq va nam. Ammo hammasidan ham uning yoli ilgargiday og'ir emasligi qo'rqitib yubordi. «Juda qaribdi, yoli sop bo'libdi, parday yengil. Hammamiz ham qariyapmiz, hammamiz ham o'lib ketamiz», — alam bilan o'yladi u. Nima qilishni bilmay boshi qotib o'midan turdi. Agar ot bilan aravani tashlab yayov ketisa, yarim kechada uygaga, daradagi qorovulxonasiga yetib olishi mumkin. U yerdagi bazada xotini bilan turar, daryodan bir yarim kilometr yuqorida o'mashib olgan vodhoz qorovuliga qo'shni edi. Tanaboy yozda pichan o'rtimiga, qishda esa cho'ponlar pichanni talon-taroj qilib ketishmasin, muddatidan oldin isrof etib qo'yishmasin deb, g'aramlarga ko'z-quloq bo'lib turardi.

O'tgan kuzda bir ish bilan idoraga kelgan edi, yangi brigadir — chetdan kelgan yosh agronom unga:

— Oqsogol, birrov otxonaga o'ting, biz u yerda sizga boshqa otni tamlab qo'ydik. Qarirog'-u, lekin sizning ishingizga yaraydi, — dedi.

— Qaysi otni? — sergaklandi Tanaboy. — Yana biron qirchang'immi?

— O'sha yerda ko'rsatishadi sizga. Saman ot. Bilsangiz kerak, aytilishlaricha, siz bir mahallar uni minib yurar ekansiz.

Tanaboy otxonaga yo'l oldi va qo'rada turgan yo'rg'ani ko'rish bilan yuragi achishib ketdi. «Iya, yana uchrashdiki», — dedi ichida u minilaverib, nihoyat holdan toygan qari otga qarab, «Kerakmas», deyishga yuragi bormadi. Otni yetaklab ketdi.

Uyda xotini yo'rg'ani zo'rg'a tanidi.

— Tanaboy, nahotki bu o'sha Gulsari bo'lsa? — hayron qoldi u. — O'sha, xuddi o'sha. Nima qipti? — xotining ko'ziga qaramaslikka tirishib to'ng'illadi Tanaboy.

Yo'rg'a bilan bog'liq xotirlarni eslab o'tirishning hojati yo'q edi ularga. Tanaboyning yoshligida qilgan gunohi bor edi. Gap o'ziga yodmaydigan mavzuga ko'chib ketishidan qochib, u xotiniga dag'al gapirdi:

— Nima qilib turibsan, yeyishga biron narsa tayyorlasang-chi. Ilday ochman.

— Mana hozir otga tikilib turib, qariilik nima ekanligini bil-dim, — javob berdi xotini. — Agar sen huv o'sha Gulsari ekanligini aytmaganingda tanimagan bo'lardim.

— Nimasiga hayron qolasan buning. Biz ikkimizning alvohlumiz undan yaxshiroq deb o'ylaysammi? Hamma narsaning ham o'z vaqti-soati bor.

— Men ham mana shuni aytayapmanda. U o'ychan bosh chay-qadi va oq ko'ngillik bilan kulimsirab hazil qildi: — Ehtimol, sen yana yo'rg'angda tumlari daydib yurarsan? Mayli, ruxsat.

— Qayda! — u o'ng'aysizlanib qo'l siltadi va xotiniga orqasi bilan o'girilib oldi. Hazilga hazil bilan javob gaytarsa bo'lardi, biroq u uyalganidan ombor ustiga pichan olgani chiqib ketdi. U yerda ancha vaqtgacha ivirsisb yurdi. Xotini anavi ishlarni unu-tilb yuborgan, deb o'ylab yurardi, unutmagan ekanda.

Mo'ridan tutun ko'tarilardi, xotini soviq qolgan ovqatni isit-tirdi, u bo'lsa to xotini eshikdan turib qichqirmaguncha ivirsisb pichan bilan ovora bo'ldi.

— Tush, bo'lmasa ovqat yana soviq qoladi.

Xotini o'tgan ishini boshqa eslamadi, eslashning nima ham hojati bor edi?...

Butun kuz va qish bo'yi Tanaboy yo'rg'ani parvarish qildi, iltiq kepak tert¹, maydalangan lavlagi bilan boqdi. Gulsarining tishlari tushib bo'lay degandi, faqat sinig'larini qolgandi. O'tni endi oyog'ga turg'izdim, deb o'ylovdi, buning ahvolini qarang. Endi uni nima qilish kerak?

Yo'q, o'tni yo'lining qoq o'rtasida tashlab ketishga ko'zi qiy-maydi.

— Xo'sh, Gulsari, endi shunday turaveramizmi? — Tanaboy yo'rg'ani qo'li bilan itargan edi, u tebranib, oyog'larini chalishib ketdi. — Qani, to'xtab tur-chi, men hozir...

U kelimga kartoshka olib kelgan bo'sh qopni qamchi sopi bilan aravaning tagidan ko'tardi-da, undan tuguncha chiqardi. Xotini yo'lga non yopib bergandi, esidan chiqarib yuboribdi, ovqatni o'ylaydigan vaqt emasdi. Tanaboy nonning yarmini sindirdi, uni maydalab beshmatining etagiga soldi-da, o'tga tutdi. Gulsari qattiq nafas olib nonni hildadi, lekin uni yey-a olma-di. Shunda Tanaboy unga kaffi bilan yegiza boshladi. Og'ziga bir necha bo'lagini tiqdi, ot chaynay ketdi.

— Ye, ye, ehtimol yetib olarmiza? — Tanaboy quvonib ketdi. — Asta-sekin bir amallab, ehtimol, yetib olarmiza-a? U yog'i bir gap bo'lar, qo'rqadigan joyi yo'q. U yerda kampir ikkalimiz seni parvarish qilamiz, — derdi u. Uning qalitrayotgan qo'llariga o'tning lablaridan so'lagi oqib tushar, u bo'lsa so'lagi iltiy bo-rayotganligidan quvonardi.

Keyin u yo'rg'aning jilovidan ushladi.

— Qani, ketdik! Turishdan foyda yo'q! Ketdik! — buyurdi u qat'iy qilib.

Yo'rg'a joyidan qo'zg'aldi, arava g'ijirladi, g'ildiraklar yo'l bo'ylab tarqalab sekin yurib ketdi. Ular — chol bilan qari ot asta-sekin odimlab ketishdi.

«Holdan toyibdi, — deb o'yarladi Tanaboy yo'l chetidan odimlab bora turib. — Nechaga kiring, Gulsari? Yigirma, yoki undan ham ortiqdir. Ortiqroq bo'lsa kerak...»

¹ Tert — somon, xashak va h.k. dag'al ozuqalarga maydalangan kunjara, kerak kabi to'yimli ozuqalar aralashtirib, qorib tayyorlangan yem.

II

Ular birinchi marta urushdan keyin uchrashgan edilar.

Yefeytor Tanaboy Bekasov G'arbda ham, Sharqda ham bo'lgan, Kvantun armiyasi taslim bo'lganidan so'ng armiyadan qaytib kelgan edi. Hammasi bo'lib u deyarli olti yil askarlik yo'llaridan odimlab o'tdi. Hech narsa qilmadi, Xudo asradi, bir marta obozda kontuziya qilindi, ikkinchi marta bomba parchasi bilan ko'krigidan yaralandi, ikki oycha gospiyalda yotdi va yana o'z qismiga qaytdi.

Uyga qaytayotganida esa stansiyalardagi bozorchi ayollar uni chol deb atashdi. Bu ko'proq hazil edi, albatta. Tanaboy ulardan uncha xafa ham bo'lmadi. U yosh emasdi, albatta, lekin qari ham emasdi. Ko'rinishdangina go'yo qariga o'xshardi, urush yillari ichida qari ketdi, mo'yloviga oq oralay boshladi. Ammo tanasi va ruhi hali bardam edi. Bir yildan so'ng xotini qiz ko'rdi, keyin esa ikkinchisini tug'di. Hozir ikkalasi ham erga chiqqan, bolalari bor. Yozda dambadam kelib turishadi. Katta qizining eri — haydovchi. Xotin, bola-chaqasini kuzovga o'tqizadi-da, toqqa — chol-u kampirning oldiga haydaydi. Yo'q, chol-u kampir qizlari va kuyovlaridan xafa emas, lekin o'g'ildan yolehimadilar. Ammo bu boshqa masala...

O'shanda, g'alabadan keyin yo'lida kelayotganida chinakam buyot endi boshlanayotganday tuyulgan edi. Ko'ngli biram shod ediki, asl qo'yaverasiz. Katta stansiyalarda eshelonni duxovoy orkestr bilan kutib olishar va kuzatib qo'yishar edi. Uydagi xotini kutardi, o'g'ilchasi sakkizgacha qadam qo'ygan, maktabga kirish hurokatida edi. Tanaboy xuddi dunyoga qayta kelganday, xuddi shu mahalgacha bo'lib o'tgan hamma narsaga go'yo hozir bo'lmaganday g'alati his tuyg'u bilan qaytayotgandi. U hamma narsani unutgisi, faqat kelajak haqida o'ylagisi kelardi. Istiqboli hamma xavolida aniq-ravshan va oddiygina bo'lib ko'rindi: yashash kerak, bolalarni o'stirish, xo'jalikni yo'lga qo'yish, uy qurish, xullas, yashash kerak. Bunga endi boshqa hech narsa xalqqa bermasligi zarur, chunki butun o'tmish, garovga qo'yilgan,

chinakam hayot nihoyat endi boshlanib kelyapti, ana shu ha-yotga intilyapti, azbaroyi ana shu hayot uchun odamlar urushda g'alaba qozonishdi va qurbonlar berishdi.

Ammo endi ma'lum bo'lishicha, Tanaboy shoshilgan, ortiq-cha shoshilgan ekan, kelajakning garovi uchun yana yillar va yillarni berish kerak edi.

Dastlab u temirchilik ustaxonasida bosqonchi bo'lib ishla-di. Qachonlardir bu ishning hadisini olgan edi, sandon yonida turib ertalabdan kechgacha qulochkashlab shunday cho'kich urardiki, temirchi qizdirilgan temir parchasini bolg'a ostida ag'darib turishga zo'rg'a ulgurardi. Hozir ham barcha kulfat va tashvishlarini unutitib yuboradigan temirchixonadagi o'sha taqa-tuq, jarang-jurunglar unga goho eshitilganday bo'ladi. Non, kiyim-kechak yetishmasdi, ayollar sarpoychan kalish kiyib yurishardi, bolalar qand nimaligini bilishmasdi, kolxoz garzga botgan, bankdagi hisoblar qalanib yotgan edi, u bo'lsa bolg'ani ko'tarib tushirish bilan bularning hammasini unut-moqchiday bo'lardi. U bolg'ani gursillarib urar, sandon ja-ranglar, uchqunlar ko'k tomchilar kabi sachrar edi. «Huh-ha, huh-ha! — deb nafas olardi bolg'ani ko'tarib tushirganida. — Hamma ish o'nglanib ketadi, eng muhimi — biz g'alaba qildik, ha, g'alaba qildik!» deb o'ylardi. Bolg'a esa «g'alaba qildik, g'alaba qildik», degandek, «duk, duk, duk!» tushardi. Faqat ugina emas, o'sha kunlari hamma xuddi nonday aziz g'alaba nafasi bilan yashar edi.

Keyin esa Tanaboy yilqichilikka o'tdi, toqqa chiqib ketdi. Jo'ra uni shu ishga ko'ndirdi. Rahmatli Jo'ra o'sha paytda kol-xoz raisi edi, u butun urush davomida raislik qildi. Xasta yuragi tufayli uni armiyaga olishmasdi. Front orqasida bo'lsa ham xiy-la qarib qolgandi. Tanaboy qaytganda buni darrov payqadi.

Boshqa odam, ehtimol, temirchilikni tashlab yilqichi bo'lishga uni ko'ndira olmasdi. Ammo Jo'ra uning eski do'sti edi. Ular bir vaqlar komсомol ekanliklarida kolxozga kirishga bir-galikda tashviqot qilishgan, birgalikda quloqlarni tugatishgandi.

Ayniqsa, u, Tanaboy o'sha paytlari g'ayrat ko'rsatgandi. U quloqlarni tugatish ro'yxatiga tushib qolganlarni ayamasdi.

Jo'ra uning oldiga — temirchixonaga kelib uni yangi ishga o'tishga ko'ndirdi va ko'ndira olganidan u juda mamnun edi:

— Men bo'lsam sen bolg'ani qo'ldan tashlamassan, undan meni ajrata olmasan, deb qo'rgardim, — degan edi kulimsirab.

Jo'ra kasal edi, ozib ketgan, bo'yni cho'zilib, cho'kib ketgan yunoklarini ajin bosgan edi. Hali kun iliq bo'lsa-da, Jo'ra nimga tufaykasi yozda ham egnidan tushmasdi.

Ular temirchixonaga yaqinidagi ariq bo'yida cho'qqayib o'tirib olib suhbatlashishardi. Jo'ra nimga yoshligi Tanaboy nimga tushib ketdi. O'sha davrda u ovulda eng savodxon, ko'zga ko'ringan yigit edi. Odamlar vazminligi, yaxshi xulqi uchun uni jurnat qilishardi. Tanaboyga esa uning ko'ngilchanligi yoq-masdi. Majlislarda u ba'zan o'rtidan sakrab turardi-da, dush-man bilan sinfiy kurashga yo'l qo'yib bo'lmaydigan bo'shangli-gi uchun Jo'rani urib yiqardi. Uning so'zlari xuddi gazetalarda yozilgan so'zlar shiddati edi. Ovoz chiqarib gazeta o'qigan-larida nimaiki eshitgan bo'lsa, hammasini yodaki takrorlardir. Ha'zan o'zining so'zlaridan o'zi dahshatga tushib ketardi. Lekin juda zo'r chiqardi.

— Bilsang, seshanba kuni men tog'da edim, — dedi Jo'ra. Chollalar, hamma soldatlar ham qaytib kelishdimi, deb so'rash-di. Ha, tirik qolganlarning hammasi, dedim. «Qachon ish bosh-lashmoqchi?» Ishni boshlashgan, deb javob qildim, biri dalada, biri qurilishda, boshqalari yana boshqa yerlarda. «Buni biz ham bilamiz. Yilqilarga kim qarashi kerak? Bizning o'lishimizni kutishmoqchimi, bir oyog'imiz go'rda-ku». Juda uyali ketdim. Tushunayapsanmi muddoalarini? Biz bu chollarni urush yillari tog'larga yilqichilikka yuborgandik. Shundan beri ular o'sha yoqda. Senga aytib o'tirishimning hojati yo'q, chollarning ishi emus bu. Doim egardasan, na kunduzi, na kechasi halovat yo'q. Qish kechalarini aytmaysanmi! Darveshboy esingdani, egarda muzlab qotib qoldi. Ular axir otlarni yurishga, minishga ham o'rgatishardi — armiyaga kerak edi bu otlar. Yetmish yoshingda

sen tog'-u dashtlarda sarson bo'lishni tatib ko'r-chi. Ko'radigalaringni ko'rasan. Shuncha chidab berganlari uchun ham rahmat ularga. Frontchilar bo'lsa mana qaytishdi-yu, burunlarini jiyirishyapti, «chet el madaniyatini ko'rishgandir-da, endi yilqichlikni yoqtirmay qolishibdi. Tog'larda sarson-sargardon bo'lib nima qilaman emish. Ahvol mana shunday. Shuning uchun sen yordam ber, Tanaboy. Sen borsang, boshqalarni ham majbur qilamiz.

— Xo'p, yaxshi, Jo'ra, xotinim bilan gaplashib ko'ray, javob berdi Tanaboy. O'zi esa: «Qanaqa kunlarni boshimizdan o'tkazdik, sen bo'lsang, Jo'ra, hali ilgarmigidayasan. Ko'ngilchani tufayli adoyi-tamom bo'lasan. Ehtimol, bu yaxshi hamdir, urushda nimalarni ko'rmadik, axir hammamiz ham ko'ngilchamroq bo'lsak yaxshi bo'lardi. Ehtimol, hayotdagi eng keragi mana shudir?» deb o'yladi.

Ular gapni bir joyga qo'yib ajralishdi, Tanaboy o'zining ustaxonasi tomon yo'l oldi. Lekin Jo'ra birdan uni chaqirib qoldi:

— Tanaboy, to'xtal — u otda uning oldiga keldi va egar qoshiga engashib uning yuziga tikildi: — Sen xafa bo'lmadingmi? — so'radi u sekingina. — Bilasmi, hech vaqt topa olmamiz. Ilgarigi paytlardagiday dikkashlik qilgim keladi, yapmanda. Necha yil ko'rishmadik. Urush tamom bo'lsa yengiltiq bo'lar, deb o'ylagandim, tashvish kamaymayapti. Ba'zan har xil fikrlar boshingga kelib mijja qoqmay chiqasan. Qanday qilib xo'jablikni yuksaltirish, xalqni to'ydirish va hamma rejalarini bajarish mumkin. Odamlar ham avvalgi odamlar emas, yaxshiroq yashashni xohlashadi...

Ammo dikkashlik qilib subhatlashib o'tirish ularga nasib bo'lmadi, xoli o'tirishga vaqt ham topisha olmadi. Vaqt esa o'tib borardi, keyinchalik endi kech bo'lib qolgandi...

Tanaboy xuddi o'sha kezlarda toqqa yilqichi bo'lib borganida keksa To'rg'ayning yilqilari orasida bir yarim yashar samaniyoy birinchi marta ko'rgandi.

— Merosga nima qoldiryapsan, oqsogol? Yilqilaring juda zo'r emas-ku, a? — otlarni sanaganlaridan va qo'tondan haydab chiqarganlaridan so'ng keksa yilqichini uzib oldi Tanaboy.

To'rg'ay ajin bosgan yuzida bironta ham tuki bo'lmagan qotmagina, o'smirlarday past bo'lyi chol edi. Qo'y terisidan tikilgan kattakon paxmoq telpagi boshida xuddi qo'ziqorinday turardi. Bunday chollar odatda epchil, tili achchiq va baqiroq bo'ladi.

Lekin To'rg'ayning jabli chiqmadi.

— Bori shu, anchayin yilqilarda, — pinagini buzmay javob berdi u. — Maqtanadigan joyi yo'q, boqib ko'rsang bilasan.

— Ota, men shunchaki aytdim qo'ydim-da, — dedi Tanaboy, muvazozlik bilan.

— Bittasi bor! To'rg'ay ko'ziga tushib ketgan telpagini ko'nturib qo'ydi-da, uzangida turib, qamchi sopi bilan ko'rsaldi. O'ng tomondan o'tlab yurgan hujar sanam toy. Zo'r ot bo'ladi.

— Qaysi biri, hujar anavi koptokday yun-yunalog'imi? Ko'rinishdan uvog'ina-ku, beli ham kalta.

— Kechikib tug'ilgan. Quvvatga kirsam zo'r bo'ladi.

— Nima fazilati bor? Nimasi yaxshi?

— Tug'ma yo'rg'a.

— Xo'sh, nima qipiti?

— Bundaylarni kam uchratganiman. Ilgarigi zamonlarda u bebaho ot hisoblanardi. Bunday ot uchun poyga-uloqlarda jonlari tikishardi.

— Qani ko'raylik-chi! — deb qo'ydi Tanaboy.

Ular otlariga qamchi bosib, yilqilarni chekkalab borishdilar, samam toychog'ini bir chetga chiqarishdi va oldilariga solib haydab ketishdi. Toyning bir chopigisi kelib turuvdi. Peshonasidagi yolini silkitib pishqirdi-da, o'rindan qo'zg'alib, prujinali o'yinchoq otday bir maromda shirob bilan yo'rg'alab ketdi. Keyin, yilqilarga qo'shilish uchun katta yarim doira yasab aylalab chiqdi. Uning chopishiga matfun bo'lgan Tanaboy qichqirib yubordi:

— Xo'-o'-o', qadam tashlashini qarat! Qarat!

— Sen nima deb o'ylovding! — deb g'urrur bilan javob qildi keksa yilqichi.

Ular yo'rg'aning keidan tez yo'rtirib borishardi va poygadagi kichkina bolalarday qichqirishardi. Ularning ovozlari go'yo toychoqni savalayotganday bo'lar, u o'zini deyarli zo'rqitmay, qadamini tobora tezlashtirib, lo'killamasdan bir tekis yo'rg'alab borardi.

Ularga otlarini chopitirishga to'g'ri keldi, anavi bo'lsa hamon avvalgiday yo'rg'alab borardi.

— Ko'ryapsammi, Tanaboy! — tepagini silkitib qichqirardi To'rg'ay otda chopib borayotib: — Ziyrakligini qara-ya, ovozingga qarab qadam tashlaydi! Hayt, hayt, hayt-e!

Saman toychoq nihoyat yilqilarga kelib qo'shliganida To'rg'ay bilan Tanaboy uni tinch qo'yishdi. Lekin otlarini sovutayotganda ham anchagacha hayajonlarini bosisholmadi.

— Rahmat-e, To'rg'ay aka, yaxshi ot yetishtiribsiz. Ko'nglim ancha ko'tarildi.

— Yaxshi ot, — qo'shildi unga chol. — Ammo ehtiyot bo'l, — ensasini qashib birdan qovog'ini solib oldi u. — Ko'zikirib sur qizlardek yaxshi yo'rg'a oting ham xushiori ko'p bo'ladi. Qiz taqdiri shundayki, yaxshi odamga tushsa, ochilib ketadi, ko'z ko'rib quvonadi, biron almoning qo'lga tushsa, qizni ko'rib xafa bo'lib ketasan. Hech yordam ham bera olmaysan. Yaxshi ot ham xuddi shunday. Nobud qilib qo'yish hech gapmas. Poygada qoqilib yiqiladi.

— Tashvishlanma, oqsogol, axir mening ham bunaga ishlaridan xabarim bor, kichkina bola emasman.

— Ha, balli. Men shunchaki gapirdim qo'ydim-da. Uning oti Gulsari. Esingda tut — Gulsari?

— Ha. Bultur yozda nevaram mehmon bo'lib kelgandi. Bu otni o'sha qo'ygan. Sevil qolgandi. O'sha vaqtda u qulun edi, Esdan chiqarma: Gulsari.

To'rg'ay ezma chol ekan. Tun bo'yi nasihatgo'ylik qildi, Tanaboy uni sabr-toqat bilan tingladi.

U To'rg'ay bilan xotinini manzildan yetti chagirim narigacha kuzatib qo'ydi. Unga bo'sh o'tov qoldi, endi oilasi bilan birga ko'chib kirishi lozim edi. Boshqa o'tovga uning yordamchisi o'rnatishni kerak edi. Ammo hali yordamchi topishmagandi. Hozircha uning bir o'zi edi. Xayrlashayotganida To'rg'ay yana:

— Saman toyga hozircha tegmay tur, — dedi. — Hech kimga ishonib topshirma ham. Bahorda o'zing minishga o'rgat. Ha, ehtiyot bo'l. Egarlab minib olgandan keyin qatiq haydama. Tizginini hadeb tortaversang, yo'rg'a qadamidan ayniydi, otni buzib qo'yasan. Tag'in qara, birinchi kunlari issiqqlab turib ko'p suv ichib qo'ymas. Oyoqlariga suv tushadi, oqboosh yarasi puydo bo'la boshlaydi. Agar o'lmasam, minishga o'rgatganingdan keyin ko'rsatarsan.

To'rg'ay unga yilqilarni, o'tovni, tog'-toshlarni qoldirib, ko'ch-ko'ronlarini tuyaga ortdi-yu, kampir bilan jo'nab ketdi...

Gulsari o'zi haqida qancha gap-so'zlar bo'lganini, yana qancha so'zlar aytilishini va bularning oqibati nima bo'lishini bilsa edi!

U yilqilar podasida avvalgiday erkin yurardi. Chor atrofda hech narsa o'zgarmagan, o'sha tog'lar, o'sha maysalar va o'sha daryolar. Fagat chol o'rniga kulrang shinel va soldatcha quloqchin kiyib olgan boshqa xo'jayin ularni qo'riqlay boshladi. Yangi yilqichining ovozi xirqiroq, lekin baland va kuchli edi. Yilqilar ko'p o'tmay unga o'rganib qolishdi. Mayli, atrofda aylanib yuraversin. Keyin esa qor yog'di. U dam-badam yog'ar va erimay uzoz yotardi. Otlar o't-o'lan topish uchun tuyoqlari bilan qor titkilashardi. Xo'jayinning yuzlari qorayib, qo'llari shamoldan tarashaday qotib ketdi. Endi u kigiz etik kiyib, katta po'stinga o'rilib yurardi. Gulsarining junlari juda o'lib ketgandi, shunday bo'lsa ham u sovgotar, ayniqsa, tunlari qatliq sovuq yerd. Ayoqli tunlari yilqilar bir yerga zich bo'lib to'planishardi-da, to quyosh chiqquncha ustlariga girov tushib, shu ko'ydagi turishardi. Xo'jayin shu yerdan nari ketmay yurar, qo'liqop kiygan qo'llarini bir-biriga urar, yuzini ishqalar edi. Huzan ko'rinnay qolar va yana paydo bo'lardi. Uning ketma-

gani yaxshi edi. Qichqirsa yoki sovuqda tomoq qirsa, yilqilar boshlarini dik etib ko'tarishar, quloqlarini ding qilishar, ammo xo'jayinlari yonlarida ekanligiga darrov ishonch hosil qilishib, tungi shamolning g'uvillashi, hushagi ostida mizg'iy boshlashardi. O'sha qishdan buyon Gulisari Tanaboyning ovozi bir umriga eslab qoldi.

umriga eslatib qo'ldi.

Bir kuni tunda tog'da bo'ron boshlanib, quruq qor yog'ib berdi. Qor yotining ich-ichiga kirar, dumini og'itirashrar, ko'zlarini ochirmas edi. Yilqlilar bezovta bo'lib qoldi. Otlar bir-biriga tiqilislar, galitrashlar, qari biyalar gulunlarni uyur-ning o'rtasiga haydab, besaranjom bo'lishib pishqirishardi. Ullar Gulsarini eng chekkaga siqib chiqarishdi, u to'daning orasiga hech kira olmasdi. Tepkib boshqalarni sura boshladi, butunlay chekkaga chiqib qoldi, shunda uyur ayg'iri rosa ta'zirini berdi. U ko'pdan beri atrofini aylalanib yurarikan, kuchli oyog'lari bilan qorni bosib-yanchib, yilqilarni bir joyga yig'ayotgan edi. Ba'zan u boshini egib va quloqlarini chimirib qayoqqadir bir chekkaga tashlanar, qorong'ilikda ko'rinnay ketar, uning faqat pishqirishi eshitilar va g'azab bilan yana otlarning orasiga chopib qaytib kelar edi. Bir chekkaga chiqib ketgan Gulsarga chiroq qolib, uni ko'kragi bilan urdi, orqasi bilan o'girilib rini payqab qolib, uni ko'kragi bilan urdi, orqasi bilan o'girilib keyingi tuyuqlari bilap uning biqimiga shunchalik qattiq tepdi ki, Gulsari og'riqdan o'tlar holatga keldi. Uning ichida nimadir guvillab keldi, tepki yeb qichqirib yubordi va arang oyoqda turib qoldi. U o'zboshimchalik qilishga endi urinmadi. Biqini zirqirab og'ritkan, zolim ayg'irdan achchiqlanib uyurning bir chekkasida qimir etmay turdi. Otlar tinchib qolishdi, shunda u allaganday cho'ziq uvlashni eshirdi. U hech qachon bo'rining uvlashini eshitmagandi, bir on tomir urishi to'xtab, badani muzlab ketganligini sezdi. Yilqlilar cho'chib tushishdi, quloqlari ding bo'ldi. Hammasi jim bo'lib qoldi. Ammo bu sukunal vahimali edi. Hamon shuvillab yog'ayotgan qor Gulsarining yerda qoldi? Shu daqiqada u judayam kerak edi, loaqal ovqini eshitsa, po'stinining dudli hidini hidlasa! U bo'lsa yo'q,

Gulsari bir chekkaga ko'z qirini tashladi va qo'rguvdan qo'tib qoldi. Yon tomonda qorda sudralib qanagadir ko'tanka lip etib o'tiganday bo'ldi. Gulsari birdan o'zini orqaga tashladi va shu zahotiyoq yilqilar hunkib joyidan qo'zg'aldi. Es-hushini yo'qotgan otlar qatiq kishnab baravariga zulmat og'ushiga otirishdi. Endi ularni to'xtata oladigan hech qanday kuch yo'q edi. Otlar tog' o'pirliganda qoyadan uzilib tushgan toshlar kabi bir-birlarini itarib, kuchlarining boricha olg'a tomon talpini-shardi. Gulsari hech narsani tushunmay terlab-pishib jon-jahdi bilan chopib borardi. Shunda birdan o'q ovozi eshitildi, keyin yana gumburladi. Otlar chopib ketayotib egalarning darg'azub qichqirig'ini eshidi. Qichqirig' gayerdandir, yon tomondan eshitildi va keyin to'xtamay otlarning yo'lini kesib o'ta boshladi, so'ng old tomondan eshitildi. Ular endi bu to'xtovsiz eshitilayotgan ovozga yetib oldilar, bu ovoz ularni o'z ortidan yetaklab borardi. Xo'jayin ular bilan birga edi. U har lahzada jurtlik yoki daraga yiqilib tushish xavfi ostida oldinda chopib borardi. U endi bo'g'iq ovoz bilan qichqirardi, keyin xirillay boshladi, ammo ovozi tinmadi: «Hayt, hayt, hayt-a-ayt!» Otlar ta'qib qilayotgan dahshatdan qutulish uchun uning izidan chopibshardi.

Tongga yaqin Tanaboy yilqilarni eski joyiga haydab keldi. Fuqat shu yerdagina otlar to'xtashdi. Yilqilar ustidan quyvuq tutman kabi bug' ko'tarlardi, otlarning biqinlari ko'tarilib-tushib turar, boshlaridan kechirgan dahshatdan hamon qaltirashardi. Ular qor yeyishardi. Tanaboy ham qor yerd. U tizzalab o'tirib olib, og'ziga siqimlab qor tiqardi. Keyin u yuzini kaftlari orasiga olib, qimir etmay uzog o'tirdi. Osmondan esa hamon qor yog'ib turardi. U otlarning issiq sag'risida darrov erib ketib, loyqa, sarg'ish tomchilarga aylanib pastga oqib tushardi.

*
*
*

Qalın qorlar erib keldi, o'tlar ko'karib qoldi. Gulsari tez etga
ilindi. Yilqilar tullab, terilari yiltillab qoldi. Qish va yem-xashak

tanqisligi go'yo sira bo'lmaganday. U otlarning esidan chiqib ketgan, ammo odamning xotirida qolgan. U sovuqni, bo'ronli tunlarni eslaydi, egar ustida qotib o'tirgan paytlarini, muzlab qolgan qo'l va oyoqlarini gulxan yonida isitib, yig'lab yuborgolgan uchun lablarini tishlagan vaqtlarini eslaydi. Bahorda yerni yupqa muz bilan qoplab olgan «yut»ni eslaydi, o'shanda uyurdagi eng kuchsiz yilqilar halok bo'lganligini, «tog'»lardan tushib, kolxoz idorasida ko'zini yerdan uzmay otlarning o'tganligi haqidagi aktga imzo chekkanligini va birdan g'azabdor bo'lib, rais stoliga mush tushirib baqirganligini eslaydi:

— Sen menga bunaga qaram! Men senga fashist emasman! Yilqilar uchun otxona qani, yem-xashak qani, sul'i qani, tuz qani? Buyoqda qolib ketganimiz! Axir xo'jalikni shunday olib borish kerak deyilganimiz? Qaragin, qanaga yirtiq-yanoq kiyimda yuribmiz! O'tovlarimizni ko'r, qanday yashayotganligimizni ko'r! To'yib non yemaymiz. Urush vaqtida ham bundan yuz marta yaxshi yashardik. Sen bo'lsang menga xuddi bu otlarni men bo'g'ib o'ldirganday o'qrayib qaraysan!

Raising mum tishlab qolgani, uning rangi bo'zarib ketgani hali ham esida. So'zlaridan uyaliq ketganini va uzr so'ray boshlaganini eslaydi u.

— Sen... kechir meni, qizishib ketdim, — duduqlanib zo'rg'atilga kirgandi u.

— Sen meni kechirishing kerak, — dedi unga Jo'ra. Rais omborchi ayolni chaqirib:

— Unga besh kilo un ber, — deganda Tanaboy beshbattar qizarib ketgandi.

— Yaslini nima qilamiz?

— Qanaga yasli? Doim sen hamma narsani chalkashtirib yurasan! Ber! — keskin buyurdi Jo'ra.

Tanaboy, yaqinda sut sog'ila boshlanadi, qimiz bo'ladi, deb un olishdan bosh tortmoqchi edi-yu, lekin raisga nazar tashlab va uning jon achig'ida yolg'on gapirganini anglab indamay qo'ya qolishga majbur bo'ldi. Keyinchalik, u shu undan qit-

ingan ugra oshdan icharkan, har gal og'zini kuydirib olardi. Qoshigini tashlab:

— Bu nimasi, og'zimni kuydirmoqchimisani? — derdi.

— Sovutib ich, kichkina emassan-ku, — bamaylixotir javob berardi xotini.

Unutmagandi, hech narsani unutmagandi u.

Mana, may oyi yetib keldi. Yosh ayg'irlar kishnashar, bir-birlari bilan urishib, begona uyurlardan yosh biyalarni haydalib olib ketishardi. Yilqichilar urishqoq otlarni quvib yuborish uchun kuyib-pishib chopishar, bir-birlari bilan so'kinishar, ba'zan o'z'lari ham yoqalashib ketishar, qamchi ko'tarishar edi. Gulсарining bular bilan ishi yo'q edi. Bir yoqdan yomg'ir yog'ib, bir yoqdan oftoq chiqar, tuyoqlar ostidan o't unar edi. O'tloqlar ko'm-ko'k, ularning ustidagi tizma tog'larda oppoq-oppoqlar yartirib turardi. O'sha bahorda saman yo'rg'a yoshlikning ajoyib davrini surardi. Bir yarim yasharli kalta dum, serjun toychoqdan kelishgan, baquvvat ayg'irga aylanib borayotgandi. Uning bo'yi o'sdi, tanasi yumshoq tarhlarini yo'qotib, uch burchak shakliga kira boshlagandi — ko'kragi keng, orqasi ingichka edi. Kallasi ham yo'rg'a otlarnikidek ozg'in, peshonasi do'ng, ko'zlarining oralig'i keng, lablari yig'iq va tarang edi. Ammo uning chopishdan boshqa ishi yo'q, shu sababdan u xo'jayiniga ko'p tashvish oltirgan edi. O'z tengdoshlarini orqadan ergashtirib, bularning orasida uchar yulduzday chopib yurardi. Qanaqadir bitmas-tugannas kuch uni tog'larga, yon bug'irlardan pastliklarga, toshli qirg'oq, tik so'qmoqlar bo'ylab, noyliklarga haydardi. Hatto tun yarmida, yulduzlar ostida uyquga ketganida ham oyoqlari ostidagi zaminning qochib ketayotganligi, yoli va quloqlarida shamolning hushrak chalayotganligi, tuyoqlari taqillayotganligi tushiga kirardi.

O'ziga bevosita aloqador bo'lmagan hamma narsaga qanday qarasa, xo'jayiniga ham xuddi shunday qarardi. Uni nevmasdi ham, unga hech qanday adovati, g'arazi ham yo'q edi, chunki unga xalalit bermasdi. Faqat uzogga chopib ketishganida ularni quvib so'kinardi. Ba'zan xo'jayini saman

yo'rg'aning sag'risiga ukruk – sirtmoq bilan bir-ikki urib qo'lishga ulgurardi. Bunday vaqtda Gulsarining butun tanasi titrab ketar, ammo kaltakdan ko'ra ko'proq zarbning to'sadani kelib tushganligidan cho'chib ketardi, shunda qadamini yana ham tezlashtirardi. U yilqilar yomiga qaytayotib qanchalik tez chopsa, ukrukni ko'ndalang tutib izma-iz quvib kelayotgan xo'jayiniga shunchalik ko'p yogardi. Yo'rg'a o'z ortidan ruhlanituvchi qichqiriqlarni, xo'jayini egar ustida o'lan ayla boshlaganini eshitir, bunday damlarda u egasini sevar, qo'shiq ostida chopishni yaxshi ko'rardi. Borib-borib bu qo'shiqlar gulog'ida qoldi – ularning orasida har xili: quvnog'i va g'amgini ham, uzuni va qisqasi ham, so'zlisi va so'zsizi ham bor edi. U yana xo'jayining yilqilarni tuz bilan boqishini ham yaxshi ko'rardi. Qoziqlarga o'rnatilgan uzun taxta oxurga egasi yalama tuz parchalarini tashlardi. Butun yilqilar yopirilib ketardi, ana rohat, ana maza. Uni qo'rg'a tushirgan ham shu tuz bo'ldi. Bir kuni xo'jayin bo'sh chelakni taqillatib chalb, otlarni «po', po', po'!» deb chorlay boshladi. Otlar chopib kelishdi. Gulsari boshqalarning o'rtasida turib tuz yalardi va xo'jayini sherigi bilan birga qo'llarida sirtmoq bilan yilqilarni aylana boshlaganida sira ham bezovtalannadi. Buning unga dahli yo'q edi. Ukruk bilan miniladigan otlarni, sog'iladigan biyalarni va boshqa yilqilarni tutishardi, lekin uni tutishmasdi. U erkin edi. Birdan qil sirtmoq uning boshidan sirg'alib tushib, bo'ynida osilib qoldi. Gulsari nima gapligini tushummas, sirtmoqdan u qo'rqmas, shuning uchun tuz yalashda davom etardi. Boshqa otlar bo'ynlariga ukruk tashlanganida o'zlarini har yoqqa tashlardilar, oyoqlarini ko'tarib sapchirdilar, Gulsari bo'lsa qimirlatmadi. Lekin uning daryoga chopib borib suv ichgisi kelib ketdi. Bo'ynidagi sirtmoq esa tortilib uni to'xtatib qo'ydi. Bunaqasi sira bo'lmagandi. Gulsari sapchib o'zini orqaga tashladi, ko'zlarini ola-kula bo'lib xirillay boshladi, so'ng shiddat bilan old oyoqlarini osmonga tik ko'tardi. Atrofdagi otlar birlashtirib qochib ketishdi, shunda u o'zini qil argonda ushlab

tutgan odamlar o'rtasida ko'rdi. Egasi oldinda, uning orqasidan esa ikkinchi yilqichi turardi, yaqindan beri bu yerda paydo bo'lib qolgan va yilqilar tevaragida tinmay ot chopirib, uning jomiga tekkan yilqichilarning bolalari ularni o'rab olishgandi. Yo'rg'a o'tni dahshat bosdi. U tag'in bir sapchib oyoqlarini baland ko'tardi, so'ng yana osmonga sapchidi, ko'zi o'ngida quyosh olovli doiralarga bo'linib xiralashib ketdi, tog'lar, yer, odamlar qulab, chalganchasiga yiqilib tusharkan, ko'z oldini bir halza qop-qora, vahimali bo'shliq qopladi, u bu bo'shliqni oldingi oyoqlari bilan tepkilab turardi.

Ammo u qancha tepimmasin, sirtmoq bo'ynini borgan sari qattiqroq siqib borardi, yo'rg'a samanning nafasi bo'g'ilib, o'zini odamlardan chetga olish o'miga ularga tashlandi. Odamlar o'zlarini olib qochishdi, sirtmoq bir daqiqaga bo'shashdi va ot chopib ularni sudrab ketdi. Ayollar qichqirib, bolalarini ot to'vlariga hayday boshlashdi. Lekin yilqichilar o'rinlaridan turib olishga ulgurishdi va sirtmoq yana Gulsarining bo'ynidan siqqa boshladi. Bu gal u shu qadar qattiq siqdiki, nafas olishning iloji bo'lmay qoldi. Shunda u boshi aylanib, nafasi bo'g'ilib to'xtadi.

Argonni qo'ldan chiqarmay, xo'jayin yon tomondan yaqinlashib kelaverdi. Gulsari uni bir ko'zi bilan ko'rib turardi. Xo'jayin tilka-pora bo'lib ketgan kiyimda, yuzlari shilingan holda unga yaqinlashardi. Ammo egasining ko'zlarida g'azab uchquni ko'rinnasdi. U og'ir nafas olar va yorilib ketgan lablarini chapillatib sekin, deyarli shivirlab gapirardi:

– Tek, tek, Gulsari, qo'rqma, to'xta, to'xta!

Uning ortidan argonni bo'shatmay ehtiyotkorlik bilan yordamchisi yaqinlashib kela boshladi. Xo'jayin nihoyat qo'lini cho'zib saman o'tga yetkazdi, uning boshini siypadi, o'g'irlamay turib yordamchisiga:

– Yuganni ber, – dedi. U yuganni uzatdi.

– Tek tur, Gulsari, tek tur, jonivor, – der edi u. U yo'rg'a o'ning ko'zlarini kafi bilan berkitib turib boshiga yugan soldi.

Endi uni jilovlash va egarlash kerak edi. Kallasiga yugan tashlanganida Gulsari xirillab, qochishga urinib ko'rdi. Lekin egasi uning yuqori labidan ushlab qolishga ulgurdi.

— Burov soli — qichqirdi yordamchisiga. U chopib kelib otning labiga chilvir bilan burov soldi va g'altakni aylantirganday tayov bilan aylantira boshladi.

Yo'rg'a saman og'riq azobidan orqa oyloqlariga o'tirib qoldi va ortiq qarshilik ko'rsatmadi. Sovuq temir suvliq tishlariga taqillab tegdi va og'zining burchlariga botib ketdi. Uning ustiga nimanidir tashlashdi, beliga qayish solib shunday tortishdiki, ko'kragi qisilib, tebranib ketdi. Bular ham ko'ziga ko'rilmadi, endi lab-lunjidagi dahshatli og'riqning sezardi, xolos. Ko'zlari kosasidan chiqib ketayozgandi. Na qimirlab, na nafas olib bo'lardi. U hatto egasi qachon va qanday qilib ustiga minib olganini ham sezmay qoldi, og'zidan burovni olishgandagina o'ziga keldi.

Hamma yog'idan qayish bilan tortilgan va og'irlashgan ot hech narsani tushuna olmay, bir-ikki daqiqa turib qoldi, keyin yelkasi osha ko'z qirini tashlab, birdan ustida odam borligini ko'rdi. Cho'chiganidan o'zini bir chekkaga otdi, lekin suvliq og'zini yirtar, odamning oyloqlari esa biqinlariga qatitq botib turar edi. Saman ot oldingi oyloqlarini tikka ko'tardi, g'azabnok va jon achchig'i bilan kishnadi, shataloq otib u yoqdan bu yoqqa yugurib-yeldi va o'zini bosib turgan hamma yukni ustidan uloq-tirib tashlash uchun kuch to'plab bir tomonga tashlandi, biroq ikkinchi uchini boshqa bir otiq odam mahkam ushlab turgan arqon uni qo'yib yubormasdi. Shunda u doira yasab chopla boshladi, u doiradan chiqib, qochib ketish payida bo'lardi. Biroq doiradan chiqib ketib bo'lmay, tinmay chopar edi. Odamlarga xuddi mana shunisi kerak edi. Egasi uni qanchi bilan urib turar, etik poshnasi bilan miqtardi. Shunday bo'lsa ham saman ot uni ikki marta ustidan uloqtirib tashladi. Ammo egasi o'rtidan turar va yana egarga minardi.

Bu holat shu yo'sinda uzov, juda uzov davom etdi. Boshi aylanardi, atrofdagi yer, o'tovlar aylanardi, uzovlarga tarqalib

kelgan otlar, tog'lar, osmondagi bulutlar aylanardi. Keyin u churchnadi va gadamlab yurib ketdi. Juda changaqdi.

Ammo unga suv berishmasdi. Kechqurun ustidan egarini olmay, faqat ayilini salgina bo'shatib, otqoziqqa qantarib qo'yishdi. Jilovini egarining qoshiga qatitq o'trab bog'lab qo'yilganidan boshini tik tutishga to'g'ri kelar va natijada yerga yola olmas edi. Uzangilar ko'tarilib egar qoshiga ilib qo'yilgandi. U tun bo'yi shu taxlida turib chiqdi. U o'z boshidan kechirgan bu g'aroyib narsalarning hammasidan dovdirab, esankirab tikka turardi. Og'zidagi suvliq hamon unga xalaqit berar, u salgina qimirlasa ham og'zini og'ritar, temirning mazasi ham yoqimsiz edi. Og'zining shishgan burchaklarini suvliq shilib yuborgandi. Qornidagi qayish qiyib yuborgan joylari achishardi. Egari tagidan qo'yilgan namat terlik ham belini og'ritardi. Juda-juda suv ichgisi kelardi. U daryoning shovillashini eshitar va bundan changog'i yanada kuchayardi. U yoqda — daryoning narigi betida har vaqtdagidey yilqilar o'tlab yurishardi. Ko'p tuyloqlarning taqir-tuquri, otlarning kishnashi va tungi yilqichilarning qichqirig'i eshitilardi. O'tovlar oldidagi odamlar gulxanlar yonida o'tirib dam olishar, bolalar itlarni mayna qilib vovillashardi. U bo'lsa o'z joyida turar, hech kimning u bilan ishi ham yo'q edi.

So'ng oy ko'tarildi. Tog'lar zulmat quehog'idan chiqib, oyning sarg'ish nuri ostida sekin tebrana boshladi. Yulduzlar to'бора yerga yaqinlashib, yorqinroq portlardi. U bir joyga mahkam bog'langanicha qimir etmay turar, uni kimdir izlardi. U o'zi bilan birga o'sgan va o'zidan hech qachon ajralmaydigan jiyron buytalning kishnashini eshitardi. Baytalchening peshonasida oq yulduz qashgasi bor edi. U saman toycha bilan chopib yurishni yaxshi ko'rdi. Ayg'irlar uning ortidan quvib yura boshlagandi, u tutqich bermas, yo'rg'a toy bilan birga ulardan uzovga qo'chib ketardi. Jiyron baytalcha ham, saman toy ham hali yoshiga yetmagan edi.

Mana, u qaydadir juda yaqin joyda kishnadi. Ha, bu o'sha biya edi, uning ovozi u aniq tanidi. U javob qaytarmoq-

chi bo'ldi-yu, ammo shilini, shishib ketgan og'zini ochgani qo'rgardi. Juda ham og'irdi. Nihoyat baytalcha uni izlab topdi. Oydinda peshonasidagi oq yulduzchani yaraqlatib yengilgina chopib keldi. Dumi va oyoqlari ho'l edi. U dar-keltirgandi. Tumshug'ini tirab, yumshoq iliq lablarini tegizib, uni iskey boshladi. Biya erkalatib pishqirar, uni o'zi bilan birga ketishga chorlar, u bo'lsa joyidan qo'zg'ala olmasdi. So'ng biyacha uning bo'yniga kallasini qo'ydi-da, tishlari bilan yollari orasini qashiy boshladi. Saman toy ham uning bo'yniga kallasini qo'yishi va yag'irini qashishi kerak edi. Ammo uning mehrbonligiga mehrbonlik bilan javob qay-tara olmasdi, hatto qimir etishga holi kelmas, u changagandi. Baytalcha qochib ketganida to uning soyasi daryo ortidagi tun qorong'uligiga singib ketguncha orqasidan qarab qoldi. Keldi-yu ketdi. Uning ko'zlaridan tirqirab yosh chiqdi. Yirik-yirik yosh tomchilari tumshug'idan oqib, oyoqlari ostiga sekingina dumalab tushardi. Saman yo'rg'a umrida birinchi marta yig'layotgandi.

Erta tongda xo'jayin keldi. U atrofdagi ko'm-ko'k tog'larga qaradi, kulimsirab bir kerishib oldi, suyaklari sirqirab og'riga-nidan ingrab qo'ydi.

— Oh, Gulsari, kecha mening rosa adabimni berding-da. Nima qildi? Sovqotdingmi? Voy seni qara-yu. Ha, durust, du-rust.

U yo'rg'a toyni bo'ynini silab-siypadi va unga qandaydir iliq hazilomuz so'zlarni gapira boshladi. Odam nimalarni gapirayotganini Gulsari qayoqdan blisin? Tanaboy bo'lsa bunday derdi:

— Ha, mayli, xafa bo'lma, birodar. Umr bo'yi ishsiz, bekor yurmassan axir. Ko'nikib qolarsan, hamma ish o'nglanib ketadi. Qiynalcing-a, hechqisi yo'q, shusiz bo'lmaydi. Hayot mana shunaga, do'stim, to'rttala tuyog'ingni ham taqalaydi. Keyinchalik yo'lingda uchragan har bir toshga egilib ta'zim qilib yurmaysan. Qorning ochdini, a? Changadingmi? Bilaman...

U saman toyni daryo tomon yetaklab ketdi. Yaratilgan og'zidan suvlig'ini avaylab chiqardi. Gulsari tirab-qaqshab suvga tushlandi, sovuqdan ko'zlaridan yosh chiqdi. Oh, suv naqadar mazali edi, u buning uchun odamdan ganchalik minnatdor!

Shunday qilib, oradan ko'p vaqt o'tmay u egarga shunchalik ko'nikib ketdiki, uning og'irligini sezmay ham qoldi. Ustidagi chivandoz unga qushday yengil ko'rinar, o'zini yaxshi sezardi. Odam sira jilovni bo'sh qo'ymas, saman ot bo'lsa yo'llarda bir maromda oyoq tashlab, yo'rg'alab ketardi. U egar ostida shunchalik tez va tekis yurishga o'rgangan ediki, odamlar qoyil qolibhardi:

— Ustiga bir chelak suv qo'y — bir tomchi ham to'kilmay-di! — deyishardi.

Avvalgi yilgichi chol — To'rg'ay esa Tanaboyga dedi:

— Rahmat, yaxshi o'rgatibsan. Yo'rg'angning dong'i chiqibni endi ko'rasan!

III

Eski arava g'ildiraklari kimsasiz yo'lda sekin g'irchillab borardi. Ba'zan g'ildiraklarning to'qillashi eshitilmay qolardi. Holdan to'yan yo'rg'a to'xtab qolar, sukunat cho'kkan dam-da yuragining gup-gup, gup-gup etib urayotganligi qulog'iga chalinardi.

Keksa Tanaboy oltin nafasini rostitlab olishini kutib turar, bo'ng yana jilovidan tortardi:

— Keldik, Gulsari, keldik, qara, qorong'i tushib qoldi.

Ular bir yarim soatlarcha yurishdi, keyin yo'rg'a taqqa to'xtab qoldi. U aravani ortiq torta olmasdi. Tanaboy yana ot atrofiga aylana boshladi.

— Senga nima bo'ldi, Gulsari, a? Qara, tezda tun kiritadi! Lekin ot uni tushunmasdi. U hatto kallasini ko'tarishga ham majoli yetmay, boshini silkitib, chayqalib turardi. Qulog'iga esa hamon yuragining gup-gup, gup-gup etib urishi eshitilardi.

— Kechir meni, — dedi Tanaboy. — Darrov fahmim yetmagani qara-ya. Qurib ketsin bu arava ham, bu egar-jabduq ham, seni bir amallab uyga yetkazib olsam bo'lgani.

U po'stinini yerga tashladi va shoshib-pishib otni aravadan chiqardi, boshidan xomuti oldi-da, hamma anjomlarni aravaga tashladi.

— Mana, vassalom, — dedi u va po'stinini kiyib aravadan chiqarilgan saman o'tiga qaradi. Xomutsiz, anjomsiz haddan ortiq katta kallali ot hozir kechki sovuqda cho'l o'trasida aravohday turardi. — Yopiray, Xudoyim-e, qay ahvolga tushib qolding, Gulsari? — pichirladi Tanaboy. — Agar seni hozir To'rg'ay ko'rganidami, go'rida tik turardi.

U saman oting jilovidan tortdi, ular yana asta yurib ketishdi. Qari ot va keksa odam. O'rta arava qolib ketdi, oldinda, g'arb tomonda yo'lni qoramitir-binafsa rang zulmat bosib kelayotgandi. Tun tog'larni chulg'ab ufqni berkitib, cho'l ustiga, unsiz-tovushsiz yoyilib kelardi.

Tanaboy yurib borarkan, uzoq yillar davomida saman ot bilan bog'liq bo'lgan narsalarni eslar va alamli jilmayib, odamlar haqida o'ylardi: «Biz hammamiz mana shunaqamiz. Umrimizning oxirida, birortamiz og'ir kasal bo'lib qolganimizda yoki dunyodan o'tganimizda bir-birimizni eslaymiz. Ana shunda kimni yo'qotganimiz, u qanday odam bo'lganligi, nimasi bilan dong chiqarganligi, qanday ishlar qilganligi birdan hammamizga ayon bo'lib qoladi. Tilsiz maxluq haqda nima deyish mumkin? Gulsari kimlarni olib yurmadi axir! Kimlar uni minnadi! Qarishi bilan uni hamma unutdi go'ydi. Endi oyoqlarini zo'rga sudrab yuribdi. Axir qanaqa ot edi ul!»

So'ng u yana o'tgan voqealarni eslay boshladi va qanday qilib ko'pdan beri xayolan o'tmish kunlarga qaytmaganligiga o'zi ham hayron bo'ldi. Qachonlardir bo'lib o'tgan ishlarning hammasi uning xotirasida jonlana boshladi. Hech narsa ham siz yo'qolmas ekan. Ilgarilari u o'tmish haqida kam o'ylardi, to'g'rirog'i, o'ylashga yo'l qo'ymasdi. Endi bo'lsa, o'g'li va

kelini bilan bo'lgan gap-so'zdan keyin jonini berayotgan saman oting jilovidan ushlab yo'lida ketarkan, boshidan o'tgan yillarni alam va hasrat bilan esladi va bu yillarning hammasi uning ko'z o'ngida yaqqol gavdalandi.

U o'z xayollari bilan band bo'lib qadam tashlab borardi, saman ot esa jilovni tobora ortga tortib sudralib kelardi. Choling qo'li tolib qolganida jilovni boshqa yelkasiga oshirar va yo'rg'ani yana yetaklab ketar edi. Keyin u bunday yurishdan churchedi, saman otga ham dam berdi. O'ylab turib oting kallasiidan yuganni chiqarib oldi.

— Oldinda yur, holing kelganicha yur, men organgdan boraman, seni tashlab ketmayman, — dedi u. — Qani yur, asta-asta.

Endi saman oldinda, Tanaboy esa yelkasida yugan, orqada borardi. U yuganni hech qachon tashlamaydi. Gulsari to'xtatganida Tanaboy u kuch yig'ib olsin, deb kutib turar, so'ng yana ular yo'lida sudralib ketishardi. Qari ot va keksa odam.

Bir vaqtlar mana shu yo'ldan orqasida chang-to'zon qoldirib Gulsari yelib o'tganini eslab, Tanaboy g'amgin kulimsirab qo'ydi. Cho'ponlar mana shu chang-to'zondan saman oting chopib o'tganligini bilib olishlarini ayushardi. Tuyoqlari ostidan chiqqan chang cho'lida oppoq bo'lib suzar va shabada-shamolsiz kunlari u xuddi reaktiv samolyotning tutuniday yo'l ustida muallaq osilib turardi. Bunday damlarda cho'pon kaffini ko'zlari ustiga soyabon qilib o'zicha: «Gulsari kelyapti! Bu o'sha Gulsari» derdi va issiq shamolda yuzini kuydirib, bu ot ustida yelib kelayotgan baxti kishi haqida havas bilan o'ylardi. Dong'i kelgan mana shunday yo'rg'a ustida o'tirib borish qing'iz uchun buyuk sharaftir.

Gulsari qancha kolxoz raislarini ko'rmadi deysiz, har xili bo'lgan — aqli va tentaklari, sofdil va vijdotsizlari bo'lgan, ammo hammasi ham o'z raisligining birinchi kumidan to so'nggi kunigacha saman otni minib yurgan. «Qani endi ular? Ertadan kechgacha ularni olib yurgan Gulsarini goho-goho eslab qo'yi-sharmikin?» — o'ylardi Tanaboy.

Ular nihoyat jaritlik ustidagi ko'priikka yetib olishdi. Bu yerda yana to'xtashdi. Saman ot yerga yotish uchun oyog'larini buka boshladi, lekin Tanaboy bunga yo'l qo'yishi mumkin emasdi, keyinchalik hech qanday kuch bilan uni joyidan turg'iza olmasdi:

— Tur, tur! — qichqirib yubordi u va tizgin bilan oltin kallasiiga tushirdi. So'ng urgani uchun o'zidan xafa bo'lib, yana bag'ira boshladi: — Nega tushumaysan axir? Harom o'lmog'chimsan? Bunga sirayam yo'l qo'ymayman! Tur, tur, dedim! U oltin yotidan tortardi.

Gulsari oyog'larini zo'r-bazo'r tiklab oldi, og'ir ingradi. Qorong'i bo'lsa ham oltin ko'ziga qarashga Tanaboyning yuragi dov bermadi. U oltin silab-siypani, u yer-bu yerini paypaslab ko'rdi, so'ngra qulog'ini oltin chap biqiniga tutdi. U yerda, oltin ko'kragida yuragi xuddi yo'sinlarga o'rilib qolgan tegirmon parragiday pixillab zo'rg'a urib turar edi. U to'gan qaqshagunicha oltin yonida shu ko'yda uzog' egilib tirdi. Keyin qaddini rostlab, boshini silkidi, xo'rsindi, so'ng tavakkal qilishga — ko'prikkdan o'tgach, soy yoqalab boruvchi so'qmoqqa burilishga qaror qildi. Bu so'qmoq tog'liqqa olib chiqardi va uyga tezroq yetib olishi mumkin edi. To'g'ri, tunda adashib qolish ham hech gap emas, ammo Tanaboy o'ziga ishonardi, bu yerlarni ko'pdan beri bilardi, faqat ot chidash bersa bo'lgani.

Chol shular haqida o'ylar ekan, uzog'da yo'lovchi mashinaning chiroqlari porlab ko'rindi. Chiroqlar zulmat quehog'idan bir juft yorqin shar kabi to'satdan chiqdi-da, uzun, tebrannuvchi yog'dulari bilan o'z oldidagi yo'lni paypaslab tez yaqinlashib kela boshladi. Tanaboy saman ot bilan ko'prikk yonida turardi. Mashina ularga hech qanday yordam bera olmasdi, shunday bo'lsa ham Tanaboy uni kutib turardi. Sababini o'zi bilmasa ham kutib turardi u.

«Nihoyat, loaqal bittasi uchradi», — o'yladi u yo'lda odamlar paydo bo'lganligidan mamnun bo'lib. Yuk mashinasining chiroqlari o'tkir nurlari bilan uning ko'zlarini qamashtirgan edi, u ko'zlarini qo'li bilan berkitib oldi.

Mashina kabinasida o'tirgan ikki kishi ko'prikk yonidagi qari kishi va uning oldida go'yo ot emas, balki odamga ergashib olgan itga o'xshab turgan egarsiz, yugansiz qirchang'ini ko'rib hayron qolishdi. To'g'ri tushgan yorug'lik bir lahza chol va oltin yoritib yubordi va ular birdan jimsiz oppoq shaklga aylanib qolgandek bo'ldi.

— Tavba, tun yarimda bu yerda nima qilib yuritdi? — dedi haydovchining yonida o'tirgan qulog'chin telpakli novcha yigit. — Bu o'sha, anavi yoqdag'i arava shuniki, — tushuntirdi haydovchi va mashinasini to'xtatdi. — Senga nima bo'ldi, chol? — qichqirdi u kabinadan boshini chiqarib. — Yo'lda aravani tashlab ketgan semmisan?

— Ha, men, — javob berdi Tanaboy. — Shunaga degin. Qarasak, yo'lda shalag'i chiqqan arava yotibdi. Atrofda hech kim yo'q. Abzal-anjomni olmog'chi edik, u ham hech narsaga arzimasa ekan.

Tanaboy indamadi.

Haydovchi mashinadan tushdi, aroqning o'tkir badbo'y hidini har yoqqa taratib, u yoqdan-bu yoqqa bir necha qadam tushladi.

— Nima bo'ldi? — so'radi u qayrilib. — Ot torta olmadi, kasal bo'p qoldi, uning ustiga o'zi ham qari.

— Himm. Xo'sh, endi qayoqqa bormog'chisan?

— Uyga. Sarigov darasiga.

— O'-ho'! — hushrak chalib yubordi haydovchi. — Tog'gami? Yo'limiz bir emas ekan. Xohlasang, kuzovga chiq, sovxozgacha olib qo'yaman, u yerdan ertaga ketasan.

— Rahmat. Oltin bor.

— Manovi o'limtikmi? Itga tashla uni, huv anavi jaritlik-hu itarib yubor, vassalom, qarg'alar cho'qib tamom qilishadi. Xohlasang, ko'maklashib yuboraylik.

— Ketaver, — dedi qovog'ini uyib Tanaboy.

— Bilganingni qil, — tirjaydi haydovchi va eshikni yopa turib kabinaga qarab so'z qotdi: — Miyasi aynib qolibdi cholning!

Mashina qo'zg'alib, xira nur oqimini o'zi bilan ergashirib ketdi. Stop-signalarning to'q qizil nuri bilan yoritilgan soy us-tidagi ko'prik g'ichirlab qoldi.

— Nega u odam ustidan kulasan, agar o'zingning boshingga shunday kun tushsa nima bo'lardi? — dedi ko'prikdan o'tgach, haydovchi yonida o'tirgan quloqchinli yigit.

— Hechqisi yo'q... — dedi haydovchi esnab barankani aylan-tirdi. — Har qanaqasiga duch kelganman. Men gapning po'skal-lasini gapirdim. Qandaydir bir qirchang'i... O'tmishning sarqiti, Hozir, birodar, hamma narsaning otasi texnika. Hamma yerda texnika. Urushda ham. Bunaga chollar va otlarning davri o'tdi.

— Mol ekansan! — dedi yigit.

— Tupirdim hammasiga, — javob berdi u.

Mashina ketgandan so'ng, yana hamma yogni tun zulmati qopladi, ko'z esa yana qorong'ilikka o'tgandi. Tanaboy saman o'tni hayday boshladi.

— Qani, ketdik, chuh, chuh! Yursang-chi!

Ko'prikdan o'tgandan keyin u o'tni katta yo'ldan so'qmoqqa burdi.

Endi ular qorong'ilikda zo'r-bazo'r ko'rinish turgan so'qmoq bilan soy yoqalab asta-sekin ilgariab borishardi. Oy tog'lar or-tidan endigina mo'ralab kelayotgandi. Yulduzlar sovuq osmon-da miltillashib, uning chiqishini kutishardi.

IV

Gulsari minishga o'rgatilgan yili yilqilarni kuzgi yaylovlar-dan kech qaytarishdi. Kuz odatdagiga qaraganda cho'zilib kel-di, qish ham yumshoq keldi, qor tez-tez yog'di-yu, ammo uzoq turmadi. Yem-xashak yetarli edi. Bahorda esa yilqilar yana tog'yonbag'irlariga qaytib kelishdi va cho'l gullab-yashnashi bila-noq pastlikka tusha boshlashdi.

Urushdan keyin Tanaboy hayotida bu, ehtimol, eng yaxshi davr bo'lgan chiqar. Qarlikning qo'ng'ir oti uni hali dovon ot-tida, garchand bu dovon yaqin bo'lsa ham kutib turar, Tanaboy

hali yosh saman yo'rg'ani minib yurar edi. Bu yo'rg'a ot unga bir necha yil keyin uchraganda, u Gulsarini minganda, ehtimol, bu qadar o'zini baxtli sezmasdi. Ha, Tanaboy goho odamlar ol-dida o'zini ko'z-ko'z qilishdan ham qaytmasdi. Yelib ketayot-gan saman ot ustida o'tirib u o'zini qanday ko'z-ko'z qilmasin! Gulsari buni yaxshi bilardi. Ayniqsa, Tanaboy ovulga ketayot-ganida ishga to'da-to'da bo'lib borayotgan ayollar yo'lda uch-rab qolsa, o'zini ko'z-ko'z qilishni yaxshi ko'ardi. Ulardan hali uzoqda qaddi-qomatini rostdab egar ustida g'oz o'tirib olar va uning hayajoni otiga ham o'tardi, Gulsari dumini sag'risi bara-var ko'tarib olar, yoli shamolda hilpirab borardi. U ustidagi cha-vandozni yengilgina ko'tarib, pishqirib yo'rg'alardi. Oq va qizil durtali ayollar tizzalariga qadar yashil bug'doylarga ko'milishib yo'l chekkalariga chiqib turishardi. Ular go'yo sehtlanganday to'xtab qolishar, hammasi birdaniga qayrilib qarashardi, cheh-lalar, portlab turgan ko'zlar, tabassumlar va oppoq tishlar lip-lip etib ko'rinaridi.

— Hey, yilqichi! To'xta-al!

Izma-iz kulgi va qochirig'lar eshitalardi:

— Shoshmay tur, qo'lga tusharsan, tutib olamiz!

Bir-birlarining qo'llaridan ushlashib yo'lni to'sib uni tutib olishgan kunlar ham bo'lgan. Nimalar qilishmas edi dengi! Xotinlar hazil-mazax qilishni yaxshi ko'rishadi-da. Tanaboyni egardan sudrab tushirishar, qo'llidan qamchini tortib olishib qib-qahlab kulishar, qiyqirishar edi:

— Ochig'ini ayt, qachon qimiz keltirasan?

— Biz bu yerda ertalabdan kechgacha dalada ishlaymiz-u, men bo'lsang, saman oida sayr-tomosha qilib yurasan!

— Kim sizlarni ushlab turibdi? Yilqichilikka o'ting. Faqat otlaringga tayinlab qo'yinglar, o'zlariga boshqasini qidirtirishin. Tog'da sumalakday muzlab qolasizlar.

— Ho, hali shunagami! — yana uni tortqilay boshlashardi. Tanaboy hech kimni saman yo'rg'aga minishga yo'l qo'ymas-di. Hatto uchrashganida darhol kayfiyati o'zgaradigan va o'tini

sekin yuritishga sababchi bo'ladigan o'sha ayol ham biron mar-ta uni mimagan. Ehtimol, u buni istamagan hamdir.

O'sha yili Tanaboyni kolxoz taftish komissiyasiga saylash-gandi. U ovulga dam-badam kelib turar va deyarli har gal bu ayol bilan uchrashar edi. U idoradan ko'pincha achchiqlanib chiqardi. Gulsari uning ko'zlari, ovozi, qo'llarining harakatiga qarab buni sezardi. Ammo bu ayol bilan uchrashganida u doim ochilib, hushfe'l bo'lib qolardi.

— Hay-hay, sekinroq, qayoqqa shoshasan! — shivirlardi u o'ynogi otini tinchlantirib va ayol bilan tenglashib olgach sekin haydardi.

Ular nima haqdadir asta gaplashishar, ba'zan indamay bo-rishardi. Gulsari xo'jayining yuragidagi alam qanday tarqa-layotganligini, uning ovozi qanday muloyimlashib borayotgan-ligini, qanday mehr-shafqatli bo'lib ketayotganligini qo'ldan his qilardi. Shuning uchun ham u o'zlari yo'lda bu ayolni quvib yetishlarini yaxshi ko'rardi.

Kolxozda turmush og'irligini, mehnat kuniga deyarli hech narsa tushmayotganligini, taftish komissiyasining a'zosi Tanaboy Bekasov qanday qilib shunday ahvol yuz berayotgan-ligini, davlatga ham bir narsa berish mumkin bo'ladigan, odan-lar ham bekorga ishlamaydigan kunlar qachon kelishini so'rab surishtirib, idoradagilarning boshini qotirayotganligini ot qa-yoqdan bilsin.

O'tgan yili hosil bilmadi, yem-xashak qahatchiligi bo'ldi, bu yil tumanning yuzi yerga qaramasin deb boshqalar uchun ham plandan tashqari don va mol topshirishdi, oxiri nima bo'la-di, kolxozchilarning hollari nima kechadi — bunisi noma'lum edi. Vaqt o'tib borardi, urushni esdan chiqara boshlashdi, lekin tomorqadan olganlari va dalalardan yashirincha tashib keltir-ganlari bilan hamon ilgariiday kun kechirishardi. Kolxozda pul ham yo'q edi: g'alla, sut, go'sht — hammasi zarariga topshirilar-di. Yozda chorvachilik rivojlana boshlardi, qishda esa uning ahvoliga maymunlar yig'ildirdi, mollar tanqislik va sovuqdan qirildirdi. Zudlik bilan qo'tonlar, molxonalar, yem-xashaklar

uchun bazalar qurish kerak edi, qurilish materiallarini esa hech qayerdan topib bo'lmay va ularni topib berishga ham hech kim va'da bermas edi. Urush yillari turar joylar qay ahvolga keldi deysiz! Ko'proq bozorma-bozor yurib mol hamda kartoska bi-lan savdo-so'iq qilib yurganlarga uy-joy qurishdi. Bundaylar kuch-qudratga kirib, qurilish materiallarini ham qayoqdandir chetdan topib kelishardi.

— Yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas o'rtog'lar, bunda ni-madir chatoq, qanaqadir katta ishkal bor, — deydi Tanaboy. — Shunday bo'lishi kerakligiga ishonmayman. Yo biz ishdan chi-qib qoldik, yo sizlar noto'g'ri rahbarlik qilyapsizlar.

— Nimasi joyida emas? Nimasi noto'g'ri? — Hisobchi unga qo'g'ozlarni tutardi. — Mana, planlarni qara.. Manovi olganla-rimiz, manovi topshirganlarimiz, manovi debet, manovi kre-dit, manovi saldo. Daromad yo'q, faqat zarar-ziyon. Yana nima demogchisan? Avval tushunib ol. Faqat sen kommunistan-ku, biz xalq dushmanimiz-a, shunaqami?

Gapga boshqalar aralashar, bahs, shovqin-suron boshla-nardi, Tanaboy bo'lsa boshini qo'llari orasiga olib o'tirardi va kuyib pishib nega bunday bo'layotganini o'ylardi. U shu yerda ishlamayotganligi uchun kolxoz uchun kuyinmayotgandi, bun-ga boshqa alohida sabablar ham bor edi. Tanaboy bilan qadim-dan xusumati bo'lgan kishilar bor edi.

Ular endi undan sekin kulib yurganlarini, uni ko'rganlarida: xo'sh, o'zlarining ishlari qalay endi, degandek yuziga surbetlik bilan tik boqishlarini yaxshi bilardi. «Ehtimol, yana quloqlarni tugata boshlarsan? Faqat endi bizdan oladiganing yo'q. Qo'ling kulalik qiladi. U-uh, nega urushda joning uzila qolmadi-yal!»

Tanaboy ham ularga: «Shoshmay turinglar, ablahlar, baribir biz aytganday bo'ladil!» deganday ma'nodor qarash bilan javob berardi. Holbuki, bu odamlar yot odamlar emas, o'z odamlari edi. Uning o'gay akasi Quliboy hozir qarib qolgan, urushga qa-dar yetti yilini Sibirida — qamoqda o'tkazgan.

O'g'illari ham otasiga tortdi, Tanaboyni o'lguday yomon ko'rishadi. Nima uchun ham uni sevishsin? Ehtimol, ularning

bolalari ham Tanaboy urug'idan nafratlanishsa kerak. Buning sababi bor. Bu ish allaqachonlar bo'lgan bo'lsa ham alami ketgani yo'q. Quliboyni shunday qilish kerakmidi? Axir shunchaki undaburon, ishbilarmon kishi, o'rtaol dehqon emasmi? Qarindosh-urug'chilikka rioya qilmay bo'ladimi. Quliboy katta xotindan, u esa kichik xotindan edi, lekin qirg'izlarda bunday aka-ukalar bir qorindan tug'ilganday hisoblanadi. Demak, u qarindosh-urug'chilikka ham daxl qildi, o'sha vaqtda qancha gap so'zlar bo'lgan edi. Endi, albatta, turlicha mulohaza yuritish mumkin. Ammo o'shanda-chi! Axir kolxozni deb u shu ishlarni qilmadimi? Lekin shunday qilish kerakmi? Ilgarilari shubhalanmasdi, urushdan so'ng esa ba'zan boshqacharoq o'ylab qoladigan bo'ldi. O'ziga va kolxozga ortiqcha dushmanlarni ortirib olmadimkin?

— Nega o'tiribsan, Tanaboy, ko'zingni och, — gapga tortishardi uni. Yana o'sha eski tashvish: qish ichida hamma go'nglarni dalalarga olib chiqish, hovlima-hovli yurib yig'ish kerak. G'ildiraklar yo'q, demak, qayrag'och, chambarak uchun temir sotib olish kerak, lekin qaysi pulga sotib olinadi, qarz berisharmikin, nimaning evaziga? Bank quruq gapga ishonmaydi. Eski ariqlarni tuzatish, tozalash, yangilarini qazish kerak, ish ko'p, og'ir. Qishda xalq bunday ishlarga chiqmaydi, yer muzlagan, qazib bo'lmaydi. Ko'klamda esa ulgurmaysan — ekish-tikish, qo'zlatish, o'toq qilish, undan keyin esa pichan o'rini boshlanadi. Qo'ychilikni nima qilish kerak. Urchitish uchun binolar qani? Sut fermasida ham ahvol yaxshi emas. Tomi chirib ketgan, yem-xashak yetishmaydi, sut sog'uvchilar ishlashni xohlashmaydi. Ertadan kechgacha urinib yurishadi, ammo nima haq olishadi? Boshqa yana qancha har xil tashvish va kamchiliklar bor. Vahima bosh ketardi ba'zan.

Shunday bo'lsa ham o'zlarini qo'lga olib, partiya majlisi, kolxoz boshqarmasida bu masalalarni yana muhokama qilishar edi. Jo'ra rais edi. Faqat keyingina Tanaboy uning qadriga yetdi. Tanqid qilish oson ekan. Tanaboy bir uyur otlar uchun javob bersa, Jo'ra kolxozdagi hamma odamlar va barcha ishlar uchun

javobgar edi. Ha, Jo'ra metin odam edi. Hamma ishlar barbod bo'layotganday tuyulganida tumanda unga qarab stolni do'qilatilganlarida va kolxozda yoqalaridan tutganlarida Jo'ra roning rubi tushmadi. Tanaboy uning o'rinda bo'lganida yo aqlidan ozardi, yo o'zini o'zi o'ldirardi. Jo'ra bo'lsa xo'jalikni saqlab qola oldi, oxirigacha, yuragi ishdan chiqquncha turib berdi, keyin ham yana ikki yilcha partiya tashkilotchisi bo'lib ishladi. Jo'ra ishonitira olar, odamlar bilan gaplasha bilardi. Tanaboy uni tinglab hamma ish yaxshilaniib ketishiga, turmush nihoyat odamlar dastlabki paytlar orzu qilganday bo'lishiga yana ishonaboshlardi. Uning Jo'raga bo'lgan ishonchi bir martagina susaydi, lekin shunda ham uning o'zi ko'proq aybdor edi...

Tanaboy idoradan qosh-qovog'i osilib chiqqanida, egarga zarb bilan o'tirib, jilovni siltab tortganida uning ko'nglida nimalar yuz berayotganini yo'rg'a bilmasdi. Lekin u xo'jayimning ahvoli juda yomonligini sezardi. Garchand Tanaboy uni hech qachon urmagan bo'lsa ham, saman ot bunday paytlarda ko'jayimdan cho'chib turardi. Yo'lda o'sha juvonn ko'rishi bilan xo'jayimni ancha yengil tortib, ko'ngli yumshashini, uni to'xtatib, ayol bilan bir nimalar haqida sekin gaplashib turishini, juvonn qo'llari esa Gulsarining yollarini tarab, bo'yinini silab-siyashini ot bilardi. Hech bir odamning qo'llari bunchalik muloyim emasdi. Bu qo'llar peshonasida yulduzi bor huv o'sha jiyron baytalchaning lablari singari yoqimli va yumshoq edi. Olamda hech kimda bu juvonn qo'ziday ko'z yo'q edi. Tanaboy egardan egilib u bilan gaplashar, u bo'lsa goh jilmayur, goh xo'mrayar, nimagadir rozi bo'lmay boshini tebratar, ko'zlarini shoshqin daryoning tubidan oydinga ko'rinish turuvchi toshlar kabi yaltirardi. Ketayotib, u qayrilib qarar va yana boshini tebratardi.

Shundan keyin Tanaboy ot ustida o'yechan ketardi. U jilovni erkin qo'yib yuborar, yo'rg'a ham o'z erkiga ko'ra tuyoqlarini taqillatib bamaylixotir yurib borardi. Go'yo egarda xo'jayimni yo'qday. Go'yo ularning har biri o'z-o'zlaricha ketayotganday. Shunda qo'shiq ham o'zidan-o'zi kela qolardi. Tanaboy saman

ot tuyuqlarining bir maromdagi taq-tuqi ostida allagachon-lar o'tib ketgan odamlarning azob-uqubatlari haqida so'zlarni aniq talaffuz etmay sekin xirgoyi qilib kuylab borardi. Ot esa mashqini olgan yurish bilan uni daryo ortiga, yilqilar tomon olib ketardi...

Gulsari xo'jayining kayfi shunday chog' bo'lishini sevar, bu juvoni ham o'zicha yaxshi ko'rar edi. U juvoni qadadi-qomatidan, qadam tashlashidan tanirdi, hatto undan targa-luvchi notanish o'tning qandaydir g'alati hidini sezgirlilik bilan payqab olardi. Bu — qalampirmunchoq edi. U qalampirmunchoqdan marjon taqib yurardi.

— Ko'ryapsanmi, u seni naqadar yaxshi ko'radi, Bibi-
jon, — derdi juvonga Tanaboy. — Qani, silab-siypa-chi, yana bir
silab-siypa. Ho, quloqlarini solitirib yubordi-yu! Buzoqning
xuddi o'zginasi-ya. Yilqilarga esa uning dasidan kun yo'q.
Erkiga qo'yib bersang bas. Ayg'irlar bilan xuddi iday tishla-
shadi. Shuning uchun ham uni minib yuribman, mayib qilib
qo'yishmasin, deb qo'rganaman. Hali yosh.

— U-ku sevadi-ya, — xayolini band qilgan bir nima haqda
o'ylab turib javob berdi juvon.

— Boshqalar sevmaydi, demogchimisani?

— Men boshqa narsani gapiryapman. Bizning sevrishadigan
vaqtimiz o'tib ketdi. Senga achinaman.

— Nega endi?

— Sen unaga odam emassan, keyin qiyin bo'ladi senga.

— Senga-chi?

— Menga nima? Men bevaman, soldatning xotiniman. Sen
bo'lsang...

— Men bo'lsam taftish komissiyasining a'zosiman. Mana,
seni uchratib qoldim-u, u-bu faktlarni surishtirib olyapman, —
hazil qilishga urinib ko'rdi Tanaboy.

— Negadir sen faktlarni tez-tez surishtiradigan bo'lib qol-
ding. Hushyor bo'l.

— Men nima qilibman? Men ham yo'limda ketayotgandim,
sen ham...

— Men o'z yo'lim bilan ketayapman. Bizning yo'limiz bir
emas, Xo'sh, xayt. Vaqim yo'q.

— Quloq sol, Bibijon!

— Xo'sh, nima? Kerakmas, Tanaboy. Nima keragi bor? Aqlli
odamsan-ku, axir. Sensiz ham yuragim siqilib yuribdi.

— Nima, men senga dushmanmanmi?

— Sen o'zingga dushmanсан.

— Bu nima deganing?

— Qanday xohlasang, shunday tushunaver.

U ketardi, Tanaboy bo'lsa go'yo ish bilan qayogqadir ke-
tayotganday qishloq ko'chalari bo'ylab yurardi, tegirmon yoki
muklab tomon burilardi va loaqal uzogdan bo'lsa ham qayna-
masining uyidan uning chiqishini (ish paytida u qizini shu yerda
qoldirardi), qizining qo'lidani yetaklab ovul chekkasidagi uyiga
qanday ketishini bir ko'rishga zor edi. Uning hamma narsasi
juda aziz, qatardon edi. Juvonning u tomonga qaramaslikka ti-
rishib, qadam tashlab borishi ham, qora ro'mol ichidan oqarib
ko'rinib turgan yuzi ham, qizchasi ham, yonida chopib borayot-
gan lavchasi ham qatardon edi unga.

Nihoyat, u o'z hovlisiga kirib, ko'zdan g'oyib bo'lardi,
Tanaboy bo'lsa uning qanday qilib bo'm-bo'sh uyi eshigini
ochildirib, to'zib ketgan paxtalik choponini yechib, ko'ylakchan
ovul keltirgani chopib ketishini, o'choqqa olov yoqib, qizini yu-
vintirishini, ovgatlanirishini, podadan sigirini kutib olishini va
tunda qop-qorong'i, huvillab yotgan uyda yolg'iz yotib, ular
bir-birlarini sevrishi mumkin emasligiga, uning oilasi borligiga,
uning yoshida sevrishi kulguli ekanligiga, har bir narsaning o'z
vugt-soati borligiga, Tanaboyning xotini yaxshi ayol ekanligiga,
u erining boshqa xotin dardida oh-voh qilib yurishiga, loyiq ish
qilmaganligiga o'zini ham, uni ham ishonitirishga urinayotgan-
ligini xayolan tasavvur qilib yo'lida davom etardi.

Bunday fikrlardan Tanaboy o'zini noqulay sezardi. «De-
mak, nasib bo'lmagan ekan-da», — o'ylardi u va daryo oridagi
narmarang olisliklarga boqib, dunyodagi hamma narsani — ishni
ham, kolxozni ham, bolalarining kiyim-kechaklarini ham, do'st

va dushmanlarini ham, necha-necha yillardan beri gaplashish may yurgan o'gay akasi Quliboyni ham, xohlamasa ham tushiga kirib uni sovuq terga botirib yuboradigan urushni ham unutib, o'zining butun borlig'ini unutib, qadimgi ashulalarni kuylay boshlardi. O'tining daryoni kechib, narigi qirg'og'iga o'tib yana yo'lini davom ettirayotganligini ham sezmasdi. Faqat saman yo'rig'a yilqilarga yaqinlashib qolganligini sezib, qadamini tezlashtirgandagina u o'ziga kelardi.

— T-r-r-r, Gulsari, qayoqqa shoshilyapsan? — tizginni tortardi Tanaboy es-hushini yig'ib olib.

✽

Har galay o'sha paytlarda Tanaboy ham, saman yo'rig'a ham davrini surib qoldi. Uchqur o'tining dovrug'i futbolchining dovrug'iga o'xshash bo'ladi. Ko'cha-ko'yda koptok tepib yurgan kechagi bola birdan hammaning arzandasi bo'ladi-qoladi, bilimdonlarning og'ziga tushadi, olomonning zavq-shavqiga sabab bo'ladi. Darvozaga to'p kiritib yurgan mahalda uning dovrug'i oshib boradi. So'ng u asta-sekin diqqat markazidan tusha borib, keyinchalik butunlay unutiladi. Hammadan ham o'tiq zavqlangan kishilarning o'zlarini birinchi bo'lib uni eslatidan chiqarishadi. Buyuk futbolchining o'rmini boshqasi egallaydi. Uchqur ot dovrug'ining qismati ham shunday. Musobaqalarda g'olib chiqaverar ekan, uning shuhrati oshadi. Orlaridagi farq shundaki, otlar hasad qilishni bilmaydi, odamlar esa, Xudoga shukur, otlarga hasad qilishni hali o'rganganlari yo'q. Lekin gapning ochig'i, hasad degan narsa aqlga sig'maydi. Shunday hodisalar bo'lganki, hasadgo'ylar odamga yomonlik qilish uchun ot tuyog'iga mix qoqishgan. Oh, bu mash'um hasad! Ha, mayli, qurib ketsin...

Keksa To'rg'ayning karomati to'g'ri chiqdi. O'sha bahorda saman yo'rig'aning baxt yulduzi portladi. Keksa-yu yosh hamma uni tanirdi: «Gulsari!», «Tanaboyning yo'rig'asi», «Ovulning ko'rtki» deb tilga olardi.

Hali «r» harfini ayta olmaydigan jajji bolalar saman yo'rig'a-ni yelishiga taqlid qilishib ko'chani changitishib chopishar-kani: «Man Gulsaliman... Yo'q, man Gulsaliman... Oyi, aygin, man Gulsaliman-a... Chu-chu, olg'a, he-e-y-y, man Gulsali!» deb qichqirishardi.

Shuhratning nimaligini va u qanday buyuk qudratga ega ekanligini saman ot o'zining birinchi katta poygasida bilgan edi. Iltu birinchi mayda bo'lgandi.

Daryo yoqasidagi katta o'tloqda o'tkazilgan mitingdan ko'ng sayl boshlandi. Har yoqdan son-sanogsiz xaloyiq yig'ildi. Odamlar qo'shni sovxozdan, tog'lardan, hatto Qozog'istondan ham kelishgan edi. Qozoqlar o'z otlarini qo'yishdi. Aytishlari-cha, urushdan keyin hali bunaga katta bayram bo'lmagan ekan. Ertalabdan — Tanaboy egarlayotgan, ayl va uzangilar-ni diqqat bilan tekshirayotgan paytdayoq, saman ot egasining ko'zlarini yonishidan va qo'llarining qaldirashidan favqulodda bir narsa bo'lishini sezgan edi. Xo'jayini juda hayajonlanardi.

— Hushyor bo'l, Gulsari, uyaltirib qo'yma, — shivirladi u o'tning yoli va peshonasini tarab. — Sen o'zingni shartmunda qilishning kerakmas, eshilyapsanmi? Bunga haqqimiz yo'q biz-ni, eshilyapsanmi!

Odamlarning ovozlari va yugurib-yelishidan ham favqulodda bir nima kutilayotganligi sezilardi. Qo'shni yaylovlarda yilqichilar otlarini egarlashardi. Bolalar allagachon otlarga minib olishgandi, ular qiyqirib atrofda chopib yurishardi. Keyin yilqichilar to'planishdi-da, hammasi birgalikda daryo tomon yo'l olishdi.

Gulsari o'tloqda bunchalik ko'p ot va odam yig'ilganidan jingib qolgandi. Daryo bo'yidagi, tepaliklar ustida shovqin-kunon hukmron edi. Rang-barang ro'mol va ko'ylaklardan, qip-qizil bayroqlar va ayollarning oppoq laachaklaridan ko'zlar qamashardi. Otlarga eng yaxshi abzallar taqilgan. Uzangilar ja-tonglar, suvliqlar va otlarning ko'kraklariga osib qo'yilgan kumush o'mildirliqlar shaqirlardi.

Chavandozlar ostidagi otlar qatorida toqatsizlanib depsini-shar, jilovni yulqib, tuyoqlari bilan yer tepishardi. O'rada choll-lar – sayilni boshqaruvchilar otlarini gijinglatib yurardi.

Gulsari g'ayrat va shijoati tobora oshib, kuchga to'lib-toshib borayotganligini his qilardi. Ichiga go'yo qanaqadir oltashin ruh kirib olganday: bundan qutulish uchun tezroq davraga otilib kirish, so'ng o'qday uchib ketish kerak edi.

Boshqaruvchilar davraga kirishga ishora qilishgach, Tanaboy tizgini bo'shadi, ot uni o'rtaga olib kirdi va hali qa-yoqqa qarab chopishni bilmay aylana boshladi. Qator oralari guvillab: «Gulsari!» «Gulsari!» degan so'zlar eshitildi.

Katta poygada qatnashishni istaganlarning hammasi davra-ga kirdi. Ellikka yaqin chavandoz yig'ildi.

– Xalqdan fотиha oling! – dedi sayilning bosh boshqaruvchisi tantanali suratda.

Peshonalarni qattiq tang'ib olgan taqir boshli chavandoz-lar kaftlarini ochganlaricha qo'llarini baland ko'tarishib qator bo'ylab yurishdi va «o-mi-in!» degan ovoz u chekkasidan bu chekkasigacha gurillib targaldi, yuzlab qo'llar peshonalarga ko'tarilib, kaftlar oqib tushayotgan suv oqini singari yuzlaridan sirg'alib tushdi.

Shundan so'ng chavandozlar bu yerdan to'qiz chaqirim naridagi poyga boshlanadigan joyga otlarini yo'rtdirib ketishdi.

Bu orada davrada otsiz va otiqlarning kurashi, egardan tor-tib tushirish, chopib o'tayotib yerdan tangani olish va boshqa musobaqa o'yinlari boshlandi. Bularning hammasi faqat katta o'yinning boshlanishi edi, xolos. Eng muhimini u yoqda, chavan-do-zlar chopib borayotgan tomonda boshlanardi.

Gulsari yo'lda qizishardi. U xo'jayining nega jilovini qo'yib yubormasligini tushunmasdi. Atrofda boshqa otlar ham gijinglashar va yulqinishar edi. Ularning ko'pligi va hammasi chopishni xohlayotganligidan saman yo'rg'a asabiylashar va toqatsizlanib qaltirardi.

Nihoyat, hamma startda – poyga boshlanadigan joyda bir qator bo'lib tizildi, poyga boshi safdagilarning oldidan u

chekkadan bu chekkaga qadar chopib o'tidi-da, oq ro'molchani ko'tardi. Hamma sergaklanib qotib qoldi. Ro'molcha silkindi. Otlar irtg'ib joylaridan qo'zg'alishdi, g'ayrati toshgan Gulsari ham hamma bilan birga oldinga tashlandi. Son-sanog'siz tu-yoqlar ostida yer gumburlab ketdi, chang-to'zon ko'tarildi. Chavandozlarning «ha, chuh, ha, chuh!»lari va qiyqiriqlari ostida otlar o'qday uchib borardilar. Sakrab chopishni bil-magan Gulsarigina yelib borardi. Uning ojizligi ham, qudrati ham shunda edi.

Dastlab hammasi g'uj bo'lib, bir necha daqiqadan keyin oldinma-keim chopib ketishdi, Gulsari buni ko'rmasdi. Yo'rg'a faqat chaqqon-chopqir otlargina uni orqada qoldirib, oldin-da chopib ketayotganligini ko'rardi. Tuyoqlar ostidan uchib chaqqan issiq shag'al va kesak parchalari tushug'iga urilar, atrofda esa otlar chopishar, chavandozlar qichqirishar, qamchi-lar qarsillar, chang-to'zon ko'tarilar edi. Chang-to'zon bulutga aylanib, yer uzra uchib yurardi. Ter, chaqqon tosh va bosilib o'zilgan yavshonning kuchli hidi kelardi.

Deyarli yo'lining yarmiga qadar shu ahvol davom etdi. Ol-dinda o'ntacha ot yo'rg'a saman yeta olmaydigan tezlik bilan uchib borardi. Atrofda shovqin pasaya boshladi, orqadagilar-ning suvni sekin eshitilar, lekin oldinda boshqalarning ketayot-ganligi, tizginlarini qo'yib yubormaganliklari uning g'azabini qo'zg'atar edi. Ko'z oldi g'azab va shamoldan qorong'ilashib, yo'l shiddat bilan oyoqlari ostiga orqaga chopib ketar, quyosh omondan olovli koplokday dumalab, u tomon kelar edi. Uning butun tanasini issiq ter qoplar, saman yo'rg'a qanchalik ko'p terlasa, shunchalik yengil tortib borardi.

Chopqir otlar charchab, chopishlari borgan sari sekinlasha boshladi, saman yo'rg'a esa endigina kuchga kirayotgandi. «Chuh, Gulsari, chuh!» – egasining ovozi eshitardi u. Shun-dan so'ng quyosh u tomonga yana ham tezroq yumalab kela boshladi. Quvib yetilgan va ortda qoldirilgan chavandozlarning g'azabdan burnushgan yuzlari, osmonga ko'tarilgan qamchilar, otlarning irtjaygan og'izlari, xirillab nafas olgan tushuqlari bi-

rin-ke in ko'zga chalina boshladi. Birdan suvliq va tizginlarning hukmronligi yo'qoldi. Gulsari egarning ham, chavandozning ham borligini sezmay qoldi, u chopish ishtiyogi bilan yonar edi.

Har qalay oldinda qo'ng'ir va malla rang ikki chopqir ot yonma-yon borardi. Ikkalasi ham bir-birlariga bo'sh kelmay, chavandozlarning qichqiriqlari va qanchilari zarbi ostida uchishar edi. Bular kuchli poygachi otlar edi. Gulsari otlarni ancha-dan keyin quvib yetdi va nihoyat, ularni yo'ldagi balandlikka ko'tarilishda orqada qoldirdi. U go'yo katta bir to'liqning qirasiga chiqib olganday tepalikning ustiga sakrab chiqdi va bir necha daqiqa vaznsiz holatda havoda osilib qolganday bo'ldi. Nafasi qaytib ketdi, ko'zlariga qu'yosh yana ham yorqindan yolg'in sochdi, u yo'l bo'ylab pastga tomon o'qday tez uchib tusha boshladi, lekin ko'p o'tmay orqasidan quvib yetayotgan tuyoqlarning taqir-tuqurini eshidi. O'sha qo'ng'ir va malla rang ikki ot alamini olishmoqchi edi. Ular ikki tomondan deyarli yonma-yon kelishib, endi bir qadam ham ortda qolishmayotgandi.

Ular uchulasi kallalarini kallalariga tegizib, birga chopishardi. Gulsariga ular endi sira ham chopmay, qandaydir g'alati — harakatsiz va unsiz qotib qolganday tuyulardi. Hatto yonlaridagilarning ko'zidagi ifodasini, ularning taranglashgan tumshuqlarini, tishlangan suvliqlarini, yugan va tizginlarini ko'rish mumkin edi. Qo'ng'ir rang ot g'azab va qaysarlik bilan qarardi, malla rang esa hayajonlanar, ishonchsizlik bilan u yoqdan bu yoqqa alanglardi. Xuddi ana shunisi birinchi bo'lib ortda qola boshladi. Eng avval uning gumohkorday jovdiragan ko'zlari g'oyib bo'ldi, so'ng kengayib ketgan tumshug'idagi burun teshiklari orqada qoldi, shundan keyin u boshqa ko'rinnamadi. Qo'ng'ir ot esa juda qiyinlik bilan sekin-asta orqada qola boshladi. U chopib turib sekin taslim bo'layotgandi, o'zi-likdan, qahr-g'azabdan uning ko'z qarashlari asta-sekin xiralashib borardi. U mag'lubiyatni tan olgisi kelmay shu ko'yda ortda qolib ketdi.

Raqiblar ortda qolganida nafas olishi ham osonlashganday bo'ldi. Oldinda esa daryoning muyulishi kumushdek yaltirab,

yushil o'tloq ko'rinnomda va olisdan odamlarning qiyqirig, hayqiriqlari eshitilmoqda edi. Eng uchiga chiqqan ishqibozlar yo'lda kutib turishgan ekan. Ular «ha, chop, ha, chop! Bo'sh kelma!» deb gij-gijlashib, hayqirishib otlarini chopitib bo'rishardi. Shunda saman yo'rg'a birdan charchaganligini sezib qoldi. Masofa o'z ta'sirini ko'rsata boshladi. Orqada nima bo'layotganligini, uni quvib yetishyapimi, yo'qmi, buni Gulsari bilmasdi. Chopish haddan ortiq og'irlashib, ot holsizlanib bormoqda edi.

Leikin huv oldinda ko'p sonli olomon guvillar va to'lg'anar, o'lliq va piyoda kishilar peshvoz chiqib, ikki yoqdan oqib kelar, qichqiriqlar borgan sari kuchayardi. Birdan u: «Gulsari! Gulsari! Gulsari» degan ovozlarni aniq eshidi. Bu hayqiriqlar, nidolar, xitoblar bilan to'lg'an havodan nafas olayotgan saman ot yangi kuch bilan olg'a intildi... Eh, odamlar, odamlar! Ular nimalarning uddasidan chiqmaydi.

Gulsari shodlik suronlari va qiyqiriqlar bilan kutib olayotganlarning oralaridan o'tib, qadamini sekinlatdi-da, o'tloqni aylanib chiqdi.

Ammo bu bilan ish tamom bo'lmadi. Endi o'zining ham, ko'jayining ham ixtiyori qo'lidan ketdi. Saman yo'rg'a biroz nafasini roslab, tinchib olganida xaloyiq davrani katta ochib, g'ohlarni qutladi: «Gulsari, Gulsari, Gulsari!» degan ovozlari ko'kka o'rladi. U bilan birga esa «Tanaboy! Tanaboy! Tanaboy!» degan hayqiriqlar ham yangrardi.

Odamlar saman yo'rg'aga yana qandaydir mo'jizali kuch bilan ta'sir qilishdi. Mag'rur yugurik ot boshini baland ko'tar-gunicha, ko'zlarini chaqnatib sahnaqa chiqdi. Gulsari shubhat havosidan mast bo'lib yana chopishga intilib rag's tusha boshladi. Va bir yonlab qadam tashladi. U o'zining chiroyli, qudratli va dong'i chiqqanini bilardi.

G'olib Tanaboy qo'llarini ochib xaloyiq oldidan o'tdi, yana bir og'izdan chiqqan «o-min!» so'zi yangradi, tag'in yuzlaricha qo'llar peshonalarga ko'tarilib, oqar suvlarning irmoqlari sin-gari yuzlar ustidan sirg'alib tushdi.

Shunda saman yo'rg'a ko'p odamlar orasida birdan tanish ayolni ko'rib qoldi. Garchand u bu gal qora ro'mol emas, oq ro'mol o'ragan bo'lsa ham, fотиha uchun qo'lini yuziga olib borganida ot uni darrov tanidi. U olomonning birinchi qatori-da baxtiyor va shod-xurram bo'lib turar, tezoqar tip-tiniq soy-lar tubidagi toshlarga o'xshab portlab turuvchi ko'zlarini ular-dan uzmas edi. Uning oldida biroz turish, xo'jayini u bilan gaplashib olishi uchun, peshonasida yulduzcha bo'lgan o'sha jiyron biyanning lablariga o'xshash silliq va mehribon qo'llari bilan yollarini tarashi, bo'ynini silab-siy-pashi uchun Gulsari odadagiday ayol tomon intildi. Lekin Tanaboy nima uchundir jilovni boshqa tomonga tortar, saman qat bo'lsa xo'jayini tu-shummay, turgan joyida gir aylanib, tinmay ayol tomon intilardi. Nahotki xo'jayini — o'zi, albatta, gaplashib olishi lozim bo'lgan juvoni ko'rmayotgan bo'lsa?..

* * *

Ikkinchi kun, ya'ni ikkinchi may ham Gulsarining kuni bo'ldi. Bu gal tush paytida cho'l bag'rida ulog o'tkazildi. Cho'l yana qiy-chuv, qiyqirqlarga to'ldi, yer yana nog'oraday taraqladi. Son-sanoqsiz otlar ishqibozlar qiy-chuv ko'tarishib ulogchilar atrofida girdikapalak bo'lib chopib yurishardi. Yana Gulsari kunning qahramoni bo'ldi. Lekin Tanaboy uni oxirgi o'yin — kim ephil va tezkor bo'lsa, ulogni o'sha o'z ovuliga olib ketishiga ruxsat beriladigan erkin olomon-poygaga saqlab turardi. Olomon-poygani hamma kutardi, chunki u musobaqa-ni cho'qqisi edi, buning ustiga istagan chavandoz unda qat-nasha olardi. Har kim ham o'z baxtini sinab ko'rishni xohlardi.

May quyoshi esa bu orada uzozda — qozog yerlarida sekin cho'kmogda edi. Barkashday ofob xuddi tuxum sarig'iga o'x-shardi. Qarasang, ko'zing qamashmasdi.

Qirg'izlar va qozoglar to'kechgacha ot chopitirib, egarlari-dan engashib, ulogqa chang solishar, uni bir-birlaridan yulqib olishib, goh suron ko'tarishar, goh g'uj bo'lib olishar, goh qiy-qirishib yana targalib ketishardi.

Cho'ldagi soyalar uzayganida qariyalar nihoyat olo-mon-poygani boshlashga ruxsat berishdi. Ulog o'rtaga tashlan-di: «Olomon!»

Hamma birdan tashlanib, echkini yerdan ko'tarib olishga urindi. Lekin ur-yiqit to'polonda uni olish oson emasdi. Ot-lar teblalanib gir aylanishar, tishlarini g'ijirlatib bir-birlarini tashlashar edi. Gulsari bu ur-yiqitda qiy-nalar, keng maydonga chiqqisi kelar, ammo Tanaboy ulogni hech qo'lga tushira olmas edi. Birdan: «Ushla-a, qozoglar olishdi-i!» degan kuchli ovoz yungradi. Otlar girdobidan gimnastyorkasi dabdala bo'lgan yosh qozog quturib ketgan qora to'riq otda otilib chiqdi. U taqimiga ulogni qistirib, otni choptirganicha ketdi.

— Ushla-a! Ketdi qora to'riq! — deb hamma qichqirdi, qul-shga tashlanib. — Tezroq, Tanaboy, faqat sen quvib yeta ola-mi!

Qora to'riq oldagi qozog uzangining ostida selkillab osilib borayotgan ulog bilan to'ppa-to'g'ri quyosh qizarib botayot-gan tomonga ketib borardi. Go'yo yana biroz chopsa u ana shu ulogalanayotgan quyoshga uchib kirib, o'sha yerda qizil tutun bo'lib erib ketayotgandek tuyulardi.

Gulsari Tanaboy nega jilovini tortib borayotganini tu-shummasdi. Lekin uning egasi qozog yigit ta'qib qilib bo-royotgan sonsiz-sanoqsiz chavandozlardan ajralib olishini, unga yordamga oshiqayotgan bir to'da urug'doshlaridan uzogroq ketishini kutish kerakligini bilardi. Ular to'riq otni choqqir otlar bilan o'rab olishsa bormi, qo'ldan boy berilgan o'llarni hech qanday kuch bilan olib bo'lmaydi. Faqat yakka-mo-yakka kurashdagina biron muvaffaqiyatga umid bog'lash mumkin edi.

Payt poylab, Tanaboy saman yo'rg'aning boshini qo'yib yubordi. Gulsari quyosh nuri ostida o'zi tomon yugurib ke-layotgan yer ustiga uchib borardi, dukir-dukir ovozlari ortda qolib uzoglasha boshladi, qora to'riqgacha bo'lgan masofa esa qisqaraverdi. Qora to'riq og'ir yuk bilan chopib borardi, uni quvib yetish uncha qiyin emasdi. Tanaboy saman otni qora

to'rtining o'ng tomoniga olib o'tidi. O'ning o'ng biqinida chavandoz taqimiga qistirib olgan uloq osilib borardi. Mana, tenglasha boshlashdi. Tanaboy echkinning oyog'idan ushlab, tortib olish uchun egardan engashdi. Lekin qozoq o'ljani chaqonlik bilan o'ng tomonidan chap tomoniga oshirib o'tkazib oldi. Otlar esa hamon to'ppa-to'g'ri quyosh tomon yelib borishardi. Endi Tanaboy biron ortda qolishi va chap berib yana quvib yetishi kerak edi. Saman yo'rg'ani gora to'rtiqdan ayirish qiyin edi, lekin shunday bo'lsa-da, bunga erishish mumkin bo'ldi. Dabdala-si chiqqan gimnastyorkali qozoq uloqni yana boshqa tomonga o'tkazishga ulgurdi.

— Qoyil! — zavq bilan qichqirib yubordi Tanaboy. Otlar esa hamon quyosh tomon yelib borardi.

Vaqtni boy berish kerak emasdi. Tanaboy saman otni gora to'rtiq ayg'irga yondashirib, qo'shinsining egari qoshi ustiga engashdi. Qozoq yigit qutulishga urindi, lekin Tanaboy qo'yib yubormadi. Yo'rg'a o'ning chaqonligi va xipchaligi unga gora to'rtiq ayg'irning bo'yiniga deyarli yo'tib olishga imkon berdi. Shu tarzda u uloqqa qo'l cho'zib uni o'zi tomon torta boshladi. Unga o'ng tomondan harakat qilish oson edi, buning ustiga ikkala qo'l bo'sh edi. Mana, u echkinning deyarli yarmisini o'ziga tortib oldi.

— O'zingga ehtiyot bo'l, qozoq birodar! — qichqirdi Tanaboy.

— Bekor ayibsan, bermayman! — javob qildi u.

Shiddat bilan chopib borayotib, ular ot ustida kurash boshlashdi. Bitta o'ljaga tashlangan burgutlarday uloqqa mahkam yopishib olishib, bir-birlariga o'shqirishar, xirillashar va bir-birlarini qo'rtitish uchun yirtqichlarday irillashar edi, qo'llari bir-birlarinkiga chirmashib ketgan, timoqlari ostidan qon sizib oqardi. Chavandozlari yakkama-yakka kurashayotganda tiqilishib, yonna-yon ketayotgan otlar esa qirmizi quyoshni quvib yetish uchun shoshilar, ko'zlari qongga to'lgandi.

Shunday mardona o'yinlarni bizga qoldirgan ajdodlarimizga ofarini!

Uloq endi ularning ikkalasining o'rtasida edi, uloq chopib borayotgan otlar o'rtasida osilib borardi. Ular indamay, tishlarini tishlariga qo'yib, bor kuchlarini ishga solib uloqni tortishar, bir-biridan qutulish va chetroqqa chiqib olish uchun ikkalasi ham echkini taqimiga bosishga urinardi. Qozoq baquvvat edi. Qo'llari katta, serpay, buning ustiga Tanaboydan ancha yosh edi. Lekin tajriba — zo'r narsa. Tanaboy o'ng oyog'ini to'satdan uzangidan bo'shatib oldi-da, uni gora to'rtiq ayg'irning biqiniga tirab oldi. Uloqni o'ziga tortib, ayni paytda oyog'i bilan naqibining o'ini itarib yubordi. Qozoqning panjasi asta-sekin ochila boshladi.

— O'zingni tut! — uni ogohlantirishga ulgurdi yengilgan qozoq. Kuchli siltovdan Tanaboyning egardan uchib tushishiga sal qoldi.

Lekin o'zini tutib oldi. Shodligidan qiyqirib yubordi. Saman otni birdan keskin burdi-da, halol kurashda qo'lga kiritilgan o'ljani taqimiga bosib qocha boshladi. Unga tomon esa bir gala chavandozlar bag'irib-chaqirib chopib kelayotgandi:

— Gulsari! Gulsari oldi!

Qozoqlar to'dalanishib, uning yo'lini to'sishga tashlanishdi.

— O'y-bay, jiberdi, Tanaboydi tut!

Endi eng muhimi — ushlab olishlaridan qutulish va ovuldosh-larining qurshoviga tezroq o'tish edi.

Tanaboy tutib olmog'chi bo'lgan kishilardan o'zini chetga tortib saman otni yana birdan keskin buradi. «Balli, Gulsari, rahmat senga, aqlli samanim!» — deb mimador bo'lardi u yo'rg'adan. Yo'rg'a egasi tanasining salgina egilishini ham payqab, goh u, goh bu tomonga burilib, quvib boruvchi raqib-laridan epchilik bilan qutulardi.

Yo'rg'a ot deyarli yer bag'irlab, goh u yoqqa, goh bu yoqqa burilib qiyin ahvoldan qutulib, o'qday chopib ketdi. Bu orada Tanaboyning ovuldoshlari ham yetib kelishdi, ikki tарафдан, orqadan uni o'rab olishdi va hammasi birgalashib zich to'da bo'lib qochib qolishdi. Lekin quvayotganlar yana oldilaridan chiqib qolishdi. Tag'in burilib qochishga to'g'ri keldi. Goh

u, goh bu qanotga tashlanib uchuvchi tez uchar qushlar galasi singari, keng cho'l bo'ylab qochuvchilar va ularni quvuvchi chavandozlar galasi uchib borardi. Havoni chang-to'zon qoplagandi. Ovozlar jaranglar, kimdir oti bilan birga yiqilar, kimdir o'mbaloq oshib tushar, kimdir oqsoqlanib o'z otni qurardi, lekin hammam musobaqaning zavq-shavqi qamrab olgan edi. O'yinda hech kim javobgar emas. Tavakkalchining va dovyuraklikning onasi bitta...

* * *

Botib borayotgan quyoshning bir chekkasigina ko'rinish turardi, qosh qorayib qolgan. Yerni larzaga keltirayotgan olo-mon-poyga esa moviy oqshomning salqinida hamon davom etardi. Endi hech kim qichqirmas, hech kim hech kimni ta'qib etmas, lekin hamma qizg'in harakardan mast bo'lib chopishda davom etardi. Cho'zilib borayotgan chavandozlar oqini to'liq kabi chopish ritmi va kuyiga berilib tepalikdan tepalikka ko'chib yurardi. Chavandozlarning yuzlaridagi jiddiylilik va ularning kamgapi shundanikin, qozoqlar do'mbirasi va qirg'izlar qo'bizining jarangdor ovozi shular tug'dirmadimikin!..

Daryoga yaqinlashib qolishgandi. U oldindagi quyug chalgazorlar orida xira yitillardi. Yana ozroq qolgandi. Daryoning narigi betida o'yin tugaydi, u yog'i esa ovul. Tanaboy va uni qurshab olganlar bir to'da bo'lib chopishardi. Gulsarini go'yo bosh kemaday o'rtada qo'riqlab borishardi.

Lekin u charchagan, juda charchagan edi — kun haddan ortiq og'ir bo'ldi. Saman yo'rg'a holdan toydi. Ikki yonboshida chopib borayotgan yigit uning suvlig'idan tortishib otni yiqilgani qo'yishmasdi. Qolganlari Tanaboyni orqadan va yon tarafdandan qo'riqlab chopishardi. U bo'lsa egarning oldiga tashlangan ulog ustiga ko'kragini bosib yotardi. Tanaboyning boshi chayqalar, o'zi bo'lsa egar ustida zo'rg'a o'tirardi. Yonida qo'liqlab borayotgan chavandozlar bo'lmaganida edi, o'zining ham,

yo'rg'aning ham qo'zg'alishga holi kelmagan bo'lardi. Ilgarilari, ehtimol, o'ljani olib shunday qochishgandi, balki, yarador boirni asitlikdan shunday qutqarishgandi...

Mana daryo, mana o'tloq, shag'al toshli keng kechuv. Qorong'i tushsa ham hozircha u ko'rinish turardi.

Chavandozlar chopishdan to'xtamay suvga otilib kirishdi. Tagalarning quloqlarni kar qilguday taqir-tuquri ostida suvni suhratib, yo'rg'a otni narigi qirg'oqqa olib chiqishdi. Olo-mon-poyga tamom bo'lgan edi! G'alaba!

Kimdir Tanaboyning egaridan ulogni olib, ovulga chopib ketdi.

Qozoqlar daryoning narigi betida qolishdi.

— Biz bilan ulog chopishganningiz uchun rahmat sizlarga! — qichqirishdi ularga qirg'izlar.

— Sog' bo'linglar! Kuzda yana uchrashamiz! — javob berishdi qozoqlar va otlarini orqaga burishdi.

* * *

Qorong'ilik tushgan, Tanaboy mehmondorchilikda o'tirardi, saman yo'rg'a esa boshqa otlar bilan birga hovida bog'log'liq turardi. Minishga o'rgatilgan birinchi kunni hisobga olmaganida, Gulsari hech qachon bunchalik charchamagandi. Lekin o'sha paytda u hozirgiga nisbatan nozikkina nihol edi. Uyda u huqda so'z borardi:

— Tanaboy, Gulsari uchun qadah ko'taraylik: agar u bo'lmasa, bugun biz g'alabaga erisha olmasdik.

— Ha, gora to'riq ayg'ir arslonday baquvvat. Anavi yigit ham kuchli. Uning istiqboli porloq.

— Rost gap! Gulsarining o'zini tutqizmaslik uchun yer baxtirlab chopishi hali ham ko'z o'ngimda. Hayajonimdan nafasim qaytib ketay dedi-ya.

— Nimasini aytasan. Ilgari zamonlarda botirlar bunday otda jamg'a kirishardi. Ot emas duldul bu!

— Tanaboy, qachon uni biyalarga qo'yimqchisan?

— E-e, u hozir ham biyalarni quvlab yuribdi, lekin hali erta deb o'ylayman. Kelgusi bahorda esa ayni vaqti bo'ladi. Et olishi uchun kuzdan o'z holiiga qo'yib beraman...

Kayfi oshib qolgan odamlar olomon-poyganing tafsilotlari va saman yo'rg'aning xislatlari to'g'risida gapirishib uzozq o'tirib qolishdi. Gulsari bo'lsa teri qotib, suvliqni chaynab hovlida turardi. U tongga qadar och holda qantariqliq turishi ketmadi. Lekin uni qiyayotgan ochlik emasdi. Yelkalari zirqirib og'ir, oyoqlari ham go'yo o'ziniki emasday, tuyoqlari qizishib yonardi, kallasi esa hamon olomon-poyganing shovqin-surondan garang. Qiyqirliqlar, baqirliqlar hali ham uning qulog'idan ketmasdi, vaqti-vaqti bilan u cho'chib tushar va pishqirib quloqlarini chimirardi. Maysa-o't ustida yag'anab yotgisi, bir silkinib olgach, yaylovda otlar orasida o'tlab yurgisi kelardi. Lekin xo'jayini uzozq o'tirib qoldi.

Ko'p o'tmay xo'jayini qorong'ilikda sal-pal gandraklab chiqib keldi. Undan qandaydir kuchli, o'tkir hid anqirdi. U ahyon-ahyondagina bunaga holatga tushardi. Oradan bir yil o'tgach, saman yo'rg'a doim mana shunaga hidi anqib turadigan odam qo'lga tushib qoladi. Shunda u o'sha odamdan ham, manavi badbo'y hiddan ham nafratlanadi.

Tanaboy saman otning yoniga keldi, yag'rinini silab-silypadi, terlikning ostiga qo'lini suqib ko'rib dedi:

— Biroz sovuding, shekilli? Charchadingmi? Men ham o'lgunday charchadim. Lekin bunaga o'qrayib qarama menga, axir ichsam sening sog'lig'ingga ichdim-da, bayram. Shunda ham qitak ichdim. Men o'z o'lehovimni bilaman, sen buni hisobga ol. Urushda ham me'yorini bilgaman. Qo'y, Gulsari, bunaga o'qrayib qarama. Hozir yaylovga ketamiz, dam olamiz...

Xo'jayin ayillarni qisib tortdi, uydan chiqqan odamlar bilan biroz gaplashib turdi, hammalari otlarga minishib, tarqalib ketishdi.

Tanaboy ovulning uyquga ketgan ko'chalari bo'ylab borardi. Atrof jimjit. Derazalar qop-qorong'i. Dalada eshitilar-eshitilmas traktor tarillardi. Tog'lar ustida oy turar, bog'larda

gullagan olmalar oqarib ko'rinar, qayerdadir bulbul sayrardi. Nima uchundir butun ovulda birgina bulbul bor. U o'zi sayrab, o'zi tinglar, keyin jimib qolar, so'ng yana chahchahlay boshlardi.

Tanaboy saman yo'rg'ani to'xtatib turdi.

— Biram chiroyli, — dedi u ovoz chiqarib. — Munchayam jimjit-al! Faqat bulbulgina sayramoqda. Tushunyapammi, Gulsari, a? Qayogdan tushunarding. Sen yilqilarning oldiga borishing kerak, men bo'lsam...

Ular temichilik ustaxonasidan o'tib ketishdi, bu yerda eng chekkadagi ko'cha bilan yurib daryoga chiqishlari, undan keyin esa yilqilar podasiga borishlari kerak edi. Lekin xo'jayini nima uchundir ot boshini boshqa tomonga, o'tradagi ko'chaga burdi, uning oxirida, o'sha juvon yashaydigan hovli yonida to'xtadi. Ko'pincha qizcha bilan birga chopib yuradigan laycha yugurib chiqdi, biroz vovilladi-da, dumini likillarib tinchib qoldi. Xo'jayini egar ustida jim o'tirar, nimanidir o'yarladi, so'ng bir xo'rsindi-da, jilovni istar-istamas siltadi.

Yo'rg'a ilgariab ketdi. Tanaboy daryo tomon pastga burdi va yo'lga chiqib olganidan so'ng otni haydadi. Gulsarining o'zi ham yaylovga tezroq yetib olgisi kelardi. Ular o'tloq bilan ketishdi. Mana, daryoga ham yetishdi, qirg'oqda tagalari toshga urilib taraqlay boshladi. Suv muzday, shovillar edi. Suvning qoq o'trasiga kelganlarida xo'jayin jilovini qattiq tortib, otni keskin orqaga burdi. Gulsari xo'jayini adashgandir, deb o'ylab boshini chayqadi. Ular orqalariga qaytishlari kerak emasdi. Hadeb yuraveradimi? Lekin xo'jayini uning biqiniga qamchi bilan tushirdi. Gulsari urishlarini yoqtirmasdi. U suvlig'ini asabiy chaynab xo'jayiniga istar-istamas bo'ysundi va orqasiga burildi. Yana o'tloq orqali, o'sha yo'l bilan, o'sha hovli tomon jo'nashdi.

Uy oldiga kelganlarida xo'jayini egar ustida yana qimirlay boshladi. Suvliqni goh u yoqqa-goh bu yoqqa tortar, uning nima qilmoqchiligini tushunib bo'lmadi. Darvoza oldida to'xtashdi. Sirasini aylaganda, darvozaning o'zi yo'q edi. Undan faqat qiyshaygan ustunlariga qolgandi. Yana laycha chopib chiqdi.

Biroz vovilladi-da, dumini itkilatib tinchib qoldi. Hovli tip-tinch va qop-qorong'i edi. Tanaboy egardan tushib, yo'rg'ani-jilovidan ushlaganicha yetaklab hovliga kirdi, derazaga yaqinlashib borib oynani taqillatdi.

– Kim u? – ovoz chiqdi ichkaridan.

– Men, Bilibjon, och, eshityapsammi, menman!.. Uyda chiroq yondi va derazalar xira yorishdi.

– Senga nima boʻldi? Bemahalda qayogʻdan kelyapsan? –
eshik oldida Bibijon paydo boʻldi. U yoqasi ochiq oq koʻylakda,
qop-qora sochlari yelkasiga tushgan edi. Undan badanning iliq
hidi va notanish oʻtining gʻalati isti kelardi.

– Kechir, – sekin gapirdi Tanaboy. – Olomon-poygadam kech qaytdik. Charchadim. Oning ham tinkasi qurigan. Uni qantari bo'q'ish kerak, o'zing bilasan, yaylov uzoqda.

Bibijon indamadi.

Uning ko'zlari oyqindida suv tubida yaltirab ko'ringan toshlar singari yalt etib yondi-yu, yana so'ndi. Saman yo'rg'a juvonning unga yaqin kelishini va bo'yini silab-siypashini kutardi, lekin u bunday qilmadi.

— Sovuq, — Bbijjonning yelkatalari galitirab ketidi. — Nega turibsan? Unday bo'lsa, kir. Eh, o'ylab topganingni qara, — sekin kudi u. — Sen bu yerda ot ustida tipirchilab turganingda, men ham bo'laringcha bo'ldim. Bolaga o'xshaysan.

—Men hozir. Otni bog'lay.

— Huv anavi yerga, devor yonidagi burchakka bog'lab qo'y!

Xo'jayinning qo'llari hech qachon bunchalik qaltiramagan-
di. U suvligini chiqarishga shoshilar, ayillarni darrov bo'shata-
olmasdi. Ayilning birini biroz bo'shadi, ikkinchisini esa esdan
chiqarib qo'ydi.

U juvon bilan birga kirib ketdi, ko'p o'lmay derazalardagi

Begona hovida turish saman olga g'alati tuyulardi.
Oy bor nurini sochardi. Gulsari devordan ko'zini oshirib qara-
rab, osmonga bo'y cho'zgan, oqimtir-ko'kish shu'laga chaytib

ollangan tungi tog'larni ko'rdi. U quloqlarini dikkaytirib tingladilar. Arig'da suv shildirardi. Uzoq dalalada hamon o'sha traktorlar, bog'larda esa hali ham o'sha yolg'iz bulbul sayrardi.

Qo'shni olma daraxti butoqlaridan oppoq gul barglar to'lib, o'tning kallasi va yoliga sekkin qo'nardi.

Tun yorishib borardi. Saman ot tik turib, tanasining og'ir-
ligini goh u oyog'iga, goh bu oyog'iga solar, tik turib xo'ja-
yinning sabr-toqat bilan kutar edi. Tunlarni tongga ulab, hali
yulma ko'p marta bu yerda turishini bilmasdi u.

Tanaboy azonda uydan chiqdi, ilq qo'llari bilan Gulsarining og'ziga suvliq sola boshladi. Endi uning qo'llaridan ham notanish o'tning o'sha g'alati hidi kelardi.

Bibijon Tanaboyni kuzatishga chiqdi. Uning pinjiga sugildi, Tanaboy undan uzoq bo'sa oldi.

– Mo‘ylovning sanchib oldi, – shivirladi u. – Shoshilish ke-
– gona vorishib oldi – I ketmoqchi bo‘lib o‘girdi.

– Bizni xafa qilma sen!

— Voy, esimdan ham chiqibdi-ya, — kulib yubordi u. — Buni qana, ustini olma guli qopladi. — U shirin soʻzlarni aytib tutqan, peshonasida yulduz qashqasi bor huv anavi toʻriq biyachalari, lablari singari silliq va yoqimli ajoyib qoʻllari bilan otni qalbi-siyay boshladi.

Daryodan o'lgach, xo'jayin o'lan ayta boshadi. Uning qo'ltig'ida qadam tashlash unga yoqar, shunda yaylovdagi po'latdan tezroq yetib olishga oshiqar edi.

Bu may tunlarida Tanaboyning omadi keldi. Podani tunda boqish navbati unga kelgandi. Saman yo'rg'a uchun yangi hayot boshlandi. Kunduzi u o'tlab yurardi, dam olardi, tunda esa xo'jayini yilgillarni pasqam yerga haydab, uni minib yana o'tlaba hovli tomon haydardi. Tong g'ira-shirasida ular go'yo o't o'rtalariday cho'lining kamqatnov so'qmoqlaridan yurishib, postqamlikdan otlar tomon shoshilishardi. Bu yerda xo'jayini yilgillarni bir joyga yig'ib, qayta-qayta sanab chiqar va oxiri

ko'ngli tinchirdi. Saman yo'rg'aga qiyin bo'ldi. Xo'jayinning bir oyog'i u yoqda, bir oyog'i bu yoqda edi. Tumlari esa yo'lsiz joylardan chopib yurish oson emasdi. Lekin xo'jayinning irodasi shu edi.

Gulsarining erki o'zida bo'lsa, u uyurdan sira ham ajralmasdi. Unda ayg'irlik alomatlari paydo bo'layotgandi. Hozircha u to'dadagi ayg'ir bilan chiqishib, murosqa qilib yurgandi. Lekin ikkalasi ham bitta biyaga aylanishib, dam-badam to'qnashadigan bo'lib qolishdi. U bo'yini tik ko'tarib, dumini xoda qilib yilqilar oldida tez-tez o'zini ko'z-ko'z qilib yuradigan bo'lib qoldi. Qattiq kishnar, achchig'lanar, biyalarni sonidan asta tishlar edi. Bu esa ularga yoqsa kerak, uyur ayg'irining rashkini keltirib Gulsariga suykashardi. Saman yo'rg'a rosa adabini yerdı — ayg'ir qari, rahmsiz va urishqoq edi. Lekin tun bo'yi hovlida turishdan ko'ra bezovtalanib, to'da ayg'iridan qochib yurish yaxshi edi. Bu yerda — hovlida u biyalarni sog'inar, anchaga cha tipirchilab turar, yer tepinar, keyin yuvoshlanib qolar edi. Agar anavi hodisa bo'lmaganda, kim blisin, bu «tungi safarlar» ganchagacha davom etardi...

O'sha tunda saman yo'rg'a uyurni qo'msab, egasini kutib, odadagidek hovlida turardi, biroz mudray boshlagandi ham. U tom to'siniga qantariib qo'yilgandi. Bu — yotishiga yo'l qo'ymasdi: har gal mudrab boshi tushib ketganda suvlig'i og'ziga qattiq botardi. Shunday bo'lsa ham uyqu bosardi. Havvo qandaydir og'ir bo'lib, qop-qora bulutlar osmoni qoplab olgandi.

Gulsari mudrab turib, uyqu aralash daraxtlarni go'yo to'satdan qandaydir bir kuch qulalmog'chi bo'lganday silkitayotganini, ular shovvillab ketganini payqab qoldi. Shamol guvillab, sigir sog'adigan bo'sh chelakni taraqlatib hovlida yunmatib, arqondagi kiyim-kechaklarni yulib-yulqib uchirib ketardi. Laycha qayog'ga yashirinishini bilmay tipirchilab g'ingshiy boshladi. Yo'rg'a jahl bilan pishqirdi, quloqlarini dikkaytirib qotib qoldi. U boshini devordan oshirib cho'l tomonga qaradi, u yerdan, zulmat ichidan qandaydir dahshatli narsa guvillab yaqinlashib ketayotgan edi. Bir zundan so'ng xuddi daraxt qulaganday tarq-

turuqlab ketdi. Momaqaldiroq gulduradi, chaqmoqlar bulutlarni quychiladi. Sharillab yomg'ir quydi. Saman yo'rg'a qamchi yeganday jilovini uzmoqchi bo'ldi va uyuri uchun dahshatga tushib, jon-jahdi bilan kishnab yubordi. Unda o'z urug'ini xavfdan saqlashdek azaliy savqi tabiiy uyg'ongan. Ot es-hushini yo'qotib suvlig, jilov, ayil, qil arqondan — uni bu yerda mahkam ushlab turgan hamma narsadan qutulish uchun isyon ko'tardi. U har yoqqa tashlanib, tuyoqlari bilan yerni qaziy boshladi va yilqilar sado eshitish umidida tinimsiz kishnashga kirishdi. Ammo faqat bo'rongina hushtak chalar va uvillardi. Oh, u bog'log'liq joyidan bo'shay olganda edi!...

Xo'jayini ichki oq ko'ylakda otilib chiqdi, uning ortidan ayol ko'rindi, u ham oppoq ko'ylakda edi. Ular yomg'ir ostida bir pusta qorayib ketishdi. Chaqmoq ularning bo'l yuzlari va qo'rguv bosgan ko'zlariga nur sochib, qorong'ilikdagi uyning bir qismini uning shamolda ochilib-yopilib turgan eshigini ham yoritdi.

— To'xtal! To'xtal! — yechib olishga urinib olga baqirdi Tanaboy. Lekin ot endi unga bo'ysunmasdi. Saman ot xo'jayiniga yitqichlarday tashlandi, tuyoqlari bilan devorni qulardi, chilivini uzish uchun tinmay yulqinar edi. Tanaboy devorga qapishib uning yoniga pisib bordi, qo'llari bilan boshini berkitib oldinga tashlandi va jilovga osilib qoldi.

— Tezroq yech! — qichqirdi u juvonga.

Ayol chilivini endi yechgan ham ediki, yo'rg'a ikki old oyog'ini oldinga ko'tarib, Tanaboyni hovli bo'ylab sudrab ketdi.

— Qamchini ber, tezroq!

Bibijon qamchini keltirgani yugurib ketdi.

— To'xta, to'xta, o'ldiramani! — qichqirardi Tanaboy o'ning tushug'iga qamchi bilan savalab. U egarga o'tirib olishi, hozirning o'zidayoq yilqilar oldiga yetib borishi lozim edi. U yoqda nima bo'layotganikin? Dovul otlarni qayog'larga haydab ketdiki?

Lekin saman yo'rg'a ham yilqilar oldida bo'lishi kerak edi. Hozirning o'zidayoq, qudratli savqi tabiiy uni chorlayotgan mana shu damdayoq yetib borishi lozim. Shuning uchun ham u kishnar va oyoqlarini tik ko'tarar, shuning uchun ham u bu yerdan tezroq ketishga shoshilardi.

Yomg'ir esa chelaklab quyardi, chaqmoq chaqib, momaqaldiraq gumburlab, yerni larzaga keltirardi.

— Ushla! — buyurdi Tanaboy Bibijonga.

Juvon jilovni ushlab olganida u egarga sakradi. U o'tirishga hali ulgurmasdan, o'tning yolidan ushlab olishi bilan, Gulsahli juvoni turtib, ag'anatib yubordi-da, hovli o'tilib chiqib ketdi.

Gulsari endi na suvliqqa, na qamchiga, na ovozga bo'ysunmay, tabiiy sezgisini bilangina yo'lni payqab, bo'ronli tunda shatirlatib yog'ayotgan jala ostida uchib borardi. U endi o'z hukmini yo'qotgan xo'jayini qaynab-toshib oqayotgan soy o'rtasidan suvning shovillashi va momaqaldiraqning guldur-gulduri ostida, butazorlar orasidan, soyliklar, jarliklardan olib o'tidi, shiddat bilan olg'a tomon chopgani-chopgan edi. Gulsari hech qachon, na katta ulogda, na olomon-poygada o'sha dovulli kechadigidek chopmagandi.

Quturgan saman yo'rg'a qayoqqa, qanday qilib olib ketayotganini Tanaboy bilmasdi. Yomg'ir yuzi va badanlarini kuydirayotgan kuchli olovday tuyulardi unga. Uning miyasini faqat birgina fikr o'yar edi: «Yilqilarga nima bo'ldiykin? Otlar hozir qayerda ekan? Temir yo'l tomonga qochib ketishlaridan Xudo asrasin. Poyezd halokati! O'zing panohingda saqla. O'zing qo'llab-quvvatla, Xudo! Yordam ber.

Yiqilib tushma Gulsari, yiqilib tushma! Cho'lga olib chiq, o'sha yoqqa, o'sha yoqqa, yilqilarga olib bor!»

Cho'lda esa oq yolg'ini bilan zulmatda ko'zni qamashitirib chaqmoqlar goh u, goh bu yerda chaqnaib turardi. So'ng yana atrofni zulmat qoplar, momaqaldiraq gumburlar, shamol aralash yomg'ir yog'ardi.

Goh yorishar, goh qorong'ilashar, goh yorishar, goh qorong'ilashar edi...

Yo'rg'a oldingi oyoqlarini balandga tik ko'tarar va og'zini katta ochib kishnar edi. U chaqirar, u chorlar, u izlar, u kutardi. «Qaydasiz? Qaydasiz? Javob qaytaring!» Unga javoban osmon gumburlar, so'ng yana chopish, yana izlash, yana bo'ronga qarab yugurish.

Havo goh yorishar, goh qorong'ilashar, goh yorishar, goh qorong'ilashar edi...

Bo'ron faqat tongga borib tindi. Bulutlar birin-ketin asta tarqalishdi, lekin sharqda momaqaldiraq hali ham timmasdi, osmon gumburlar, qarsillar, momaqaldiraq bir-biriga qo'shilib ketar edi. Ezilib ketgan yerdan bug' ko'tarilardi.

Bir necha yilqichi tarqalib ketgan otlarni to'plab, tevarak-atrofda izg'ib yurishardi.

Tanaboyni esa xotini izlab yurardi. To'g'rirog'i, kutib o'tirardi. U tundayoq qo'simlari bilan birga otga minib, eriga yordam uchun chopgandi. Ular yilqilarni topishdi, jarlikda ushlab qolishdi. Lekin Tanaboy yo'q edi. Adashib qolgandir, deb o'ylashdi. Ammo u erining adashmaganligini bilardi. Shuning uchun qo'simlarining o'g'li: «Huv ana, eringiz, Jaydar opa, huv opa kelyapti!» deb quvonib qichqirib, u tomon o'tini chopitib kelganida, Jaydar joyidan qo'zg'almadi. Daydi erining qanday qaytib kelayotganligiga ot ustida jimgina qarab turardi.

Tanaboy bir tunning ichida oriqlab ketgan saman o'ti minib ilgah ho'l ichki ko'ylakda qo'rqinchli holatda jimgina kelardi, Gulsari o'ng oyog'iga oqsardi.

— Biz bo'lsak sizni qidirib yuritimiz! — quvonib xabar qildi uning oldiga chopib borgan yigitcha, — Jaydar opa endi tashvishlana boshlagandi...

Eh, bolakay, bolakay...

— Adashib qoldim, — to'ng'illadi Tanaboy.

Erxotin shu tarzda uchrashishdi. Bir-biriga hech narsa deymadilar. Yigitcha jarlikdagi yilqilarni haydash uchun uzog'lashganida xotini sekin dedi:

— Bu nimasi, hatto kiyinishga ham ulgurmasan. Yaxshiyamki, ishtoning bilan etklaring bor. Uyatmasmi? Axir endi yosh emassan-ku. Ana, bolalaring yaqinda ulg'ayib qolishadi, sen bo'lsang...

Tanaboy miq emasdi. Nima ham desin? Bu orada yigitcha yilqilarni haydab keldi. Hamma otlar va toylar sog'-salomat edi.

— Uyga ketdik, Oltivoy, — deb yigitchani chaqirdi Jaydar.

— Bugun sizlarning ham, bizlarning ham bir dunyo ishimiz bor. Shamol o'tovlarimizni ag'dar-to'ntar qilib tashladi. Yur, yig'ishtirib olaylik.

Tanaboyga bo'lsa sekin dedi:

— Sen shu yerda tura tur. Senga qovqat, kiyim-kechak keltiraman. Odamlarning ko'ziga qanday ko'rinasan bu ahvolda?

— Huv anavi yerda, pastda bo'laman, — deb ishora qildi Tanaboy. Ular jo'nab qolishdi. Tanaboy yilqilarni yaylovga haydab ketdi. Uzoq haydadi. O'tob yoyilib kun ilidi. Cho'l bug'lanib jonlandi. Yomg'ir va ko'katlarning hidi anqiy boshladi.

Otlar baland-pastliklardan, jarliklardan shoshilmay lo'killab, sayhonlikka chiqishdi. Bu yerda Tanaboy ko'zi oldida go'yo boshqa bir olam ochilganday bo'ldi. Uzoq-uzoqlarda ufq oq bu lullarga burkangandi. Osmon cheksiz, baland va tip-tiniq. Bu yerdan juda uzoqda, cho'lda poyezd tutun taratib ketardi.

Tanaboy otdan tushib, o't-o'lanlar ustidan yurib ketdi. Yomg'inasidan to'rg'ay «pirr» etib uchdi-da, balandga ko'tarilib sayray ketdi. Tanaboy boshini quyi solib borardi, to'satdan yerga gupillab dumalab tushdi.

Gulsari xo'jayinini hech qachon bunday ahvolda ko'rmingandi. U yuz tuban yotar, yelkalari yig'idan galt-qalt qilardi. U nomus va alamdand yig'lardi, umrida so'nggi bor erishgan baxtidan aytilganini bilardi u. To'rg'ay bo'lsa hamon sayyardi...

Ertasiga yilqilar tog'lar tomon yo'l olishdi — endi ular bu yerlarga faqat kelgusi yili erta bahorda qaytishlari kerak edi. Ko'chmanchilar daryo bo'ylab ovul yaqinidagi sizot pichan-zorlardan o'tib borishardi. Qo'y-qo'zilar, sigirlar, yilqilar

o'tib borardi. Yuk ortilgan tuyalar va otlar o'tib borar, egarlarda ayollar va bolalar o'tirishardi. Paxmoq iltar chopishardi. Havoni har xil ovozlari: baqirichlar, kishnashlar, ma'rashlar lar-zuga keltirgan edi.

Tanaboy o'z yilqilarini keng o'tloqdan, keyin yaqindagi na bayramda xaloyiqning g'ala-g'ovuri, shovqin-suroni hukm surgan tepalikdan haydab borar va ovul tomonga qaramaslikka harakat qilardi. Gulsari bir mahal to'satdan chekkadagi hovli tomon qayrilganida, bu qiling'i uchun qamchi yedi. Shunday qilib, ular manglayida yulduzi bor o'sha to'riq baytalchening lablari singari silliq va mehribon qo'lli juvoning hovlisiga kirishmadi.

Yilqilar baravariga chopib borishardi.

Saman yo'rg'a xo'jayinining o'lan aytishini istardi, lekin u miq emasdi. Ovul ortda qoldi. Xayr, ovul. Oldinda tog'lar. Kelgusi bahorgacha xayr, cho'l. Oldinda tog'lar.

VI

Tun yarimlab qolgandi. Bundan bu yog'iga Gulsari ortiq yura olmasdi. U bu yerga, jarlikka qadar necha martalab to'xtab-to'xtab bir amallab yurib keldi, lekin jarlikdan o'tishga endi majburiyet yemadi. Otdan bundan ortiq talab qilish mumkin emasligini keksa Tanaboy tushundi. Gulsari azoblanib ingrar, odam kabi ingrar edi. U yota boshlaganida Tanaboy xalaqit bermadi.

Sovuq yerda yotganida ham saman ot kallasini u yoqdan-bu yoqqa tebratib ingrasidan to'xtamasdi. U sovg'oligandi, butun nimasi qaltirardi. Tanaboy ustidan po'stini yechdi va uni o'tining beliga yopib qo'ydi.

— Nima bo'ldi, ahvoling yomonmi? Juda yomonmi? Sovqotdingmi, Gulsari? Sen axir hech qachon sovg'otmadig'ku.

Tanaboy yana allanima deb g'ulduradi, lekin saman yo'rg'a endi hech narsani eshirmasdi. Uning yuragi go'yo yilqilar o'zla-tini ta'qib qiliyotganlardan dahshatga tushib qochayotganday, gum-gup, gum-gup, gum-gup etib naq qulog'ining ostida tar-tibsa urardi.

Tog'lar ortidan oy ko'tarildi, tuman ichida osmonda osilib qoldi... Yulduzlar tovushsiz uchlar va so'nar edi.

— Sen shu yerda yota tur, men borib qovray terib kelay, — dedi chol. U bulturgi qurigan o'tlarni yig'ib, atrofda uzog'daydib yurdi. Bir quchoq'ini tergunicha qo'llarini tikanlar timab ketdi. Keyin, har ehtimolga qarshi, qo'lida pichoq tutib jarlikka tushdi va bu yerda yulg'unga duch keldi. U chinakam gulxan galaydigan bo'ldik, deb quvonib ketdi.

Gulsari yaqinida yonayotgan olovdan doim qo'rqardi. Hozir esa qo'rqmadi, yonidan issiq va dud urib turardi. Tanaboy qop ustida indamay o'tirar, gulxanga goh yulg'un, goh burgan tashlab, olovdan ko'z uzmay qo'llarini isitardi. Ba'zan o'tmidan turib, ot ustiga tashlangan po'stinni tuzatib qo'yar va yana olov yoniga o'tirardi.

Gulsari isini o'ldi, qaltirashi to'xtadi, ammo ko'z oldi qorong'ilashar, ko'kragi qisilar, nafas olishga havo yetishmasdi. Shamolda olov goh pasayar, goh kuchayardi. Qarshisida o'tirgan, uzog' vaqtdan beri uning xo'jayini bo'lib kelgan chol goh g'oyib bo'lar, goh paydo bo'lardi. Alahsirayotgan saman olga go'yo u egasi bilan birga bo'roni tunda chopib borayotganday, oyoqlarini tikka ko'tarib kishnayotganday, yilqilarni qidirayotganday, ammo ular topilmayotganday tuyulardi. Oppoq chaqmoqlar yalt-yult chaqnab, so'ng, o'chib turganga o'xshardi.

Osmon goh yorishar, goh qorong'ilashar, goh yorishar, goh qorong'ilashar edi...

VII

Qish tugadi, yashash unchalik og'ir emasligini cho'ponlarga ko'rsatish uchun qish vaqtincha o'rinni bo'shadi. Issiq kunlar keladi, mollarga moy bitib, et oladi, sut va go'sht mo'l-ko'l bo'ladi, poyga va bayramlar bo'ladi, oddiy kunlar boshlanadi: qo'zi tatish-qulnatish, jun qirg'ish, yosh molni o'stirish, yavlovdan-yaylovga ko'chish, go'sht kombinatiga qo'y-yilqilarni haydab borish kerak, bu ishlar orasida har kimning o'z tashvi-

hi — muhabbat va ayriliq, tug'ilish va o'lim bor, farzandlarning muvaffaqiyatlaridan odamlar g'ururlanishadi, ular haqida interviudan noxush xabarlar olganda: «O'zinning oldimda bo'lganida, ehtimol, yaxshiroq o'qimidi», deb kuyib-pishishadi. Nimalar, bo'lmaydi, deysiz, tashvishlar boshingizdan oshadi va qishki azob-uqubatlardan vaqtincha esdan chiqadi. «Yu» keladi, mollar nobud bo'ladi, yerlar yaxmalak bilan qoplanadi, teshik-yirtiq o'tlovlar va muzdek molxonalar kelgusi yilgacha svodkalarda va hisobotlarda qolib ketadi. Keyin yana qish bosib ketadi, oq tuyasida chopib ketadi, tog'dami, cho'ldami, qayerda bo'lmaydi, cho'ponni izlab topadi va unga o'z qiliqlarini ko'rsatadi. Vaqtincha unutilgan hamma narsani esga tushiradi u. Yigirman-ehi asrda ham qish o'zining shu qiliq'ini qo'ymadi...

O'shanda ham shunday qildi. O'riqlab ketgan mollar va yilqilardan tog'lardan tushishib, cho'lga yoyilib ketishdi. Bahor. Qishdan omon chiqishdi.

O'sha bahorda ayg'ir bo'ladiganga sayr qilib yurdi. Tanaboy endi uni kamdan-kam egarlar, unga rahmi kelar, muhaverish mumkin ham emasdi — qochirish mavsumi yaqinlashib qolgandi.

Gulsari yaxshi ayg'ir bo'ladiganga o'xshardi. Jajjigina qulnlarni xuddi otalariday kuzatib yurardi. Ona biya alahsib qolgan, u qulning biror yooqqa dunalab ketishiga yoki yilqilardan ajratib qolishiga yo'l qo'ymasdi. Gulsarining yana bir fazilati shu ediki, u otlarni bekordan-bekor bezovta qilishlarini yaxshi ko'rmasdi, agar bezovta qilaverishsa, yilqilarni darrov uzog'roqqa haydab ketardi.

O'sha yilning qishida kolxoza o'zgarishlar bo'ldi. Yangi mol yuborishdi, Jo'ra ishlarni topshirdi-da, tuman kasalxonasiga yorddi. Uning yuragi juda zaiflashib qolgandi. Tanaboy ko'p martalab do'stini ko'rgani bormoqchi bo'ldi-yu, ammo ishini tashlab ketib bo'lmamidi? Cho'pon ko'p bolali onaga o'xshaydi. Doim, ayvinqsa, kuz va ko'klamda tashvishi ko'p bo'ladi. Mol mashina emmasi, qulog'ini burab qo'yib ketaversang. Shu tariqa Tanaboy tuman kasalxonasiga bora olmadi. Endi uning yordamchisi yo'q

edi. Xotini o'rin yordamchi yilqibog'ar hisoblanardi – turmush kechirish uchun bir amallab pul topish kerak edi-da, axir: mehnat kuniga kam haq to'lanasa ham, har holda bir mehnat kuniga qaraganda ikki mehnat kuniga ko'proq haq olish mumkin.

Lekin Jaydarning qo'lida bolasi bor edi. U qanaqasiga yordamchi bo'la olisin? Kun-u tun o'zi ko'z-quloq bo'lib turishi kerak edi. Tanaboy qo'ni-qo'shnilari bilan gaplashib yordamchi topgunicha Jo'raning kasalxonadan chiqib ovulga qaytganligi haqida xabar keldi. Shunda u xotini ikkisi, keyinchalik – tog'dan tushganlarida uniki boshiga qaror qilishdi.

Vodiyga endi qaytib tushishganida, yangi joyga endigina ko'nika boshlashganida, Tanaboy haligacha hayajonsiz eslay olmaydigan voqea yuz berdi...

Yo'rg'a ot dong chiqarsa, oqibati uning uchun yaxshi ham bo'lishi mumkin, yomon ham. Tevarak-atrofga uning dong-dovrug'i qanchalik ko'p taralsa, boshliqlar unga shuncha ko'p ko'z olaytirishadi.

O'sha kuni Tanaboy ertalabdan otlarni yaylovga haydadi, o'zi esa ovqatlanish uchun uyiga qaytdi. Qizini tizzasiga olib, xotini bilan oilaviy ishlar haqida gaplashib choy ichib o'tirardi. Internatdagi o'g'lining oldiga, shu bilan birga bir yo'la stansiya – chayqov bozoriga ham borish, bolalari va xotini uchun u-bu kiyim sotib olish kerak edi.

– Unday bo'lsa, Jaydar, yo'rg'ani egarlay, – dedi Tanaboy choydan ho'plab. – Bo'lmasa qaytib kelishga ulgurmayman. Oxirgi marta minib borib kelaman, keyin unga tegmayman.

– Mayli, o'zing bilasan, – rozi bo'ldi Jaydar. Tashqarida otlilarning dupuri eshitildi. Kimdir ular tomon ketardi.

– Qara-chi, – dedi Tanaboy xotiniga. – Kim ekan u? Xotini chiqdi-da, qaytib keldi, ferna mudiri Ibrohim bilan birga yana ovuldan kimdir kelganligini aytdi.

Tanaboy o'midan istar-istamas qo'zg'aldi, qizini qo'lga ko'tarib o'tovdan chiqdi. Garchand u yilqichilik fermasining mudiri Ibrohimni uncha yoqtirmasa ham, mehmoni kutib olish kerak edi. Ibrohimni nima uchun yoqtirmasligini Tanaboyning

o'zi ham bilmasdi. U boshqalarga qaraganda xushmuomala edi, ammo shunday bo'lsa ham u subutsiz odamga o'xshardi. Ling yomoni shu ediki, hech qanday ish bilan shug'ullanmasdi, faqat hisob-kitob olib borardi. Fernada yilqichilik ishlari o'lda jo'lda, har bir yilqibog'ar o'z holiga tashlab qo'yilgandi. Partiya majlislarida Tanaboy bu haqda necha bor gapirganda hamma unga qo'shildilar, Ibrohim ham qo'shilib, tanqid uchun minnatdorchilik bildirar, lekin hamma narsa ilgariqday qolib ketavertardi. Yaxshiyamki, vijdonli, halol yilqibog'arlar tanlangan. Ularni Jo'raning o'zi tanlagandi.

Ibrohim egardan tushib, ochiq yuz bilan qulochini yozdi.

– Assalomu alaykum, xo'jayin! – u hamma yilqi boqarlarni «xo'jayin» deb atardi.

– Vaalaykum assalom! – deb vazmin javob berdi Tanaboy kelganlarning qo'lini siqib.

– Sog'omommisizlar? Otlar qalay, Tanaka, o'zingiz qalay-miz? – Ibrohim og'zi o'rganib qolgan savollarni yog'dirar, odatdagi tabassumidan uning semiz yuzi yoyilib ketardi.

– Joyida.

– Xudoga shukur. Sizdan ko'nglim to'q.

– O'tovga marhamat.

Jaydar mehmonlar uchun yangi kigiz to'shadi, kigiz ustiga o'ta echki terisidan qilingan po'stak tashladi. Unga ham Ibrohim hifot qildi.

– Salom, Jaydar boybicha. Sog'lig'ingiz qalay? Eringizga yaxshi qarayapsizmi?

– Salom, kiringlar, bu yoqqa o'tiringlar. Hammasi o'tirishdi.

– Bizga qimizdan quy, – dedi xotiniga Tanaboy. Qimiz ichiladi, u yoq-bu yoqdan gaplashib o'tirishdi.

– Hozir eng yaxshi ish – chorvachilik. Hech bo'lmaganda yozda sut, go'sht bo'ladi-ku, – mulohaza qilardi Ibrohim, – daloachilikda yoki boshqa ishlarda umuman hech vago yo'q. Shuning uchun hozir yilqilar-u qo'y-qo'zilar yonida bo'lgan mu'qul. To'g'rimasmi, Jaydar boybicha.

Jaydar bosh silkidi, Tanaboy bo'lsa indamadi. Buni uning o'zi ham bilardi, chorvachilikni qadrlash kerakligiga ishora qilish uchun har bir imkoniyatdan foydalanadigan Ibrohimdan ham bunday gapni birinchi bor eshitayotgani yo'q edi. Tanaboyning unga: agar odamlar sut-go'shti issiqqina joylarga suquladigan bo'lsa, buning hech yaxshi tomoni yo'q, degisi kel-di. Boshqalar-chi? Qachongacha odamlar bekorga ishlashadi? Urushga qadar bundaymasdi-ku. Kuzda har bir uyga ikki-uch aravadan g'alla keltirilardi. Endi-chi? Biror yerdan biron narsa undirish uchun qoplari bilan yugurib yurishadi. O'zlari g'alla yetishtirishib, o'zlari nonsiz o'tirishadi. Bu yaxshi emas. Faqat majlislar-u pand-nasihatlari bilan*uzoqqa borib bo'lmaydi. Jo'ra mehnatlari uchun odamlarga yaxshi so'zdan bo'lak hech narsa bera olmay qolgani uchun ham yurak kasaliga yo'lliqdi.

Ammo fikr-xayolini band qilgan bu masalalarni Ibrohimga gapirib o'tirishning foydasi yo'q. Tanaboy hozir gapni cho'zishni istamasdi ham. Bularni tezroq kuzatish, ishlarni tezroq bitirish uchun yo'rg'ani egarlash – barvaqtroq qaytish kerak edi. Nega kelishdikiyin ular? Lekin so'rab-surishtirish noqulay edi.

– Negadir seni taniyolmayapman, inim, – Tanaboy Ibrohimning hamrohi, kam gap yosh yig'iga murojat qildi. – Rahmatli Abalakaning o'g'limasmi sen?

– Ha, Tanaka, men o'shaning o'g'liman.

– O', vaqt qanday tez o'tyapti-ya. Yilqlarni ko'rgani kel-dingmi?

– Yo'q, biz...

– U men bilan birga keldi, – deb uning so'zini bo'ldi Ibrohim. – Biz bu yerga bir ish bilan keldik, keyinchalik gaplasharniz u haqda. Qimizingiz, Jaydar boybicha, juda ajoyib ekan. Hiddini qarang, qanday o'tkir. Yana bir kosa quy-ing-chi.

Yana u-bu haqda gaplasha boshlashdi. Tanaboyning dill ko'ngilsiz bir narsani sezib turardi, lekin nima maqsadda kelish-ganini tushuna olmadi. Nihoyat, Ibrohim cho'ntagidan qanaqa-dir qog'ozni oldi.

– Tanaka, biz sizning oldingizga mana shu ish bilan, manavi qog'oz bilan keluvdik. O'qib ko'ring.

Tanaboy ovoz chiqarmay hijjalab o'qirdi, o'qirdi-yu ko'zla-riga ishonmasdi. Yirik-yirik harflar bilan qog'ozga shular yo-zilgandi:

«Farmoyish.

Yilqichi Bekasovga.

Saman yo'rg'a Gulsari minib yurish uchun otxonaga jo'natilsin.

Kolxoz raisi (aji-buji imzo). 1950 yil, 5 mart.

Ishting bunchalik yomon tus olishidan esankirab qolgan Tanaboy indamay qog'ozni to'rtga bukladida, gimnastyorka-sining ko'krak cho'ntagiga soldi va ko'zini yerdan uzmay uzog o'tirib qoldi. Kuragingning osti muzlab, ko'ngli behuzur bo'la boshladi. Sirasini aylaganda, bunda kutilmagan, tasodifiy hech narsa yo'q. Keyinchalik ishlatish, minib yurish uchun u otlarni parvarish qilayotgan edi-da. Bu yillar ichida u qancha-qancha otlarni brigadalarga jo'nardi. Lekin Gulsarini berish uning qo'lli-dan kelmasdi. Shuning uchun u saman yo'rg'ani qanday qilib olib qolish haqida zo'r berib fikr yurita boshladi. Hamma ishni puxta o'ylab qilish kerak edi. O'zini tutib olishi kerak. Ibrohim bezovtalana boshladi:

– Mana shunday arzimagan ish bilan sizning oldingizga kel-dik, Tanaka, – ehtiyotkorlik bilan dedi u.

– Ma'qul, Ibrohim, – deb xotirjam boqdi unga Tanaboy. – Bu ish qo'chib qutulmaydi. Yana qimizdan ichaylik, gaplashib o'tiraylik.

– Ha, albatta, siz aqlli odamsiz-ku, Tanaka.

«Aqlli! Sening avrab-aldashlaringga uchib bo'pman!» – dedi ichida Tanaboy achchiqlanib.

Yana anchayin suhbat boshlandi. Endi shoshilishning hojati yo'q edi.

Tanaboy kolxozning yangi raisi bilan ilk bor shu tarzda to'qnashdi. To'g'ritrog'i, shaxsan o'zi bilan emas, balki uning aji-buji imzosi bilan. Uning o'zini hali yuzma-yuz ko'rmagan-

di. U Jo'raning o'rniiga kelganida tog'larda edi. Uni qatig'qo'l odam, katta mansablarda ishlagan, deyishardi. Birinchi yig'ishda yovq ishyoqmaslarni qatig' jazolashni aytib ogohtatirib qo'ygan, mehnat kuni minimumini bajarmaganlarni esa sudga tortaman, deb do'q qilgan, kolxozlardagi barcha qiyinchiliklar kolxozlarning mayda bo'lganligidan yuz berayotganligini, endi ularni yiriklashtirajaklarini, tez orada ahvol yaxshilanishini, uni shuning uchun ham bu yerga yuborilganini, xo'jalikni ilg'or agrotexnika va zootexnikaning barcha qonun-qoidalariga muvofiq olib borishini o'zining asosiy vazifasi qilib olganligini aytgan edi. Buning uchun esa hamma agrotexnika va zootexnika to'garaklarida o'qishga majbur.

Chindan ham o'qishni boshlab yuborishdi — plakatlari osib qo'yishdi, leksiyaalar o'tkaza boshlashdi. Agar cho'ponlar leksiyaalar paytida pinakka ketib qolishayotgan bo'lishsa, bu endi ularning ishi...

— Tanaka, biz ketishimiz kerak, — dedi Ibrohim Tanaboydan bir narsani kutganday qaradi va etiklarining sirg'alib tushgan qo'ng'irlarini tortib, tulki telpagini qoqib, u yer-bu yerini tuzata boshladi.

— Gap bunday, ferma mudiri, raisga borib ayt men Gulsari-ni bermayman. U uyur ayg'iri. Biyalarga qo'yaniz.

— Voy-bo'y, Tanaka, biz uning o'rniiga besh ayg'ir beramiz, bironla ham biya qisir qolmaydi. Axir shu ham gapmi? — ajablandi Ibrohim. Hamma ish yaxshi borayotganidan u xursand edi, birdan... Eh, Tanaboy o'rniida boshqa biron kishi bo'lganida gapni qisqa qilgan bo'lardi. Ammo Tanaboy Tanaboyligini qila-di-da, u o'zining akasini ham ayamagan, buni e'tiborga olish kerak. Ehtiyotlik bilan ish tutmasa bo'lmaydi.

— Menga sizlarning besh ayg'iriningiz kerakmas! — Tanaboy terlab ketgan peshonasini artdi va biron indamay turgach, ochiq chasiga gaplashishga qaror qildi. — Nima, raisingga minishga o't topilmadimi? O'txonada otlar qurib ketibdimi? Nega endi aynan Gulsari kerak bo'lib qoldi?

— Nega bunday deysiz, Tanaka? Rais — bizning rahbarimiz, demak, uni hurmat qilish kerak. Axir u tumanga boradi, uning oldiga ham odamlar kelib turishadi. Rais xalq orasida yuradi, xo'sh, aytaylik...

— Nima, xo'sh? Boshqa o'tni minsa hech kim uni tan ol-may qo'yadimi? Yoki hamma-niing ko'z oldida bo'lsa, albatta, yo'rg'a o'tni minishi kerakmi?

— Albattami, albatta emasmi, ammo shunday bo'lishi ke-rak. Mana siz, Tanaka, urushda soldat bo'lgansiz. Siz yengil mashinada, generalingiz esa yuk mashinasida yurganmi axir? Yo'q, albatta. Generalga — generalligiga munosibi, soldatga — soldatlarga yarashasi. Yo noto'g'rimi?

— Uning yo'rig'i boshqa, — ikkilanib e'tiroz bildiradi Ta-naboy. Nega yo'rig'i boshqacharoq ekanligini tushuntirib o'tir-madi, ochig'ini aytganda, tushuntira olmasdi.

Samam yo'rg'a bo'ynidagi sirtmoqning tortilayotganini sezib, u jahl bilan gapirdi:

— Bermayman. Agar ma'qul ko'rmayotgan bo'lsalaring, yilqibogartikdan olib tashlanglar. Temirchilik ustaxonasiga bo-riman. U yerda siz mendan bolg'ani tortib olinmaysizlar.

— Nega bunday deysiz, Tanaka! Biz sizni hurmat qilamiz, qudratlaymiz. Siz bo'lsangiz xuddi yosh bolaning gapini qilyap-miz. Axir shu sizga munosibmi? — Ibrohim o'tirgan joyida ti-pichilab qoldi. Ish pachava bo'ldi, shekilli. O'zi va'da bergan-di, o'zi maslahat qilgandi, o'zi to'g'rilayman deb maqtanuvdi, mu-navi qaysar nusxa bo'lsa hamma ishini barbod qilmoqchi.

Ibrohim chuqur xo'rsindi-da, Jaydarga murojaat qildi:

— O'zingiz o'ylab ko'ring. Jaydar boybicha, bitta ot nima bo'пти, mayli yo'rg'a bo'lsa ham? U yurda qanaqa otlar yo'q deysiz — istaganingizni tanlab oling. Odam kelgan bo'lsa ol-dingizga, uni yuborishgan bo'lsa...

— Sen nega buncha jon kuydirayapsan? — so'radi Jaydar. Ibrohim hayron bo'lib, tutilib qoldi:

— Bo'lmasan-chi? Tartib-intizom. Menga topshirishdi, men kichik odamman. O'zim uchun emas. Men eshakda ham yura -

veraman. Mana so'rang, Abalakaning o'g'limi yuborishdi yo'r-g'a otni minib kel deb.

U indamay bosh silkitdi.

— Yaxshi ish bo'lmayapti, — davom ettirdi Ibrohim. — Uni bizga rais qilib yuborishdi, u bizning mehmonimiz, biz butun ovul bir bo'lib otni bermasak. Xalq bitisa nima deydi? Qirg'izlar qachon shunday qilishgan?

— Xo'p yaxshi, — javob berdi Tanaboy. — Ovuldotslar bilsin, mayli. Men Jo'raning oldiga boraman. Mayli, u bir yoqlik qilsin bu masalani.

— Jo'ra, berma, deydi deb o'ylaysizmi? U bilan kelishilgan. Faqat uni uyaltirib qo'yasiz. Qaddan bo'yinoblik qilyapsiz. Yangi raisni tan olmaymiz, eskisiga arz qilgani boramiz? Jo'ra kasal odam bo'lsa. Uning rais bilan munosabatini buzishning nima hojati bor? Jo'ra partiya tashkilotchisi bo'ladi, u rais bilan ishlashi kerak. Xalqit berishning nima keragi bor...

Jo'ra haqida so'z ketganida Tanaboy indamay qoldi. Hamma jimib qoldi. Jaydar og'ir xo'rsindi.

— Ber, — dedi u eriga, — odamlarni tutib turma.

— Mana bu aqlli gap, allaqachon shunday qilsangiz bo'lardi, rahmat sizga Jaydar boybicha.

Ibrohim bekorga qayta-qayta minatdorchilik bildirmagandi. Shundan keyin, ko'p vaqt o'tmay, u ferma mudirligidan raisning chorvachilik bo'yicha muvinnligiga ko'tarildi...

* * *

Tanaboy egar ustida yerga tikilib o'tirardi, qaramasa ham hamma narsani ko'radi. Gulsari qanday tutilganini va unga qanday qilib yangi no'xta urilganini (o'zining no'xtasini Tanaboy o'lsa ham bermasdi) ko'rib turdi. Gulsarining uyur-dan ketgisi kelmayotganligini, Abalakaning o'g'li tutib turgan jilovdan qutulish uchun har tomon tashlanayotganini, Ibrohim goh u yonidan, goh bu yonidan ot chopitirib kelib, qanchi bilan qulochkashlab uni urayotganini ko'rib turardi. U yo'rg'a

otining ko'zlarini, bu ko'zlar sarosimaga tushib notanish kishilar uni biyalar va qululardan, o'z xo'jayinidan ayirib qayoqqa va mega olib ketayotganliklarini tushunmayotganini ko'radi, kishmaganida uning ochiq og'zidan otilib chiqqan bug'mi, yoli-ol, belini, sag'risini, bel va biginlaridagi qanchi izlarini ko'rib turardi, butun basini, hatto oldingi o'ng oyog'ining to'pig'idan yugorisdagi kichikroq g'urrani ham ko'rib turardi, uning oyoq tashlashlarini, tuyog' izlarini, och sarg'ish to'riq junlarining so'nggi qilgacha hammasini ko'rib turardi va lablarini tishlab indamay izitirob chekardi...

U boshini ko'targanida Gulsarini olib ketganlar tepalik orqasida ko'zdan g'oyib bo'lishgan edi. Tanaboy ingrab yubordi-da, ularning ortidan otni chopitirib ketdi.

— To'xta, bu niyatingdan qayt! — Jaydar o'tovdan yugurib chiqdi.

Chopib ketayotib birdan uning xayolidan: Xotinim anavi tomlardagi qilmishlarim uchun saman yo'rg'adan qasos olyap-ti, degan dahshati taxmin o'tdi. U otni to'satdan keskin bu-rib, qanchi bilan tislattirib urganicha orgasiga qaytardi. O'tov yonida otni shartta to'xtatdi-da, sakrab tushdi va yuzi burnu-shgan, rangi quv o'chgan dahshatli bir ahvolda xotinining oldiga chopib keldi:

— Sen mega... mega berib yubor, deding? — pichirladi u tik boqib.

— O'zingni bos! Qo'lingni tushir, — u har doimgiday xotir-jonlik bilan bosib qo'ydi erini. — Gapimga quloq sol. Gulsari akkr sening xususiy otingmi? O'z otingmi? O'zingga tegishli otingning bor sening? Bizdagi hamma narsa kolxozniki. Shu bi-lan tirikmiz. Saman yo'rg'a ham kolxozniki. Rais esa kolxoz ko'jayini, nima desa, shu bo'ladi. Anavi to'g'risida ko'ngling-ga kelgan narsa bekor, istasang, hozir ham ketishing mumkin. Ketaver. U mendan yaxshiroq, chiroyliroq, yoshroq. Yaxshi juvon. Men ham beva qolishim mumkin edi, lekin sen qaytib kelding. Qancha kutdim seni! Mayli, bu to'g'rida gapitirib o'tir-maylik ham. Sening uch bolang bor. Ularni nima qilasan? Ke-

yinchalik nima deysan ularga? Ular nima deyishadi? Men nima deyman ularga? O'zing hal qil...

Tanaboy cho'lg'a chiqib ketdi. Yilqilar oldida kechga qadar qolib ketdi, hamon o'zini bosib ololmadi. Yilqilar yetimlanib qoldi. Tanaboyning qalbi bo'm-bo'sh bo'lib qoldi. Yo'rg'a ot o'zi bilan birga uning qalбини ham olib ketdi. Hammasini olib ketdi. Go'yo hamma narsa o'zgarganday. Quyosh ham bo'lakcha, osmon ham bo'lakcha, o'zi ham go'yo boshqachaday edi.

U qorong'i tushganda qaytdi. O'tovga indamay, qop-qorayib kirib keldi. Qizlari uxlab qolishgandi. O'choqda olov yonardi. Xotini qo'lga suv quydi.

— Yemayman, — rad qildi Tanaboy. So'ng dedi: — Changovuzni ol, «Ona tuyaning bo'zlashi»ni chalib ber.

Jaydar changovuzni oldi, uni lablariga tutdi, barmog'ini ingichkagina po'lat «tili»ga tegizdi, unga pufladi, so'ng nafasini ichiga tortdi, ko'chmanchilarning qadimiy kuyi quyilib oqa boshladi. Oq bo'talog'ini yo'qotgan ona tuya haqida qo'shiq. Cho'l-u dashtlarda u uzok kunlar yugurib-yelib yuradi. Bo'talog'ini chaqiradi, qidiradi. Ogshomlari jarlik yoqalab, ertalab yalangliklarda uni o'z orqasidan endi ergashirib yura olmasligidan, butoqlardan barglarni birgalikda terib yeya olmasligidan, ko'chma qumlar ustida yugura olmasligidan, bahor paytida dalalarda aylanib yura olmasligidan, uni oppoq sut bilan emiza olmasligidan zorlanardi. Qaydasan, qorako'z bo'talog'im? Javob ber! Yelimumdan, tirsillab turgan yelimumdan sut tizillab oqyapti, oyoqlarimdan oqib tushyapti. Qaydasan? Javob ber! Yelimumdan, tirsillab turgan yelimumdan tizillab sut oqyapti, oppoq sut...

Jaydar changovuzni yaxshi chalardi. Tanaboy uni qizlik vaqtida shu chalisini uchun sevirib qolgandi.

Tanaboy boshini quyi solib tinglardi va yana boshini ko'tarib qaramasa ham hamma narsani ko'rib turardi. Issiq va sovuqdagi ko'p yillik mehnatdan uning dag'allashib ketgan qo'llari, oppoq oqargan sochlari va bo'yunda, lablarida, ko'z yonlarida paydo bo'lgan ajinlar. O'sha ajinlar ortida o'tgan,

yoshlik sochlari yelkasiga tushib turgan sarig'iz qizcha va uning o'zi — Tanaboyning o'sha kezlardagi juda-juda yosh yig'itlik davri, hamda ular ikkalasining o'sha yillardagi yaqinligi ko'zga ko'rinish ketardi. Xotini hozir uni sezmayotganligini Tanaboy bilardi, u o'z kuyiga, o'z xayollariga g'arq bo'lgandi. O'sha damda u yana o'z kulfatlari va azob-uqubatlarining yarmini xotinining hayotida, taqdirida ko'rardi. Jaydar bu kulfat va uqubatlarni o'z ustiga olgan edi.

...Ona tuya qancha kunlardan buyon yelib-yugurib o'z bo'linib qidiradi, chaqiradi. Qaydasan, qora ko'zli bo'talog'im? Yelimumdan, tirsillab turgan yelimumdan sut tizillab chiqyapti, oyoqlarimdan oqib tushyapti. Qaydasan? Javob ber! Yelimumdan tizillab sut oqyapti. Oppoq sut...

Qizlar esa uxlab yotishardi. O'tov ortida bepoyon cho'l, tun qorong'iligida ko'z ilg'amas cho'l yastanib yetardi.

Bu paytda Gulsari otxonada to's-to'polon qilib, otboqarlarga uyqu bermayotgandi. U otlarga qamoqxona bo'lgan otxonadan birinchi bor tushishi edi.

VIII

Tanaboy bir kuni ertalab yilqilar orasida o'z saman yo'rg'asini ko'rganida qalbi olam-olam quvonchga to'ldi. Ustida egar, mo'xtusidan uzilgan argonning bir bo'laki osilib turardi.

— Gulsari, Gulsari, omonmisan? — Tanaboy sirtmog'i bilan yugurib bordi va yaqinlashib uni begona yuganda, og'ir uzangili qo'pol begona egar ostida ko'rdi. Uni, ayniqsa, egar ustidagi qalin duxoba yostig'i g'azablantirib yubordi, go'yo uni erkak emas, balki xotin minib yurganday.

Tuft — g'azablanganidan tupurib yubordi Tanaboy. Otni tutmoqchi, uning ustidagi mana bu bema'ni abzal-anjomlarning hammasini ulotqirib tashlamog'chi bo'ldi, lekin Gulsari tutqich bermay qochib ketdi. Saman yo'rg'aning hozir u bilan ishi yo'q, u buyalarga aylanishardi. Yo'rg'a ularni shu qadar sog'ingandiki, o'zining sobiq xo'jayimini hatto payqamagan ham edi.

«Demak, oxir qochib kelibsan-da, tizginni uzibsan-da. Balli! Xo'p, mayli, o'ynab qol, o'ynab qol, men jim yuraman», o'yladi Tanaboy va yilqilarning biron chopib yurishiga erk berishga qaror qildi. Gulsarining orqasidan odamlar yelib kelishmagunicha, u o'zini o'z uyidagiday his etib yuraversin.

— Hayt-hayt-hayt! — qichqirdi Tanaboy, uzangiga oyoq tirab va sirtmoqni havoda o'ynatib yilqilarni haydadi.

Biyalar qulunlarini chaqirib qo'zg'alishdi, yosh biyalar o'ynoqlab chopib ketishdi. Shamol ularning yollarini o'ynardi. Ko'katlar bilan qoplanayotgan yer quyosh nuri ostida yashnardi. Gulsari seskanib tushdi, qaddini roslab oldi-da, gerdayib chopib chiqardi-da, orqaga haydab yubordi, o'zi bo'lsa pishqirib, uyur keldi. Uyur oldiga tushib oldi, yangi ayg'irni uyurdan quvib chiqardi-da, orqaga haydab yubordi, o'zi bo'lsa pishqirib, uyur oldida o'zini ko'z-ko'z qilib o'ynoqlab keldi va yilqilarning goh u yonboshiga, goh bu yonboshiga chopib o'ta boshladi. Uyurning hidi, biyalar sutining hidi, qulunlar hidi, dasht shamolining hidi uning boshini aylantirardi. Ustida bema'ni duxoba yostiq li beso'nadq egarning borigi, biqinlariga zilday uzangilarning shapatlab zaitlayotganligi bilan uning ishi yo'q edi. U kecha suvlig'ini chaynab, guvillab o'tayotgan yuk mashinalaridan hurkib, tumandagi qator ot qoziqclarining birida turganligini unutgandi. Keyinroq sassiq ichimlikxona yonidagi ko'lmakda turganligi va uning yangi xo'jayini o'zining ulfatlari bilan chiqqanligi, hammasidan sassiq hid burqib taralganligini ham unutgandi. Yangi xo'jayini pishillab, kekira-kekira unga mingandi. Yo'lda ular loy kechishib ahmoqona poyga uyushtirganlarini, yangi xo'jayinini qanday surib olib ketganligini va u egar ustida lo'killab borganligini, keyin esa yuganni qattiq tortib, uning boshiga qamchi bilan tushira boshlaganini ham unutgandi.

Hammasini unutgandi saman yo'rg'a, hammasini. Uyurning hidi, biyalar sutining hidi, qulunlar hidi, dasht shamolining hidi uning boshini aylantirardi... Saman yo'rg'a chopib yurardi — orqasidan quvib kelayotganlarini fahmlamay chopib-yelib yurardi.

Tanaboy yilqilarni avvalgi joyiga qaytargan edi hanki, ovoldan ikki otboqar kelib qoldi.

Ular Gulsarini podadan olib ketishdi.

Lekin ko'p o'tmay u yana paydo bo'lib qoldi. Bu gal no'xta-ham, egari ham yo'q edi. Bir amallab yuganni boshidan chiqarib tashlab, tunda otxonadan qochgandi. Tanaboy avval kuilib yubordi, so'ng jimib qoldi va o'ylab turib, yo'rg'aning bo'yiniga sirtmoq tashladi, o'zi tildi, o'zi jilovlab, ovulga yetaklab ketdi, qo'shni yaylovdagi yosh yilqibogardan yo'rg'ani orqadan haydab borishni iltimos qilmoqchi bo'ldi. Yarim yo'lda qochqor yo'rg'a ot ketidan kelayotgan otboqarlarni uchrardi. Gulsarini ularga topshira turib, Tanaboy hatto po'ng'illab ham qo'ydi.

Nima, u yogqa hamma qo'lsizlar to'planganmisizlar, ularning otiga tuzukroq qaray olmayisizlar. Qattiqroq bog'langlar uni.

Gulsari uchinchi marta qochib kelganida, Tanaboyning halukamiga jahl chiqmadi:

— Nima qilyapsan, ahmoq! Qaysi jin seni bu yogqa boshlab kelyapti? Ahmoqsanda, ahmoqsan, — deb so'kinardi u sirtmoq bilan saman yo'rg'aning ketidan quvib. Yana uni qaytarib olib tortib berdi va tag'in otboqarlar bilan so'kishishdi. Lekin Gulsari aqlli bo'lishni xayoliga ham keltirmasdi, har gal qulay paytdan foydalanib qochib kelardi.

Otboqarlarning ham joniga tegdi, Tanaboyning ham.

...O'sha kun Tanaboy kech yoldi — yaylovdan kech qaytgan edi. Har ehtimolga qarshi, yilqilarni o'tovga yaqin haydab kelib qo'ydi-da, uxlab qoldi, uyqusi notinch bo'ldi. Kun bo'yi tushga kirgan jula charchagandi. Qanaqadir g'alati tush ko'rdi — u yana urushda yuribdimi yo qayerdadir kushxonadami, anglash qiyin edi. Hamma yoq qon, qo'llar ham yopishqoq qon edi. Tushga kirgan qon yaxshilikka bo'lmaydi, deb o'ylaydi tushida. Qo'llarini biton yerdan yuvib olmoqchi bo'ladi. Lekin uni itarib tashlashadi, muzaq qilib kulishadi, qah-qah urishadi, chingqirishadi, kimligini bilmaydi, biron deydi: «Tanaboy, gonga qo'lingni yuvyapsan,

qonga. Bu yerda suv yo'q, Tanaboy, bu yerda hamma yoq qoni! Ha-ha-ha, ho-ho-ho, hi-hi-hi!» – deb kularnish.

– Tanaboy, Tanaboy! – yelkidan silkirdi uni xotini. Tur o'ringdan.

– A, nima?

– Eshityapsanmi, uyurda bir narsa bo'layotganga o'xshaydi, Ayg'itlar urishishyapti. Balki, Gulsari yana qochib kelgandir.

– Padariga la'nat uning. Hech tinim yo'qi! – Tanaboy tez kiyindi, sirtmoqni oldi va allaqanday to's-to'polon bo'layotgan pastlik tomon chopib ketdi. Tong yoritishib qolgandi.

Chopib kelib Gulsarini ko'rdi. Lekin buni nima? Oyoqlariga temir kishanlar solingan yo'rg'a ot hakkalab yurardi. Oyoqlarida kishanlar jaranglaydi, gir aylanadi, oyoqlarini osmonga ko'taradi, ingraydi, kishmaydi. Manavi kallavaram uyur ayg'itini bo'lsa uni bekordan-bekor tepib tishlardi.

– Hah, sen yirtqichni! – Tanaboy yelday uchib bordi, landavurni shunday urtdiki, sirtmoqning bandi simib ketdi. Haydab yubordi. Ko'zlaridan esa yosh chiqib ketdi. – Seni nima qilishibdi-ya? Kim oyog'ingga kishan soldi-ya! Nega bu yoqqa sudralib kelding, badbaxt tentak?..

«Buni qarang – shunday uzoq joydan, daryodan soylikka, do'ngliklardan bu yergacha kishanda hakkalab kelib, yilqilarga axir yetib olibdi. Tun bo'yi, ehtimol, sakrab-sakrab yurib kelgandir. Qochqin katorgachiday yakka o'zi kishanni jarang-jurunglatib yo'l yurgandir...»

«Qoyil-e!» – boshini chayqadi Tanaboy. Saman yo'rg'ani silab-siypay boshladi, yuzini uning lablariga tutdi. U bo'lsa sekin-asta labini qimirlatar, ko'zlarini chala yumib qisardi.

– Nima qilamiz endi, a? Bu qiliq'ingni tashlasang bo'lardi, Gulsari, oxiri baxayr bo'lmaydi. Tentaksan sen, tentaksan, Hech narsani bilmaysan...

Tanaboy saman yo'rg'ani ko'zdan kechirib chiqdi. Tishlangan yerlar bitib ketishi mumkin. Ammo kishan oyog'ini qatitig shilib tashlabdi. To'piqlaridan qon oqayotgandi. Kishangaqoplangan kigizga kuya tushib, chirib kegan ekan, suvdan hak-

kalab o'tganida kigiz tushib ketib, temiri ochilib qolibdi. Ana shu uning oyoqlarini qonga belabdi. «Hoynahoy, Ibrohim kishanni cho'llardan topgan bo'lsa kerak. Bu uning ishi», g'azab bilan o'yladi Tanaboy. Kimniki bo'lardi boshqa? Kishan eskilardan qolgan. Har bir kishanning alohida maxsus qulfi bo'ladi, kalitimiz ocha olmayasan. Ilgarilari ot o'g'irlari yaylovlardan haydab ketib qolmasliklari uchun eng yaxshi otlarning oyoqlarini kishanlab qo'yishardi. Oddiy argon tushovni pichoq bilan kessang ham, kishanlangan otni esa olib keta olmayasan. Ammo bunday voqealar qachonlardir bo'lardi, hozir esa kishan kamyoib narsa bo'lib qoldi. O'tmishdan xotira sifatida bironta cholda saqlanib qolgan chiqar... Lekin mana bunisini qarang, hoynahoy, kimdir aylagan bo'lsa kerak shunday qilish kerak deb. Ovul yaylovdan uzoqqa ketib qolmasligi uchun saman yo'rg'ani kishanlab qo'yishibdi. U bo'lsa baribir qochib kelibdi...

Butun oila bir bo'lib Gulsarining oyog'idan kishanni yechib olishdi. Jaydar jilovidan ushlab, yo'rg'aning ko'zini bekitib turdi, qizlari atrofta o'ynab yurishardi, Tanaboy bo'lsa, hamma ahoblarni keltirib, qulfini ochishga kalit tanlash bilan ovora bo'lib terlab-pishib ketgandi. Temirchilik malakasi, uquvi yarab qoldi, uzoq pishillab urindi, qo'llari shilini ketdi, lekin baribir yo'lini topib ochdi.

Kishanni ulog'itirib tashladi. Yo'rg'aning oyoqlaridagi qon oqayotgan joylarga malham qo'ydi. Jaydar uni otqoziqqa bog'lagani olib ketdi. Katta qizi singlisini orqasiga opichib olib, ular ham uyga yo'l olishdi.

Tanaboy bo'lsa hamon hansirab, pishillab o'tirardi, u qatitig charchangandi. Keyin asboblarni yig'ishtirib, yerdan kishanlab o'ldi. Qaytarib berish kerak, bo'lmasa yana javob berishga to'g'ri keladi. Zanglagan kishanni tomosha qila turib, ustaning labiga qoyil qoldi. Hamma tomoni joyida, aql ishlatib yasalgan edi. Keksa qirg'iz temirchilarning ishi. Ha, bu hunar endi yo'qolgan, umrbod unutilgan. Kishanlar endi kerakmas. Ammo boshqa buyumlarning yo'qolganiga afsuslanasan kishi. Kimmishdan, misdan, yog'ochdan, teridan qanday bezaklar,

qanday asbob-anjomlar yasashardi-yal! Qimmat ham emasdi, lekin go'zal buyumlar edi. Har birining o'ziga xos go'zalligi bor edi. Endi bunaqalar yo'q. Endi hamma narsani: krujkalari, laganlar, qoshiqlar, ziraklar va tog'orachalarini alyumindan yasashadi – qayogqa borsang, hamma yerda bir xil narsa, joningga tegib ketadi. Egarsoz ustalarining ham eng oxirgilari qoldi. Qanaqa egarlar qila olishardi-yal! Har bir egar o'z tarixiga ega edi: kim, qachon, kim uchun va o'z mehnati qanday taqdirlangani ma'lum edi. Yaqinda hamma xuddi u yoqda, yevropadagidek, mashinada yuradigan bo'lsa kerak. Hammasini bir xil mashina, faqat nomlaridan ajratasaq, xolos. Bobolar hunarini esa unutib yuboryapmiz. Qadimiy qo'l hunarini yo'qotdik, holbuki, inson qalbi ham, ko'zi ham qo'llarda...

Goho Tanaboyni shunday xayollar chulg'ab olardi. Xalq hunari haqidagi mulohazalarga berilib ketardi, u yo'qolib ketayotganligi uchun kimni ayblashni bilmay kuyib-pishar, g'azablanardi. Holbuki, o'zi ham yoshligida qadindan meros qolgan narsalarimizning shunday go'rkovlaridan biri bo'lgandi. Bir kuni hatto komсомol yig'ilishida o'tovlarni tugatish haqida nutq ham so'zlagandi. Kimdandir o'tovlar yo'qotilishi kerakligini, o'tov – inqilobdan oldingi turar joy ekanligini eshitgandi. «Bisins o'tov! Eskichasiga yashashni bas qilaylik».

O'tovni ham «quloq qilishdi». Uylar qura boshlashdi, o'tovlar esa sindirib tashlandi. Kizizlarni ham qirgib boshqa narsalarga kerak qildilar, yog'ochlari keraga, chang'oroqlari hovli devorlariga, mollar uchun qo'ralarga ishlatildi, hatto o'choqqa yoqildi...

Keyin ma'lum bo'lishicha, o'tovlarsiz uzoq yayo'lovlarda chorvachilik qilib bo'lmagan ekan. Endi Tanaboy bunday so'zlarni aytishga og'zi qanday borganligiga, ko'chma chorvachilik uchun hali o'tovdan durustroq boshqa hech narsa o'ylab topilmaganligiga qaramay, uni nega qoralaganiga o'zi ham hayron qolardi. Har bir kichik bo'lgi ajdodlarning asriy tajribasidan o'tgan o'tov o'z xalqining ajoyib kashfiyoti ekanligini u qanday qilib ko'ra olmadyekin?

Endi u qari To'rg'aydan qolgan ilma-teshik, is bosgan o'tovda yashardi. O'tov juda eski edi, faqat Jaydar benihoya sub-toqatli bo'lgani uchun undan foydalanib kelayotgan edilar. U bir necha kunlab o'tovni yamab-yasqar, yashab bo'ladigan holga keltirar, bir-ikki haftadan so'ng esa chirik kiziz yana sillib ketar, yana teshiklar ko'rinish qolar, shamol g'uvillab kirar, qor kirar, yomg'ir o'tar edi. Tag'in ayol tikish-yamashga kirishardi, bu ishning poyoni ko'rinnasdi.

– Qachongacha azob chekamiz? – zorlanardi u, – qara, kiziz emas bu – kukun, to'kilib-sochilib ketyapti. Keragasi bilan uyuglari nimaga o'xshab qoldi! Aytgani uyalsan. Sen lozaqal bizga yangi kizizlar olsang-chi. Uylarning egasimisan yo yo'qmi? Axir biz ham odamga o'xshab yashashimiz kerak-ku...

Tanaboy avvallari uni yupatib, va'da qilib yurdi. Ovulda o'ziga yangi o'tov o'rnatib berishlari zarurligi haqida og'iz ochganida esa keksa ustalar allaqachonlar o'lib ketishgani, yoshlar bo'lsa ularni qanday yasash to'g'risida tasavvurga ham ega emashligi ma'lum bo'lib qoldi. O'tovlar uchun kolxozda kizizlar ham yo'q edi.

– Bo'lmasa jun beringlar, o'zimiz kiziz bostirib olamiz, – ilmos qildi Tanaboy.

– Qanaqa jun! – deysindi unga. – Sen nima, osmondan tushdingmi? Junning hammasi plan bo'yicha sotilyapti, xo'jalikda bir grammi ham qoldirish mumkin emas... So'ng o'tov o'rninga brezent chodirni taklif qilishdi.

Jaydar qat'iyan rad etdi:

– Chodirda yashagandan ko'ra yirtiq-yamog' o'tovda yashagan yaxshiroq.

Ko'pgina chorvadorlar bu vaqtda chodirlarga ko'chib o'tishga majbur bo'lishgandi. Ammo bu o'zi qanaqa turar joy? Na turib yura olasan, na o'tira olasan, na olov yoqasan? Yozda huddan tashqari isib ketadi, qishda esa it ham sovuq'iga chiday olmaydi. Na buyumlarni joylashtira olasan, na o'choq qura birlasan, na chiroylitiroq qilib bezata olasan. Mehmonlar kelib qolisa quyogqa joylashtirishni bilmay qolasan.

– Yo‘q-yo‘q! – deb bosh tortdi Jaydar. Nima qilsang qilingin-u, lekin men chodirda yashamayman. Chodir bo‘ydoqlar uchun, u ham bo‘lsa vaqinchalikka, bizning esa bola-chagamiz bor. Ularni cho‘mlitirish kerak, tarbiyalash kerak, yo‘q, yashamayman.

Bir kuni Tanaboy Jo‘rani uchratib qoldi. Hamma gapini so‘zlab berdi.

– Bu yog‘i nima bo‘ladi, rais?

Jo‘ra g‘amgin bosh chayqadi:

– Bu haqda biz ikkimiz o‘z vaqtida o‘ylashimiz kerak edi. Yugoridagi rahbarlarimiz ham. Hozir bo‘lsa xatlar yozyapmiz-ku, nima deysalarini bilmaymiz. Jun – qimmatbaho xomashyo, kamyoib narsa deysiladi. Ekspert qilinadi. Ichki xo‘jalik ehtiyojlariga sarflash maqsadga muvofiq emas.

Shundan keyin Tanaboy jimib qoldi. Demak, qisman o‘zi ham aybdor. O‘zining tentakligidan un chiqarmay kula boshladi: «Maqsadga muvofiq emas! Ha-ha-ha! Maqsadga muvofiq emas!»

Bu «maqsadga muvofiq emas» degan og‘ir so‘z uzok vaqtgacha xayolidan ketmadi.

Shunday qilib, ular tuzatib olish uchun oddiygina jun zarur bo‘lgan, qirg‘yanoq bo‘lib ketgan eski o‘tovda yashayverishdi. Bu jun deganini esa kolxoz otarlaridan tonnalab qirg‘yanoq edi...

Tanaboy qo‘lida kishan ushlaganicha o‘z o‘tovi oldiga keldi. U shu qadar g‘aribona ko‘rinib ketdiki, hamma narsaga o‘ziga ham, saman yo‘rg‘aning oyoqlarini qonatgan manavi kishanga nisbatan ham g‘azabi shunchalik oshib-toshib ketdiki, hatto tishlarini g‘ijirlatib qo‘ydi. Shunday g‘azabi qo‘zib turgan paytda Gulsarining ketidan olibqarlar kelib qolsa bo‘ladimi.

– Olib ketinglar, – baqirdi ularga Tanaboy. G‘azabdan lablari ucha boshladi. – Manavi kishanni esa raisga beringlar, ayttinglarki, agar u saman yo‘rg‘ani yana kishanlaydigan bo‘lsa, men mana shu kishan bilan uning boshini majalab tashlayman. Shunday deb ayttinglar!

U bekorga bunday dedi. Uff, bekorga! Uning bu qiziqqonligi va dangalligi unga hech qachon yaxshilik keltirmagandi...

IX

Yorug‘, oftoib charaqlab turgan kun edi. Bahor quyoshga boqib ko‘zini suzar, bargaklardan soch taqib bezanar, shudgorlardan bug‘ chiqarar va so‘qmoqlarda naq oyoq ostida may-mo‘tlar barq urib yashnardi.

Olxona oldida bolalar chillak o‘ynashardi. Bola chillakni ommonga ulog‘itib yuboradi-da, poylab turib uni chillak sopi bilan qulochkashlab urib uchirib yuboradi. Oralig‘ni chillak sopi bilan o‘lchay boshlaydi – bir ikki, uch... yetti... o‘n... o‘n besh... Inijliq hakamlar anavi g‘irromlik qilmasligi uchun uning orqasidan gala-gala bo‘lishib kuzatib borishadi. Yigirma ikkita.

– Avval yetmish sakkiz edi, endi yigirma ikki, – hisoblaydi bola va yakunlab bo‘lgach, shodligini ichiga sig‘dirolmay qich-qich yuboradi:

– Yuz! Yuz bo‘ldi!

– Ura-a-a yuz! – deb boshqalar ham qo‘shilishadi.

Demak, naq mo‘ljalni urgan. Oritq ham emas, kam ham.

Endi yutqizgan «zuv»lashi kerak. G‘olib ganakka – marra chizig‘iga boradi-da, u yerdan chillak otadi. Yanada uzroqroqqa tushadigan qilib otadi. Hamma chillak tushgan joyga qarab chopdi, u yerda chillakni yana bir bor uradi, shu tarzda uch marta uriladi. Yengilgan bolaning yig‘ilashiga sal qoladi – u shunchalik uzok yerga «zuv» deb borishi kerak! Lekin o‘yin qonuni qat‘iy. «Nega turibsan, qani, zuval!» chuqur nafas olib:

Oyboy, Ko‘kboy,

Buzoqlarni haydama.

Haydasang-u yetmasang,

Bolalarga aytaman – zu-u-u-u...

deb gapirib chopib ketadi.

Boshi tirsillab yoritib ketay deydi, lekin u baribir «zuv» deb ketaveradi. Ammo chiziqqacha yetkaza olmaydi. Orqaga qay-

tib, yana boshqadan boshlash kerak. Yana yetkaza olmaydi. G'olib tantana qiladi. Nafasing yetmayaptimi – opichib obo'ri U zuvlovchiga opichib oladi, unisi bo'lsa buni eshakday min-gashitirib boradi.

– Qani, tezroq, ildamroq yur! – oyog'i bilan niqtaydi minib olgan.

– Bolalar, qaranglar, bu mening Gulsarim. Qara, u qanday yo'rg'alab boryapti...

Gulsari bo'lsa devor orida, otxonada turgandi. Toliqgandi. Negadir bugun uni egarlashmadi ham. Ertalabdan beri yem-xashak ham berishmadi, sug'qishmadi ham. Esdan chiqarib yuborishdi, shekilli. Otxona allaqachon bo'shab qoldi, aravalarni olib ketishdi, otiqlar tarqalib ketishdi, otxonada uning birgina o'zi qoldi.

Otboqarlar otxonani tozalayapti. Bolalar devor orgasida qiy-chuv ko'tarishyapti. Yilqilarning oldiga, cho'lga borsang hozir! Keng yalangliklar ko'ziga ko'rinish ketdi, bepoyon cho'lda yilqilar qanday daydib yurganligini ko'z oldiga keltirdi. Kulrang g'ozlar ular ustidan uchib o'tishyapti, qanotlarini qoqish-yapti, o'z orqalaridan ergashishga chorlashyapti...

Gulsari bir silkindi, argonni uzishga urinib ko'rdi. Yo'q, qo'shqavat zanjir bilan uni mahkam bog'lab qo'yishibdi. Eh-timol, o'zini kilar eshitib qolar? Gulsari derazaga kallasini cho'zib, oyog' ostidagi taxtani tepib: «Qaydasizla-a-ar?..» degandek bo'g'iq ovoza kishnab yubordi.

– Ovozingni o'chir, shayton, kuning bitdi! – sapchib kelib unga belkurakni o'qtaldi otboqar! So'ng eshik orgasidagi al-lakimga murojaat qilib qichqirdi:

– Olib chiqaymi?

– Olib chiq! – javob berishdi hovlidan.

Ikki otboqar yo'rg'ani hovliga olib chiqishadi. Uh, muncha ham yorug'! Havo qanday yaxshi! Saman yo'rg'aning nozik burun parraklari ko'klamning sarxush etuvchi havosidan titray boshladi. Barglardan achchiqroq bir is tarqalyapti, nam tuproq

ni kelyapti. Tanda qon qaynayapti. Qani endi chopib ketsang-a hozir, Gulsari yengilgina sakradi.

– Tek, tek! – birdaniga bir necha ovoz uni to'xtatib qo'ydi.

Nega bugun uning atrofta odamlar bunchalik ko'p? – Yengilari qayrilgan, qo'llari baquvvat, jundor. Kulrang xalatlari bitasi oq lattaga qanaqadir yaltiroq temir buyumlarni terib qo'ymoqda. Ular quyosh nuri ostida ko'zlarni qamashitiradigan darajada yaltiraydi. Boshqalari argon ushlab turishibdi. Iye, yangi xo'jayini ham shu yerda-ku! Keng galifedagi semiz oyoqlarini kerib gerdayib turibdi. Hammaniki kabi uning ham qoshlari uyulgan, faqat yengilari shimarilmagan. Bir qo'lini beliga tirab olgan. Ikkinchisi bilan kielidagi tugmalarini aylantirib o'ynamoqda. Keecha undan yana o'sha sassiq hid anqigandi.

– Xo'sh, nega qarab turibsizlar, boshlanglar! Boshlasinlar-ol, Jo'raqul Aldanovich! – murojaat qiladi raisga Ibrohim. U indamay bosh silkiydi.

– Qani, boshlanglar! – dedi-da Ibrohim shoshib-pishib, ot-kona darvozasidagi mixga tulki teri telpagini osadi. Telpak bo'ng ustiga dumalab tushib ketadi. Ibrohim jirkanib uni qo'qib-silkib, yana osib qo'yadi. – Siz sal chekkarogga borib tur-mangiz bo'lardi, Jo'raqul Aldanovich, – deydi u. – Tag'in, kim bilasin, tuyog'i tegib ketishi ham mumkin. Ot – ahmoq maxluq, shikast yetkazishi mumkin.

Bo'ynidagi qil argonni his etgach, Gulsari bir seskanib tushadi. Tikanday argon. Argonni sirg'aluvchi sirtmoq qilib ko'krasini ustidan bog'lashdi, uchini tashqariga, yonboshiga ulotirib tushlashdi. Nima kerak ularga? Negadir argonni orqa oyog'iga solib, to'pigidan o'tkazishyapti, oyoqlarini tushovlashyapti. Gulsari asabiylasha boshlaydi, pishqiradi, ko'zini ola-kula qiladi. Nima qilganlari bu?

– Tezroq! – deb shoshirdi Ibrohim va kutilmaganda ingich-ko ovoz bilan chiyillab yubordi: – Yigiti!

Ikki juft baquvvat jundor qo'l argonni zarb bilan o'zlari to-monga tortadi. Gulsari idizi qirqilgan daraxtday yetga gursillab yiqilib tushadi. Quyosh gir aylanib ketadi, zarbdan yer gumbur-

laydi. Bu nimasi? Nega u yonboshlab yotibdi? Nega odamlar-ning yuzlari yuqori tomon g'alati cho'zilib ketgan, nega daraxtlar balandga ko'tarilgan? Nega u yerda bunday noquliy vaziyatda yotibdi? Yo'q, bunagasi ketmaydi.

Gulsari kallasini ko'tarib bir silkindi, butun tanasi bilan qo'zg'alishga harakat qildi. Arqonlar uning oyoqlarini qorniga tortib, terisiga botib ketdi. Saman yo'rg'a jirg'anib, bog'lanmagan bitta orqa oyog'ini jon-jahdi bilan siltay boshladi. Arqon tortildi, chirsilladi.

— Ustiga tashlan, bos, ushla! — tipirchilab qoldi Ibrohim. Hamma otga tashlandi, tizzalari bilan bosishdi.

— Boshini, boshini yerga bosinglar! Bog'la! Tort! Ha, shunday. Tezroq bo'lsanglar-chi! Mana bu yeridan yana bir o'tkaz. Tort, yana bir tort, tag'in. Ha balli. Endi bu yeridan ilintir, tugun qilib bog'la! — timmay chiyillardi Ibrohim.

Saman yo'rg'aning oyoqlarini arqon bilan tobora siqishib, to hammasi qattiq bir tugun bo'lib yig'ilmaguncha tortaverishdi.

Gulsari oyoqlarini chirmab olgan arqondan qutulish uchun hamon urinib, bo'yni va kallasiga o'tirib olganlarni itqitib tashlardi. Og'riqdan qattiq ingrab yubordi. Lekin odamlar uni tag'in tizzalari bilan bosa boshladilar. Yo'rg'aning terga botgan tanasi changak bo'lib, tomirlari tortishib, oyoqlari uvushib qoldi. Shunda u taslim bo'ldi.

— Uff, nihoyati!

— Xo'p kuchi bor ekan-da!

— Hatto traktorday kuchi bo'lganida ham endi u qimir etm olmaydi!

Shunda yiqilgan saman yo'rg'a yoniga yangi xo'jayinning o'zi yugurib kelib, uning bosh tomonida cho'qqayib o'tirib oldi, kechagi aroqning hidi gup etib anqidi va go'yo uning oldida ol emas, balki, odam — uning ashadiy dushmani yotganday oshkora nafrat va tantana bilan tiriydi.

Tertlab-pishib ketgan Ibrohim ro'molchasi bilan artina-artina uning yoniga o'tirdi. Rais ikkalasi yonma-yon o'tirishib,

bundan keyin yuz berishi lozim bo'lgan hodisani kutib papiros ehekishdi. Hovlining orqasida esa bolalar chilla o'ynashardi:

Oqboy, Ko'kboy,

Buzoqlarni haydama.

Haydasang-u yetmasang,

Bolalarga aytaman — zu-u-u-u-v...

Quyosh hamon ilgirigiday nur sochardi. Yo'rg'a so'nggi marra poyonsiz dashni ko'rib turgandi, u yerlarda yilqilar erkun holda qanday daydib yurganligini ko'rayotgandi. Ular ustidan kulrang g'ozlar uchib o'tishyapti, qanotlarni qoqishyapti, o'z orqalaridan ergashishga chorlashyapti... Gulsarining tumshug'iga esa pashshalar yopishib olgan. Hayday olmaydi.

— Boshlaymizmi, Jo'raqul Aldanovich! — tag'in so'radi Ibrohim. Unisi indamay bosh silkidi. Ibrohim o'rtidan tundi.

Hamma yana harakatga keldi, yopirilib, bog'langan yo'rtini tizzalari va ko'kraklari bilan bosishdi. Uning kallasini yerga yanada qattiqroq niqtashdi.

Bolalar devor ustiga chiqib chumchuqlarday tizilib olishdi.

— Qaranglar, bolalar, qaranglar. nima qilishyapti.

— Saman yo'rg'aning tuyoqlarini tozalashyapti.

— Ja bilarkansan-da, tuyoqlarimish! Hech-da!

— Hey, nima bor sizlarga bu yerda, qani, jo'nab qolinglar! — ularga qo'l siltadi Ibrohim. — Boringlar, o'ynanglar. Tez.

Bolalar devordan sirg'alib tushib ketishdi. Atrof jimjit bo'lib qoldi.

Gulsari turtki va muzday bir narsaning tegishidan g'ujanak bo'lib qoldi. Yangi xo'jayini esa uning oldida cho'qqayib o'tirar, termilib nimandir kutar edi. Birdan kuchli og'riqdan yo'rg'aning ko'zlarida o't chagnab ketdi. Voh! Qizg'ish alanga yalt etib yondi-yu, darrov hamma yoqni qorong'ilik bosdi.

Hamma ish bitganida ham Gulsari hamon bog'log'liq yotar-di. Qon tinguncha bo'shatmaslik kerak edi uni.

— Xo'sh, mana Jo'raqul Aldanovich, hammasi joyida, — dedi Ibrohim qo'llarini ishqalab. — Endi u hech qayoqqa chopib keta

olmaydi. Chopib bo'пти endi. Tanaboyga esa parvo qilmang. Tuf deng... U hamma vaqt shunaga bo'lgan. U o'z akasini ham siylamagan – quloq qilgan, Sibirga yuborgan. U kimga yaxshilik istaydi deysiz...

Ibrohim xursand bo'lib mixdan tulki teri tepagini oldi, uni silkitib qoqdi, silab-siypadi va terlagan boshiga kiydi. Bolalar esa hamon chillak o'ynashardi:

Oqboy, Ko'kboy...

ZU-U-U-IV.

– Ha-ha, yeta olmadingmi, qani, engash. Chuh, Gulsari, olg'al Ura-a-a, bu mening Gulsarim!

Serguyosh, yorug' kun edi...

X

Tun. Yarim tun. Keksa odam bilan qari ot. Jarlik yoqasida gulxan yonmoqda. Olov shamolda goh pasayadi, goh kuchayadi...

Muzlagan qattiq yer saman oting biqinini muzlatadi. Bo'yini cho'yanday og'ir narsa bosib turganday, kishanlangan oyoqlar bilan hakkalab yurgan paytidagiday kallasini goh yuqoriga ko'tarib, goh pastga tushirishdan charchadi. Gulsari o'sha vaqidagiday yelib-yugurib chopa olmaydi. Zanfir kishanlarni uzib tashlay olmaydi. Chopganida tuyoqlaridan o't chagnashi uchun oyoqlarini erkin tashlashni istaydi, ko'krak qafasini to'ldirib-to'ldirib nafas olish uchun yer uztra parvoz qilgisi keladi, yilqilarni chorlab ovozi boricha kishnash uchun, biyalar va qulunlar u bilan birga bepyon yavshonzor dasht bo'ylab chopib yurishlari uchun yaylovga tezroq yelib borgisi keladi, lekin kishanlar yo'l qo'ymaydi. Zanfirning jarang-jurungi ostida u qochoq katorgachi singari hakkalab boradi. Hamma yoq huvillagan, qop-qorong'i, o'zi yakka-yu yolg'iz. Shamol yelib turgan osmonda mitilab oy ko'rinadi. Saman ot hakkalab yurib kallasini osmonga ko'targanida ko'z oldida oy gavdalandi, kallasini yerga osiltirganida u toshdek dumalab tushadi.

Goh yorug', goh qorong'i, goh yorug', goh qorong'i... Qatayverib ko'zlar toliqdi.

Zanfirjar jaranglaydi, oyoqlar qonga belanadi. Sakraydi, tog'in sakraydi, tag'in. Hamma yoq bo'm-bo'sh, qop-qorong'i! Kishanda uzoz yurish kerak, kishanda yurish muncha ham qiyin.

Jarlik yoqasida gulxan yonmoqda. Sovuq, qattiq yer saman oting biqinini muzlatadi...

XI

Ikki haftadan keyin yaylovga, yana tog'larga ko'chish kerak edi. Butun yoz bo'yi, butun kuz va qish bo'yi, kelgusi bahonga qadar shu yoqda bo'lish kerak. Bir uydin ikkinchi uyga ko'chish naqadar mushkul! Shuncha ashqol-dashqol qayoqdan yig'ilarkin? Shuning uchun ham qirg'izlar qadimdan: kam-bog'al bo'lsang, ko'chib ko'r, deyishadi.

Ko'chishga hozirlanish kerak, bir dunyo har xil ishlarni qilish: tegirmonga, bozorga, etkido'zga, internatga o'g'lining otdiga borib kelish kerak... Tanaboy bo'lsa bo'lgan nonday bo'shlab yurardi. O'sha kunlari u xoiniga juda g'alati ko'rinardi. Gaplashishga ham ulgurmayasan: erta turib yilqilar oldiga ketib qoladi. Tushga tomon qovoqlarini osib, asabiylashib qaytib keladi. Bir narsani kutganday, doim quloqlari ding.

– Senga nima bo'ldi? – deb surishtirardi Jaydar. U indamasdi, bir kuni esa ochilib gapirdi:

– Yaqinda yomon tush ko'rdim.

– Mendan qutulish uchun shuni o'ylab topdingmi?

– Yo'q, chindan ham. Miyamdan ketmayapti o'sha tush.

Shu kunga qoldikmi? Ovuldagi Xudosiszlarning boshlig'i sen emasming? Kampirlar seni qarg'ashtasmasmidi? Qarib bo'yapsan, Tanaboy, hamma gap shunda, yilqilarning oldidan aylanib ketmayasan, yaylovga ko'chish vaqti juda yaqin qolganligi puvoyingga ham kelmaydi. Axir mening bir o'zim bolalar-

ni eplashira olamammi? Loqal Jo'rani ko'rib kelsang bo'lardi. Obro'li odamlar ko'chish oldidan kasallarni ko'rib ketishadi.

– Ulguraman, – qo'l siltadi Tanaboy, – keyin.

– Keyin, qachon? Sen, nima, ovulga borishga qo'rqasammi? Ertaga birga boramiz. Bolalarni olamiz-da, ketamiz. Men ovulga borib kelishim kerak.

Yosh qo'shnilariga yilqilarni topshirib, ertasi kuni butun oila otlarga minishib jo'nashdi. Jaydar kichik qizi bilan, Tanaboy kattasi bilan. Bolalarni egarlarning oldiga o'tqizib borishardi.

Ovul ko'chalaridan o'tishardi, yo'lda uchraganlar va tanish-bilishlari bilan salomlashishardi. Temirchilik ustaxonasi oldida esa Tanaboy birdan otini to'xtatdi.

– To'xta, – dedi u xotiniga. Egardan tushdi va katta qizini xotini mingan oting sag'risiga mingazdi.

– Senga nima bo'ldi? Qayoqqa?

– Men hozir qaytaman, Jaydar. Sen ketaver, Jo'rga ayl, men tezda yetib boraman, idorada shoshilinch ishlar bor, tushlikka yopilib qoladi. Ustaxonaga ham lip etib kirib chiqaman. Ko'chish oldidan taqalarni sarajomlab qo'yish kerak.

– Oldinma-keyin borishimiz yaxshi emas-ku.

– Hechqisi yo'q, hechqisi yo'q. Sen ketaver. Men hozir...

Na idoraga, na ustaxonaga kirdi Tanaboy. U to'ppa-to'g'ri otxonaga qarab yo'l oldi.

Otdan tushib, hech kimni chaqirmay bir o'zi otxonaga kirdi. Ko'zlari qorong'ilikka ko'nikkuncha tomog'i qaqrab keldi. Otxona bo'm-bo'sh va jimjit edi, hamma otlar minib ketilgan edi. U yog-bu yoqqa qarab olgach, Tanaboy yengil nafas oldi. Otbogarlardan bironitasini ko'rish uchun yon eshikdan otxona hovlisiga chiqdi. Shunda u bu yerda so'nggi kunlarga cha ko'rishdan qo'rqib yurgan narsasini ko'rdi.

– Shundaydir deb o'ylovdim, ablalar! – dedi u sekin mush-larini qisib.

Dokaga o'ralgan dumli argon bilan bo'yiniga bog'lab qo'yilgan Gulsari bostirma tagida turardi. Kerilgan orga oyoqlari orasida kattaligi ko'vachaday keladigan, yallig'langan tarang shish

qorayib ko'rinar. Ot ohur ustida kallasini ositirib qimir etmay turardi. Tanaboy lablarini tishlab ingrab yubordi, yo'rg'aning yoniga bormoqchi bo'ldi-yu, lekin jur'at eta olmadi. Uni vahima bosdi. Bo'm-bo'sh otxona, huvillagan hovli va bichib tashlangan yakkeyu-yolg'iz yo'rg'a otni ko'rib vahimaga tushdi. U oltiga qaytildi va indamay nari ketdi. Tuzatib bo'lmaydigan ish sodir bo'lgan edi.

Ular kechgurun o'z o'tovlariga qaytib kelishganlarida Tanaboy xotiniga hasrat bilan dedi:

– Tushim o'ngidan keldi.

– Nima bo'ldi?

– Mehmondorchilikda bu haqda gapirib o'tirmadim. Gulsari endi qochib kelmaydi. Uni nima qilishganini bilasammi? Bichib, padar la'natlar!

Bilaman. Shuning uchun ham seni ovulga sudradim. Buni bilibdan qo'rguvdingmi sen? Nimasidan qo'rqasan? Kichkina emassan-ku, axir! Otlarni axir birinchi va oxirgi marta bichish-yoplimi? Azaldan shunaga bo'lgan, bundan keyin ham shunday bo'ladi. Bu axir har bir kishiga ma'lum-ku.

Tanaboy bunga javoban hech narsa demadi. Faqat:

– Yangi raisimiz nazarimda yomon odanga o'xshaydi.

Ko'nglim sezib turibdi, – deb qo'ydi.

– Qo'ysang-chi bu gaplaringni, Tanaboy, – dedi Jaydar. – Hening yo'rg'a otingni bichgan bo'lishsa, darrov rais yomon bo'lib qoldimi. Nega unday deysan? U yangi odam bo'lsa. Xo'jalik katta, uni boshqarish qiyin. Ana Jo'ra, endi kolxozlarning ahvolini o'rganishadi, yordam berishadi, deb aytayapti-ku. Osmagdir rejalar tuzayotgan emishlar. Sen bo'lsang hamma narsa haqida eldan burun hukm chiqarasan. Biz axir ko'p narsalarni bilamaymiz-ku...

Kechki ovqatdan so'ng Tanaboy uyurga jo'nadi va to kun yomimga qadar u yerda qolib ketdi. U o'zini koyirdi, hamma narsani unutishga o'zini majbur etar, lekin kunduzi otxonada ko'rgani miyasidan ketmasdi. U yilqilarni aylanib cho'l kezarkan o'yilardi: «Ehtimol, rostdan ham bir odam haqida

bunday fikr yuritish kerak emasdir? Bu bema'nilik, albatta. Ehtimol, qarib borayotganligimdan, yil – o'n ikki oy yilqilar-ning ketidan yurganligimdan, hech narsani ko'rmayman, bilamayman. Ammo qachongacha shunchalik og'ir hayot kechirish mumkin?.. Nutqlarga qulog' solsang – go'yo hamma narsa yaxshilanib ketayotganday. Xo'p, mayli, men yanglishayapman, deylik. Xudoyo, men yanglishayotgan bo'lay. Lekin boshqalar ham, ehtimol, shunday o'ylashayotgandir...»

Tanaboy cho'lda aylanib yurib, bosh qotirar, biroq o'zining shubhalariga javob topa olmas edi. Shunda o'zlarining bir vaqtlar qanday qilib kolxoz tuza boshlaganliklari, xalqqa baxtli turmush va'da qilganliklari, hammaqning qanday orzu-istaklari bo'lganligi esiga tushib ketardi. O'sha orzularning ro'yobga chiqishi uchun qanday kurashishdi! Hamma narsani ag'dar to'ntar qilib tashlashdi, eskilikka zarba berishdi. Dastlabki paytlar turmush yomon emasdi. Agar manavi la'nati urush bo'lganida yana ham yaxshiroq yashashgan bo'lishardi. Endi-chi? Urushdan keyin necha yil o'tib ketdi-yu, hamon xo'jalikni eski o'tovday yamab-yasqab yotibmiz. Bir joyini yamasang, boshqa joyidan yirtig'i ko'rinib qoladi. Nima uchun? Nima uchun kolxoz o'sha paytdagiday o'zingniki emas, go'yo begona – yotday? O'sha davrda yig'ilish nima qaror qilsa qonun bo'lardi. Qonunni o'zlari qabul qilishganlarini va uni bajarish kerakligini bilishardi. Endi esa yig'ilish quruq gapdan iborat bo'lib qoldi. Sen bilan hech kimning ishi yo'q. Kolxozni go'yo kolxozchilarning o'zlari emas, kimdir tashqaridan boshqarayolganday. Go'yo nima qilish, qanday ishlash, xo'jalikni qanday olib borish kerakligi sirdan yaxshiroq ko'rinadiganday. Xo'jalikni goh unday, goh bunday aylanitib ko'rishadi, lekin hech qanday natija yo'q. Odamlar bilan uchrashgani ham qo'rqasan! «Qani, ayt-chi, sen partiya a'zosisan, kolxoz tuza boshlaganimizda hammadan ko'p sen tomog'ingni qirgansan, bu narsalar qanday yuz berayotganligini bizga tushuntirib ber-chi?» deb so'rab qolishlari mumkin. Nima deysan ularga? Loaqal bir joyga yig'ilishib, nimalar bo'layotganligini so'zlab berishsa ham

mayli edi. Kimning ko'nglida nimalar borligini, qanaga fikrlar, qanaga tashvishlar borligini so'rashsa edi. Tumandan kelayotgan vakillar ham negadir avvalgilarga o'xshamaydi. Ilgari vakil xalqqa aralashardi, hammaga yaqin edi. Endi esa keldi deymuncha idorada raisga baqirib-chaqiradi, qishloq kengashi bilan mulago gaplashmaydi ham. Partiya yig'ilishida so'zga ehtiyoj, ko'proq xalqaro ahvol haqida gapiradi, kolxozdagi ahvol esa go'yo unchalik muhim emasday. Ishlanglar, planni bajarlanglar, vassalom...

Tanaboy yaqinda bu yerga bir odam kelganligi, til haqidagi qandaydir ta'limot to'g'risida tinmay gapirganligini esladi. Tanaboy kolxozning turish-turmushi haqida gap ochmoqchi bo'luvdi, ko'zi ola-kula bo'lib ketdi, sizning fikrlaringiz shubhali, dedi. Fikrlarini ma'qul topmadi. Nima bo'lyapti o'zi?

«Mana, jo'ra tuzalib ketadi-yu, hali, – dedi o'ziga Tanaboy, ko'nglidagi bor gapni to'kib solishga uni majbur qilaman. O'zim ham ochiq gapiraman. Men yanglishayotgan bo'lsam, aytilin, agar yanglishmayotgan bo'lsam-chi?.. Unda nima bo'ladir? Yo'q, yo'q, unday bo'lishi kerak emas. Men yanglishayapman, albatta, kimman men? Oddiy yilqibog'arman, cho'ponman. U yovdagilar esa dono odamlar...»

Tanaboy o'toviga qaytib keldi va uzorq vaqtgacha uxlay olinmay yotdi. Hamon bosh qotirardi: ishkal nimada ekan? O'z navoliga yana javob topa olmasdi.

Jo'ra bilan esa shu-shu suhbatlasha olmadi. Ko'chish oldidan ishlar bilan o'ralashib qoldi. – Ko'chmanchilar yana butun yozga, butun kuz-u qishga – kelgusi ko'klamga qadar tog'lariga ko'chib ketishdi. Yana qoramollar podasi, yilqilar uyuri, go'yo'qonlari daryo yoqalab, suvli o'tloqlar bo'ylab yurib ketishdi. Ko'ch-ko'ron ortilgan karvonlar. Xilma-xil ovozlilar mavoda muallaq turib qolgan, ayollarning rang-barang ro'mol va ko'ylaklari ko'zga chalinadi, qizlar ayrtiq-hijron qo'shig'ini kuylaydilar. Tanaboy o'z yilqlarini ulkan o'tloqdan, ovul yaqinidagi do'ngliklardan haydab borardi. U yo'rg'a otida kelib ketadigan o'sha uy, o'sha hovli hamon ovulning bir chekkasida

shundog'ligicha turardi. Yuragi orziqib ketdi. Endi o'sha juvondan ham, saman yo'rg'a Gulsaridan ham judo bo'lgan edi. Hammasi orqada qolib ketdi, ko'klamdagi kulrang g'ozlar galasi singari shovqin solib o'tib ketdi u davrlar...

...Anchadan buyon ona tuya yelib-yuguradi, bo'talog'ini izlaydi, choriyadi. Qaydasan qora ko'zli bo'taloq? Javob ber! Tirsillagan yelimidan oyoqlariga tizillab sut oqmoqda. Qaydasan? Javob qaytar. Uning yelimidan, tirsillagan yelimidan tizillab sut oqmoqda. Oppoq sut...

XII

O'sha yilning kuzida Tanaboy Bekasovning taqdiri birdaniga o'zgarib ketdi. U dovonning narigi tomonidan qaytib kelib, yilqilar tog' oraliqidagi qishlovga jo'nab ketish uchun yonbag'irdagi kuzgi yaylovlarga qo'ndi.

Xuddi shu kunlari kolxozdan chopar keldi.

— Jo'ra yubordi meni, — dedi u Tanaboyga. — Ertaga ovulga kelisin, deb aytdi, u yerdan tumanga kengashga borarkansizlar.

Ertasiga Tanaboy kolxoz idorasiga keldi. Jo'ra shu yerdan partorg xonasida edi. Garchand lablarining gezargani va o'zining o'zg'inligidan hali kasallik undan arimaganligi bilimib turishgan, u ko'klamdagidan ancha sog'lom ko'rinar edi. U o'zini teitlik tutar, ishga boshi bilan shon'g'ib ketgan edi, xalq atrofini o'rnatib olgandi. Tanaboy do'stini ko'rib quvonib ketdi. Demak, sog'ayib ketibdi, yana ishga tushibdi.

Ular ikkalasi yolg'iz qolishganda Jo'ra Tanaboyga qaradi. Qotib ketgan o'zg'in yuzini kasfi bilan ishqab:

— Sen, Tanaboy, qarimayapsan, hamon avvalgidaysan? Qachondan beri ko'rishmadik, ko'klamdan berini? Qimiz va tog' havosi zo'r narsa-da... Men bo'lsam, mana, oz-ozdan so'lib boryapman. Payti kelganga o'xshaydi... — Jo'ra biroz jimib, ishl haqida so'z boshladi: — Gap bunday, Tanaboy. Bilaman, bezbetga qoshig' bersang, u bir marta o'rninga besh marta osh oladi, deysan. Tag'in sening aytganing kelyapti. Ertaga chorvadorlar

kengashiga boramiz. Chorvachilikning ahvoli chatiq, qo'ychilikning, ayniqsa, bizning kolxozda qo'ychilikning ahvoli chatiq. Ish pachava. Raykom: kommunist va konsomollar qolq uchustkalariga, otarlarga degan chaqiriq bilan murojaat qildi. Yordam ber! Huv o'sha paytda yilqilar masalasida yordam berilgandim, rahmat, endi yana ko'maklashib yubor. Otarlarni olib, cho'ponlikka o't.

— Juda shoshqalogsan-da, Jo'ra. — Tanaboy jimib qoldi. «Otarlarga o'rganib qoldim, — o'yladi u. — Qo'yilarni boqish zerikarli ish! Oqibati qanday bo'larkin?»

— Seni zo'rliamayman, Tanaboy, — dedi tag'in Jo'ra. — Lekin iloj qancha — partiyaviy topshiriq. Achchiq'ing kelmasin. Huv vaqti kelib, do'stlarcha esimga solarsan, hammasiga birdan javob beraman!..

— Ha, vaqti kelganda esingga solib qo'yaman, o'zing ham kursand bo'lmayсан! — dedi kulib Tanaboy, Jo'raga hammasini eslatishga to'g'ri keladigan vaqt uncha uzoq emasligini sezmay. — O'tar masalasida esa o'ylab ko'rish kerak, xotinim bilan gaplashib ko'ray.

— Xo'p mayli, o'ylab ko'r. Ammo ertalabgacha hal qil, ertaga kengash oldida hisob berish kerak. Jaydar bilan keyin maslahatlashasan, hammasini tushuntirasan unga. Mening o'zim ham bir payti kelib qolganida unga uchrashaman, so'zlab beraman. U aqli ayol, tushunadi. U yoningda bo'lmaganida edi, allaqachon biron yerda bo'yning uzilardi, — deb hazillashdi Jo'ra. — Jaydarning ahvoli qalay? Bolalar-chi?

Ular oila haqida, kasallik haqida, u yuq-bu yuqdan gaplashib o'tirishdi. Tanaboy Jo'ra bilan muhim bir gapni boshlamog'chi bo'lib turuvdi, tog'lardan chaqirilgan molboqarlar kirib kelib qolishdi. Jo'raning o'zi ham soatiga qarab shoshib qoldi.

— Demak, shunday. O'tingni otkonaga topshtir. Ertalab mashinada hammamiz birga ketishga qaror qildik. Biz axir mashina ol-dik-ku. Ikkinchisini ham yaqinda olamiz. Isminiz yuritish ketadi! Men esa hozir jo'nayman, soat yettida raykomga yetib borishga

buyruq berilgan. Rais hozir u yerda. Yo'rg'ada kechga qadar yetib olarman deb o'ylayman, u mashinadan yomon yurmaydi.

– Iya, Gulsarini sen minib yuribsanni? – hayron bo'ldi Tanaboy. – Siylabdi-da, rais...

– Nima desam ekan. Siyladimi, siylamadimi, har holda uni menga berdi. Bilasanni nima bo'lganini? – kulib qo'llarini ke-rib qo'ydi Jo'ra. – Gulsari nima uchundir raisni yomon ko'rib qoldi. Sira aql bovar qilmaydi. Uni o'ziga yaqin keltirmaydi. Unday ham, bunday ham qilib ko'rди. Hech eplab bo'lmadi. Urib o'ldirsang ham yo'latmaydi. Men minsam yaxshi yuradi, uni yaxshi o'rgatibsan minishga. Bilasanni, ayrim paytlarda yuragimning og'rig'i tutib qoladi, yo'rg'a otga o'tirib bir aylanib kelsam, og'riq bir pasda o'tadi-ketadi. Birgina shu uchun umr bo'yi partorg bo'lib ishlashga tayyorman, u meni davolayapti! – kuldi Jo'ra.

Tanaboy kulmasdi.

– Uni mening ham jirim suymaydi – dedi u.

– Kimni? – so'radi Jo'ra kulgidan yoshlangan ko'zlarini arta turib.

– Raisni.

Jo'ra jiddiylashdi.

– Nima uchun yaxshi ko'rmasan?

– Bilmayman. Nazarimda, u quruq odam, quruq va johil odam, – Sening ko'nglingni topish qiyin o'zi. Meni umr bo'yi bo'shangligim uchun koyib kelding, endi buni ham yaxshi ko'rmas ekanсан... Bilmadim. Men ishga yaqinda chiqdim. Hali tushunib-bilib olganimcha yo'q.

Ular jirim qolishdi. Tanaboy Jo'raga kishan haqidagi, bichish haqidagi gapni gapirib bermogchi edi-yu, lekin endi bu gap unga o'rinsiz bo'lib ko'rindi. Gap uzilib qolmasligi uchun Tanaboy o'zini xursand qilgan yangilik haqida gap ochdi:

– Mashinani berishganligi juda yaxshi bo'libdi-da. Demak, endi kolxozlarga ham mashina kela boshlarkan-da. Keladi, keladi. Vaqti keldi, esingdani, urushdan avval biz birinchi poltorkani olgandik. Miting bo'lib o'tigandi. Bo'lmamas-chi,

kolxozning o'z mashinasi-ya, sen kuzovda turib nulg ham so'zlaganding: «Mana, o'rtoqlar, sotsializm samarasi!» Keyinchalik esa uni ham frontga olib ketishdi...

Ha, shunday zamonlar bo'lgandi... Quyoshning chiqishiday qo'yib zamon. Avtomashina ham gapni! Chu kanali qurilishidan qaytishganlarida, o'zlari bilan dastlabki patefonlarni olib kelishganlarida ovul yangi qo'shiqqa qanday qiziqqan edi! Yozning oxirlari, oqshomlari patefoni bor odamlarlikida to'planishar, ularni ko'chga olib chiqishar, so'ng hammalari qizil durrali zaabdor qiz haqidagi plastinkani qayta-qayta eshitishgani-eshitilgan edi. «Ey qizil durrali to'lin oy, qaynatib bersang-chi menga choy!...» Bu ham ular uchun sotsializm samarasi edi...

Bizning o'zimiz-chi, esingdani Jo'ra, mitingdan keyin poltorkaga rosa tiqilishgandik – mashina liq to'lgan edi! – es-ladi ruhlanib Tanaboy. – Men bayrandagidek, kabina yonida qizil bayroqcha ko'tarib turardim. Biz shunchaki, bekordan-bekorga stansiya tomonga qarab ketdik, u yerdan esa temir yo'l yoqalab boshqa stansiyaga, Qozog'istonga bordik. Parkda pivo ichdik. U yoqqa borishda ham, bu yoqqa qaytishda ham butun yo'l bo'yi hammamiz qo'shiq aytgandik. U yigitlardan hozir oz qoldi – hammasi urushda halok bo'lishdi. Ha... Tunda ham, bilasanni, bu qizil bayroqchani qo'limdan tushirmagandim, tunda uni kim ko'rardi deysan? Men bo'lsam qo'limdan tushirmay hamon ushlab borardim... Bu mening bayroqcham edi. Timmay shula aytardim, hatto xirillab qolgandim, esimda... Nega hozir shula aytamaymiz-a, Jo'ra?

– Qarib boryapmiz, Tanaboy, endi negadir yarashmaydi ham...

– Yo'q, men buni aytiganim yo'q – biz aytadigan qo'shiq'imizni aytib bo'ldik. Xo'sh, yoshlar-chi? Mana men inter-vidda o'g'limning oldiga borib turaman. Qanday ta'lim olarkin u yerda? Hozirdanoq boshliqqa xushomadgo'ylik qilishni biladi. Dadla, maktab direktoriga dam-badam qimiz olib kelib turing.. Xo'sh, nega? O'qishi yomon emas... Qanday qo'shiq aytishla-rini tinglab ko'rsang edi. Bolaligimda Aleksandrovkada Yefre-

movnikida batraklik qilgandim, bir kuni u diniy bayramda meni cherkovga olib borgandi. Bizning bolalarimiz ham qo'llarini yonlariga tushirib olib, yuzlari toshdek qotgan holda, sahnada rus cherkovidagiday ashula aytishadi. Bir xil ashula aytishadi... Menga yoqmaydi bu. Umuman, endi men ko'p narsaga tushunmay qoldim, so'zlashib olsak bo'lardi... Hayotdan ortda qolib ketdim, hamma narsani ham tushunavermayman...

— Mayli, Tanaboy. Boshqa vaqtda gaplashib olarniz, fursat toparniz. — Jo'ra qog'ozlarini yig'ishtirib, dala sumkasiga sola boshladi. — Lekin sen ko'p kuyinaverma. Men, masalan, aminman, juda aminmanki, qanchalik qiyin bo'lmasin, baribir qaddimizni rostdab olarniz, orzu qilganimizday yashay boshlaymiz... — dedi u keta turib. Ostonada qayrildi-da, dedi: — Menga qara, Tanaboy, bir kuni men ko'chadan o'tib borayotgandim, sening uying juda huvillab qolibdi. Qarovsiz qoldiribsan uni. Sen doim tog'dasan, uying bo'lsa xo'jasiz. Jaydar urush yillari yakka-yolg'iz bo'lsa ham uni hozirgidan yaxshiroq saqlagandi. Bir borib ko'r. Nima kerak bo'lsa aytarsan, bahorda yordamlashib, shikastini tuzatib berarniz. Yozda kanikulga kelgan bizning Shomansur ham g'ayratiga chidamay o'roqni oldi, Tanakaning hovlisidagi yavshonlarni o'rib tashlay, dedi. Suvoqlari ko'chib, oynalari singan, chumchuqlar xonalarda xuddi xirmondagiday uchib-qo'nib yuribdi, deydi.

— Uy to'g'risidagi gaping to'g'ri. Shomansurga ham rahmat, Uning o'qishlari qalay?

— Ikkinchi kursda endi. O'qishi, menimcha, yaxshi. Mana sen yoshlarni gapirдинг, men esa o'g'linga qarab, hozirgi yoshlar yomon emas, degan fikrga keldim. Uning so'zlaridan bildimki, institutdagilar qobil bolalar ekan. Keyin ma'lum bo'lar, yoshlar bilimdon, o'zlari haqida o'ylab ko'rishar.

Jo'ra otxonaga ketdi, Tanaboy esa o'z uyini ko'rgani jo'nadi. Hovlining hamma yerini aylanib chiqdi. Yozda Jo'raning student o'g'li o'rib tashlagan quruq, changli burgan oyog'i ostida shirlarlardi. Uyi egasiz, qarovsiz qolganligidan uyali b ketdi. Boshqa chorvadorlarning uylarida qarindosh-urug'lari qolar yoki kimdir

qarab turar edi. Uning bo'lsa ikki qardond opa-singlisi boshqa ovullarda yashashar, akasi Quliboy bilan munosabatlari yomon edi. Jaydarning esa umuman yaqin qarindoshlari yo'q. Mana shunday qilib, uy qarovsiz qolib ketdi. Tag'in uzoq yaylovda ebo'pon bo'yib ishlashga to'g'ri kelyapti. Tanaboy hali ikkilanayotgan bo'lsa ham, Jo'ra baribir uni ko'ndirishini, uning so'zini quyvara olmasligini, har doimgiday rozi bo'lishini bilardi.

Ertalab mashinada ovuldan chiqishdi va tuman markaziga jo'nab ketishdi. Yangi uch tonnalik GAZ hammaga yoqdi. «Xuddi podsholarday ketyapmiz-al!» — hazillashishardi molbo-qorlar. Tanaboy ham xursand edi — u ko'pdan buyon, urushdan beri mashinada yurmagandi. O'shanda Amerikaning «student»-larida Slovakiya va Avstriya yo'llarida kezib chiqqandi. Yuk mashinalari kuchli, uch o'qli edi. «Bizga shundaylari kerak edi-da, — o'ylagandi o'shanda Tanaboy. — Ayniqsa, tog'etuklaridan g'allalarni tashib olishga juda bop ekan. Bundaylar hech qayerda tiqilib qolmaydi. Urush tugagandan keyin bizda ham shunaga mashinalar bo'lishiga ishongandi. G'alabadan keyin hammasi bo'ladi!..»

Ochiq kuzov ustida shamolda gap-so'z qovushmasdi. Tanaboy yoshlarga gap qotmaguncha hamma jim borardi:

— Qo'shiq aytinqlar, bolalar. Biz keksalarga qarab o'tir-minglar. Kuylanglar, kuylash sizdan, tinglash bizdan.

Yoshlar qo'shiq boshlab yuborishdi. Boshda ashula qovushmay turdi, keyin esa jonlanib ketdi. Yo'l yurish zavqliroq bo'ldi. «Mana bu yaxshi ish bo'ldi, — o'ylardi Tanaboy. — Shunday bo'lgani yaxshi. Eng muhimi, bizni nihoyat to'plashib, yaxshi ish qilishyapti. Ehtimol, ahvol qanday ekanligi, kolxozni nima qilish kerakligi haqida so'zlashishar. Bizga qaraganda boshliqlar-ga ayonroq-ku. Biz faqat o'zimizni bilamiz, boshqa ko'p narsani bilmaymiz. Maslahatlar berishar, yo'l-yo'riqlar ko'rsatishar, qarab-sizki, biz ham ishini yangichasiga boshlab yuboribmiz»...

Tuman markazi shovqin-suroni va gavjum edi. Mashinalar, aravalar, juda ko'p otiqlar klub oldidagi butun maydonni to'ldirishgandi. Kabobchilar, choyxonachilar ham shu yerda hozir-u nozir edilar. Tutatishib, is tartatishib «kep qoling, yeb qoling» deb kelganlarni chaqirishardi.

Jo'ra kutib turgandi.

– Tezroq tushinglar, yuringlar. Joylarni egallanglar. Hade-may majlis boshlanib qoladi. Tanaboy, sen qayoqqa?

– Hozir, – dedi Tanaboy bir to'da miniadigan otlar orasidan o'tib ketar ekan. U mashinadayoq o'zining Gulsarisini payqagan, endi unga tomon ketayotgandi. Ko'klamdan beri uni ko'rmagandi.

Egarlog'liq saman yo'rg'a o'zining sariq guldek rangi keng, pishiq sag'risi va qop-qora ko'zli, do'ng peshonali etsiz boshi bilan boshqa otlardan ajralib turardi.

– Salom, Gulsari, salom! – deb pichiriadi Tanaboy unga tomon turtinib-surtinib borarkan. – Xo'sh, ahvoling qalay?

Yo'rg'a ot ko'z soqqasini qiyshaytirib qarab, qari xo'jayini ni tanidi, depsinib, pishqirib yubordi.

– Ko'rinishing yomon emas, Gulsari. Qara, ko'kraging kengayib to'lishib ketibdi. Ko'p chopadiganga o'xshaysan, O'shanda sen qiyinalding-a, bilaman... Ha, mayli, yana yaxshi odamning qo'liga tushibsan. Tinch yursang, hammasi joyida bo'ladi, – derdi Tanaboy xurjundagi suli qoldiqlarini paypaslab ko'rib. Demak, Jo'ra uni bu yerda och qoldirmayotgan ekan. – Xo'p, sen tura tur, men boray.

Klubga kiraverishda devorda «Kommunistlar, olg'a!», «Komsomol – sovet yoshlarining avangardi!» deb yozilgan al-vonlar tovlanib turardi.

Odamlar to'da-to'da bo'lib, kelib foye va tomosha zallariga tarqalib ketardi. Eshik oldida Tanaboyni Jo'ra va kolxoz raisi Aldanov kutib olishdi.

– Tanaboy, bir chekkaga chiqaylik, – dedi Aldanov. – Mami yon dafaring. Sen so'zga chiqishing kerak. Biz seni belgilab qo'ydik. Sen partiya a'zosisan, eng yaxshi yilqiboqarimizsan.

– Nima haqda gapirishim kerak?

– Sen kommunist sifatida qolq uchastkaga borishga qaratilganligingni ayt. Sovliq qo'ylar suruviga cho'pon bo'lmog'chiliginigini gapir.

– Shugina xolosmi?

– Nega shugina! O'z majburiyatlarini aytasan. Har yuz novliqdan yuz o'nadan qo'zi olish va saqlab qolishga, har bosh qo'ydan uch kilogrammdan jun qirgib olishga partiya va xalq oldida majburiyat olaman, deysan.

– Qo'ylarni ko'rmagan bo'lsam men qanday gapiraman?

– Tag'in gapiradi-ya! Otarni olasan.

Jo'ra gapni yumshatdi:

– O'zingga ma'gul kelgan sovliqlarni tanlab olasan. Xavotirlanma. Tag'in ikkita yosh komsomol cho'ponlarni otaliqqa olaman, deb ham ayt.

– Kimlarni?

Odamlar turtinib-surtinib o'tishardi. Jo'ra ro'yxatni ko'zdan kechirardi.

– Bo'latbekov Eshim va Zorliqov Bektoyni.

– Men axir hali ular bilan gaplashmadim-ku, ular bunga nima deyisharkin.

– Tag'in o'z bilganingdan qolmay-san-a! – jahli chiqdi raisning. – G'alati odamsan. Ular bilan gaplashishing shartmi? Harbir emasmi? Ular hech qayoqqa qochib ketishmaydi, biz ularni senga birlashtirib qo'yganimiz, masala hal bo'lgan.

– Masala hal bo'lsa, men bilan gaplashib o'tirishning nima hojati bor? – Tanaboy nari ketdi.

– Shoshilma, – uni to'xtatdi Jo'ra. – Hammasini eslab qoldingmi?

– Eslab qoldim, eslab qoldim, – ensasi qotib yo'lida gap otdi Tanaboy...

XIII

Kengash kechga yaqin tugadi. Tuman markazi huvillab qoldi. Odamlar har tarafga: fermalarga, tog'larga – qo'y suruvlari va qoramol podalari oldiga, ovul va qishloqlarga tarqalib ketishdi.

Tanaboy ham boshqalar bilan birga Aleksandrovkadagi qirdan oshib, yassi tekislik orqali yuk mashinasida jo'nab ketdi. Qorong'i tushib qolgan, shamol badanni junjiktirardi. Kuz. Tanaboy kuzovning burchagiga o'tirib oldi, yoqasini ko'tarib o'z fikrlari bilan band bo'ldi. Mana, kengash ham tugadi. Uning o'zi biron bama'ni gapni ayta olmadi-yu, ammo boshqalarning gapini tinglagandi. Demak, hamma ishlar yurt-shib ketishi uchun hali ko'p mehnat qilish kerak ekan-da. To'g'ri gap aytdi, axir anavi ko'zoynakli obkom sekretari: «Hech kim bizga yo'lni tap-tayyor qilib qo'ygan emas, o'zimiz uni ochishimiz kerak», dedi. O'ylab ko'ring-a, o'tizinch yillardan beri – goh yuksalish, goh pasayish, goh ko'tarilish, goh ortga qaytish... Demak, kolxoz ishi jo'ya ish emas ekan. Mana, o'zining ham yarim sochi oqargan, butun yoshligi o'tib ketdi, nimalarni ko'rmadi, nimalarni qilmadi, necha bor tentaklik ham qildi, baxtli kun ana keladi, mana keladi, deb kutib yuraverasan, lekin kolxozning mashaqqatidan baribir qutulmayasan...

Ha, mayli ishlash kerakmi – demak, ishlash kerak. To'g'ri aytdi sekretar – hayot bir mahallar urushdan keyin odamlar o'ylaganidek, hech qachon o'z-o'zidan yurishib ketmaydi. O'zing tirk ekanсан, uni doim yelkang bilan tashib yurishing kerak... Fagat u har gal o'tkir qirralari bilan o'g'irilib qoladi, yelkalarimizning hamma yeri yag'ir bo'lib ketdi. Qilayotgan ishingdan, boshqalarning ishidan ko'ngling to'lsa, bu ishlar baxt keltirsa bu ham mayli edi-ya... Endi ishlari qanday bo'lar-kin? Jaydar nima derkin? Qizlariга loaqal konfet olish uchun magazinga bir kirib chiqishga ham ulgurmaydi. Har yuztasidan bir yuz o'nta qo'zi, har boshdan uch kilogrammdan jun olish aytishga oson. Har bir qo'zi tug'ilishi, uning ustiga yana tirik qolishi ham kerak. Yomg'ir, shamol, sovuq esa unga qarshi turaldi. Jun-chi? Jun tolasini olib ko'r, ko'zing ilg'amaydi, puf-lasang yo'q bo'lib ketadi qo'yadi. Kilogrammlarni qayoqdan olasan? Uh, oltunga baravar-a bu kilogrammlar. Lekin ba'zilar bularning hammasi qanday olinishini tasavvur ham qila olmas kerak...

Ha, Jo'ra uni yo'ldan urdi, adashirdi... «So'zga chiq, deydi, lekin qisqa qil, o'z majburiyatlarining haqida so'zla. Boshqa hech narsa gapirma. Maslahatim shu». Tanaboy ko'na qoldi. Minbarga chiqdi-yu, yuragi po'kiliadi, shunday qilib yuragida qaynab-toshib yurgan gaplarni ayta olmadi ham. Majburiyatlari haqida ming'irlab gapirdi-da, tushib ketdi. Esilasang, uyalasan. Jo'ra bo'lsa mamnun. Nega u bunchalik ehtiyotkor bo'lib qoldi? Keksaligidanmi yoki endi kolxozga bosh bo'lmaganidanmi? Tanaboyni ehtiyot bo'lishga chaqirishning nima keragi bor ekan? Yo'q, u aynigan, negadir o'zgargan! Ehtimol, umr bo'yi rais bo'lib kolxozni sudraganidan, boshliqlar umr bo'yi uni so'kkanlaridandir. Epchilik, ustalik qilishga o'rganib qolganiga o'xshaydi...

«Hap sanimi, to'xtab tur, do'stim, bir kunmas bir kun yuz-ma-yuz kelganda eslatib qo'yaman men senga...» – o'yarladi Tanaboy po'stiniga yaxshiroq o'ralar ekan. Sovuq shamol urib turtibdi, uygacha hali uzoq. U yoqda nimalar kutayotganikin uni?..

Jo'ra yo'rg'a olda yolg'iz jo'nadi. Hamrohlarni kuib o'tirmadi. Uyg'a tezroq yetib olgisi kelar, yuragi og'riy boshlagandi. Omi o'z holiga qo'yib berdi, u kun bo'yi dam olganidan endi bir tekis yetib borardi. Yurgizilgan mashina singari bir marom-da tuyog'larini taqillatib ketayotgandi. Avvalgi hamma narsasidan unda faqat chopish ishtiyog'igina qolgandi. Boshqa hamma narsa unda allaqachon o'lgan edi. U faqat egar-u yo'lnigina bilisin uchun qolgan hamma fazilatlarini yo'qotishgandi. Gulasari chopish bilan tirik edi. Go'yo odamlar tortib olgan narsalarga yetib olmoqchiday, vijdonan, hormay-tolmay chopardi. Chopardi-yu, lekin yetib ololmasdi.

Shamolda Jo'ra biroz yengil tortdi. Yuragidagi og'riq o'tib ketdi. U kengashdan umuman mamnun edi, aynigsa, obkom sekretarining chiqishi juda yoqdi, u haqda ko'p eshitgan bo'lsa ham birinchi marta ko'rishi edi. Shunday bo'lsa ham partorg o'zini noqulay sezardi. Ko'ngli g'ash edi. Axir u Tanaboyga

yaxshilik qilmog'chi edi. Axir u bunday kengashlar, majlislar va yig'ilishlarda qatnashaverib pixi qayrilgan qayerda nima gapirish kerag-u, nima kerak emasligini bilardi. Tajribasi bor edi. Tanaboy esa garchand qulog' solgan bo'lsa ham, buni tushunishni xohlamadi. Kengashdan so'ng unga bir og'iz ham so'z ayt-madi. Mashinaga o'tirdi-yu, teskari o'g'irilib oldi. Xafa bo'lib-di. Eh Tanaboy, Tanaboy! Soddasan, hayot seni hech narsaga o'rgatmabdi. Sen hech narsani bilmaysan ham, payg'amaysan ham. Yoshligingda qanday bo'lsang, shundayligingcha qolib-san. Hamma narsani shartta-shartta qilsang. Zamon hozir bosh-qacha. Endi hammasidan muhimi, qanday gapirishni, kimning oldida nima gapirishni bilish, so'zing barcha odamlarniki sin-gari zamon ruhida jaranglashi, ajralib turmasligi, yozilganday silliq bo'lishi kerak. Shunda hamma narsa joyida bo'ladi. Seni, Tanaboy, ko'nglingning ko'chasiga qo'yib yuborsang bormi, hamma narsani ag'dar-to'ntar qilib tashlaysan, yana javob be-rishga ham to'g'ri keladi. «O'z tashkilotingiz a'zolarini siz qan-day tarbiyalamoqdasiz? Bu qanaqa tartib-intizom? Bu qanaqa boshboshdoqlik?» Eh Tanaboy, Tanaboy...

XIV

Hamon o'sha tun, ular ikkisi yo'lda. Qari odam va qari ol. Jarlik yogasida gulxan yonmoqda. Tanaboy o'rtidan turadi, jon berayotgan Gulsari ustiga yopgan po'stinini nechanchi bor to'g'rilab qo'yadi. Yana uning bosh tomoniga o'tiradi. U xayvo-lan butun umrini birma-bir nazardan o'tkazadi. Saman o'tning chopishidek tez o'tgan yillar, yillar, yillar. O'shanda u qo'y-lar-ga cho'pon bo'lib borgan o'sha yili, o'sha kech kuzda, o'sha erta qishda nima bo'lgandi?..

XV

Butun oktyabr oyi tog'larda qurg'og'chilik bo'lib, ham-mayyoq oltin tusga kirgan edi. Boshda faqat ikki kungina yomg'ir yog'ib, havo sovudi, tuman tushdi. Ammo keyin bir kechada

bulutlar tarqalib ketdi, ertalab Tanaboy o'tovidan chiquvdi, orqasiga tisarilib ketishiga sal qoldi — tog'lar cho'qqilaridagi yangi qorlari bilan u tomon bosib kelayotganday edi. Ular-da qor qanday yog'ibdi! Go'yo Tangri hozirgina yaratganday, ular talukda musaffoligicha, soyada ham, yorug'likda ham yaqqol ko'zga tashlanib turardi. Qor yog'gan joydan ko'm-ko'k, be-poyon bo'shliq boshlanardi. Uning tubida olis-olislardan koi-niuning xayoliy zumrad ufqi ko'rinit turardi. Nur va sof havo-niing mo'l-ko'lligidan Tanaboy junjikit ketdi va yuragi hasratga to'ldi. U yana Gulsari bilan birga borgan huv o'sha juvonnini es-ladi. Yo'rg'a qo'l ostida bo'lsa edi, minardi-da, zavq-shavqi va shodligidan qiyqirib, mana bu ertalabki oppoq qor kabi uning huzuriga kirib borardi...

Ammo u bu faqat orzuga ekanligini bilardi... Nimayam qilardi, umrining yarmi orzu-xayol bilan o'tadi. Shuning uchun ham, ehtimol, hayot shunchalik lazzatli, orzu qilganlarining hamma-hammasi ham ro'yobga chiqavermaganligi uchun ham, ehtimol, azizdir bu hayot. U tog'lar va osmonga tikilib turib, hamma odamlarning bir xil darajada baxtli bo'la olishiga shub-halanardi. Har kimning o'z taqdiri — qismati bor. Unda, bir tog'da bir paytning o'zida ham yorug'lik, ham qorong'lik bo'lganidek, o'z quvonchlari, o'z g'am-u, g'ussalari bo'ladi. Hayot shular bi-lan to'la-to'kis... U juvon, ehtimol, endi kutmayotgandir ham. Tog'lardagi yangi qorni ko'rib eslagan bo'lmasa agar...

Odam qarib boraveradi, ko'ngil esa taslim bo'lishni xohla-maydi, abyon-abyonda bir jirg'anib, o'zini eslatib qo'yadi.

Tanaboy o'tni egarladi, qo'y-lar qo'rasini ochdi, o'tovning ichiga qarab xotiniga qichqirdi:

— Juydar, men qo'y-larni bir aylantirib kelay, sen ishlaringni qilib bo'lguningcha qaytib kelaman.

Qo'y-lar mayda qadam tashlab tez-tez yurib ketishdi, qo'y-lar yetla, boshlarini qimirlatib tepalikka qarab ko'tarilib borardi, qo'lini cho'ponlar ham qo'y-larini haydab chiga boshlashgandi. U yer-bu yerda tog' yonbag'ri, pastliklar, jarliklarda qo'y su-marlari yer-zamining azaliy tortig'i — o't-o'tlanlarni tera bosh-

ladi. Kuzgi tog'larning sarg'ish, qo'ng'ir o'to'lanlari orasida kulrang oqish qo'yilar to'da-to'da bo'lib daydib yurishardi.

Hozircha ishlar joyida edi. Tanaboyga yomon otar tegmadi – ular ikki va uch marta qo'zlagan soviqlar edi. Yarim ming bosh. Yarim ming tashvish. Qo'zlagandan keyin esa ular ikki baravardan ziyodroq ko'payadi. Lekin qo'zlatishga, cho'ponlarning mashqali mehnati boshlanishiga hali uzoq edi.

Yilqilarga qaraganda qo'yilarni boqish ancha tinchroq, albatta, lekin Tanaboy ularga darrov ko'nika qolmadi. Otlarni boqish boshqacha edi-da! Ammo, aytishlaricha, yilqichilik o'z ahamiyatini yo'qotgan emish. Mashinalar paydo bo'lganmish. Otlar endi, demak, foydasiz bo'lib qolibdi-da. Endi qo'ychilik: jun, go'sht, teri – asosiy narsa. Garchand bunday oqilona hisob-kitobda haqiqat borligini tushunsa ham, u Tanaboyga qattiq botardi.

Yaxshi ayg'iri bo'lgan uyurini ba'zi paytlarda vaqtincha, yarim kunga, yoki undan ham ko'pga tashlab ketib, o'z ishlari bilan band bo'lsa bo'lardi. Qo'yilarni esa tashlab hech qayoqqa ketib bo'lmaydi. Kunduzi bir qadam ham jilmay ular bilan birga yurish, tunda qorovullik qilish kerak. Cho'pondan tashqari otarda cho'liq bo'lishi kerak edi, lekin cho'liq berishmayotgandi. Shuning uchun navbat almashmay, dam olmay, tinimsiz ishlashga to'g'ri kelardi. Jaydar qorovul hisoblanardi, kunduzi faqat ba'zi vaqtlardagina qizlari bilan qo'yilarga qaray olardi, tun yarmiga qadar miltiq bilan qo'ra atrofda aylanib yurardi, keyin Tanaboyning o'ziga qorovullik qilishga to'g'ri kelardi. Endi kolxozdagi butun chorvachilikka xo'jayin bo'lgan Ibrohim esa bahona topishga usta edi.

– Xo'sh, men qayerdan olaman cho'liqni, Tanaka? – derdi u kuyinganday bo'lib. – Aqlli odamsiz-ku axir. Yoshlarning hammasi o'qimoqda. O'qimayotganlari esa qo'y desangiz tepa sochi tikka bo'ladi, ular shaharga, temir yo'lga, hatto allaqayoqlardagi konlarga ham ketib qolishmoqda. Nima qilishga aqlim yetmay qoldi. Sizda hammasi bo'lib biringina otar – shunda ham olovoh qilasiz. Men-chi? Butun chorvachilik mening bo'ynimda.

hadda tushaman. Bu ishga behuda o'tgan ekanman, behuda. Siz otaliqqa olgan Bektoygga o'xshash kishilar bilan ishlab bo'lmaymiz? Sen, deydi, meni radio, kino, gazetalalar bilan ta'minla, yangi o'tov ber, tag'in har haftada oldimga magazin kelib tursin. Bo'lmasa boshim oggan tomonga ketaman qolaman, deydi. Biz u bilan gaplashsangiz bo'lardi, Tanaka!..

Ibrohim aldamayotgandi. Uning o'zi ham ko'tarilib ketmagan xursand emasdi. Bektoy haqidagi gapi ham to'g'ri edi. Tanaboy ba'zan bir amallab vaqt topib, otaliqqa olgan komso-mollari oldiga borib turardi. Eshim Bo'latbekov garchand unchalik epehil bo'lmasa ham ko'nglichekan, yumshoq tabiatli yigit edi. Bektoy esa chiroyli, kelishgan edi, ammo uning qora qiyiq ko'zlaridan g'azab o'ti chaqnaib turardi. U Tanaboyni qovovchilikni kutib olardi, unga:

Sen, Tanaka, kuyib-pishaverna, yaxshisi, o'z bolalaring oldida o'tir. Sensiz ham meni tekshiruvchilar ko'p.

Senga nima, bir narsa yutqizyapsanmi bundan?

Yutqizishga yutqizmayman-u, lekin senga o'xshaganlarni yoqtirmayman. Sizlar, o'zingizni suvga ham, o'tga ham urmaysizlar. Doim haybarakallachilik, «ura, ura!» qilgansizlar. O'zingiz bo'lsa odamday hayot kechirmadingiz, o'zgalarni ham odamday yashashiga yo'l qo'yadingiz.

Sen, yigit, juda ham haddingdan oshaverna, – Tanaboy so'z-buzo'r o'zini tutib ijtirganib gapirdi. – Qo'lingni menga tutqiz qilib gapirma. Bu sening ishing emas. O'zini suvga ham, o'tga ham urgan sen emas, biz bo'lamiz. Afsuslannamaymiz bundan. Sizlarni deb o'zimizni o'tga, suvga tashlaganmiz. Shunday qilinganimizda edi, ko'rardim hozir ahvoling nima bo'lishini. Kino ko'rish, gazeta o'qish ham gapmi, o'z otingni ham bil-magan bo'larding. Uch harfdangina iborat biringina «qul» degan otning bo'lardi sening...

Tanaboy Bektoyni yoqtirmasdi, lekin mana shu to'g'ri bo'lgan uchun uni ichidan hurmat qilardi. Bektoyning fe'l-at-vori aynib borayotgandi. U yigiting egri yo'lga kirib ketayotganligini ko'rib Tanaboy achinaradi. Keyinchalik ularning

yo'llari ajralib ketib, shaharda tasodifan uchrashib qolganlarida Tanaboy unga hech narsa demadi, uning so'zlarini tinglab o'tirmadi ham.

O'sha erta tushgan qish kunlari edi...

Qish o'zining oppoq qahrli tuyasida tez yelib-yugurib kelib, cho'ponlarni beg'amligi uchun jazolay ketdi.

Butun oktyabr oyi quruq kelgandi, hamma yoq oltin tusga kirgandi. Noyabr oyida esa birdamiga qish tushib qoldi.

Tanaboy kechqurun qo'ylarni haydab kelib, ularni qo'raga qamadi, hamma narsa go'yo o'z joyidagidek edi. Ammo tun yarmida uni xotini uyg'otib qoldi:

— Tur, Tanaboy, men juda sovgotib qoldim. Qor yog'yapti. Uning qo'llari muzday edi, hamma yeridan qor hidi kelardi. Miltiq ham nam va sovuq edi.

Hovlida oqish tun. Qor gupillab yog'yapti. Qo'ylar qo'tarlarda bezovtalanib yotishardi, gorga ko'nikmaganliklaridan silkinishar, kallalarini chayqashar, qor bo'lsa hamon shig'ab yog'ardi. «Shoshmanglar, hali siz bilan bizning boshimizga bundan ham battarroq kunlar keladi. — deb o'yladi Tanaboy po'stiniga o'tralib. — Ertalari juda erta keliding sen qish. Oqibati nima bo'larkin, yaxshilikmi, yomonlikmi? Balki, keyinchalik yumshab qolarsan, ha? Faqat qo'ylar qo'zlaguncha o'tib ketsang bo'lgani. Bor il-timosimiz mana shugina. Hozircha esa o'z bilganingni qilaver. Bunga haqqing bor, hech kimdan so'ramasang ham bo'ladi...»

Qish indamay qorong'ida, odamlar uh tortib, u yoqdan bu yoqqa yugurgilab qolsin deb o'z ishini qilar edi.

Tog'lar tunda qorayib, bahaybat turar edi. Ular qishni pisand qilmasdi. Anavi cho'ponlar suruvlari bilan yelib chopaverishsin. Tog'lar esa qanday turgan bo'lsa, shunday turaveradi.

Esdan chiqmaydigan o'sha qish boshlandi, ammo uning oqibatini kim bilsin?

Qor eriy demasdi, ustiga ustak bir necha kundan so'ng yana gupillab yog'ib berdi, keyin yana, yana yog'di va cho'ponlar

ni kuzgi manzillaridan haydab tushirdi. Otarlar daytib, tarqalib, daralar, ovloq joylar, kam qorli yerlarga bekina boshladilar. Cho'ponlar o'z hunarlarini — boshqa bir odam bu yerda qordan bo'lak hech narsa yo'q, deb qo'l silab ketgan joylardan otarlarga yem-xashak izlab topib berish hunarlarini ishga solishdi. Shuning uchun ham ularni cho'pon deyishadi-da... Ha'zan biron boshliq kelib qarab turadi-da, uni-buni surishtiradi, bir dunyo narsani va'da qiladi va darhol tog'dan jo'nab qoladi. Cho'pon bo'lsa yana yolg'iz o'zi qish bilan yuzma-yuz qoladi.

Kolxozdagilar qo'zilatishni qanday o'tkazish haqida nima o'ylayotganliklarini, hamma ishlar qilinganmi, hamma narsa jamg'arilganmi — shularni bilish uchun Tanaboy ko'pdan beri kolxozga bir amallab borib kelmogchi bo'lardi. Ammo qayoqda deysiz! Bosh qashishga ham qo'li tegmasdi. Jaydar bir kuni internatga o'g'lining oldiga borib keldi, lekin u yerda uzoz turmadi: usiz juda qiyin bo'lishini bilardi. Tanaboy o'shanda qizlari bilan qo'ylarni boqardi. Kichik qizini egarning oldiga o'tqizib, po'stin bilan o'rab olardi, u issiqda tinch edi, kattasi esa sovgotardi, u otasining orgasida o'tirardi. Hattoki o'choqda-gil olov ham boshgacha bo'lib g'aribona yonardi.

Ittasisiga onalari qaytganda esa nima bo'ldi deng-a! Bolalar uning bo'yniga tashlanishdi, kuch bilan ajratib olishga to'g'ri keldi. Ha, ota, albatta, ota-yu, lekin onaning o'rni boshqa.

Vaqit shu zaylda o'tib borardi. Havo o'zgarib turadi, goh qish qahriga olar, goh biroq yumshardi, ikki marta bo'ron ham bo'ldi, keyin tinchib, yerlar eriy boshladi. Tanaboyni xuddi nima shu narsa tashvishlantirardi. Qo'ylarning qo'zlashlari iliq kunlarga to'g'ri kelsa yaxshi-ya, agar to'g'ri kelmasa-chi, unda nima bo'ladi?

Uu orada qo'ylarning qorinlari tobora kattalashib borardi. Hozir yirik yoki egizak bo'lgan ayrim soviqlarning qorinlari tashlab qolgan edi. Sovliq qo'ylar ehliyokorlik bilan zo'r-bazo'r qatlam tashlashardi, juda ozib ketishgandi. Orga suyaklari turtib chiqilib qolgandi. Hayron qoladigan joyi ham yo'q buning — bo-

la qorinda o'sib, onasining bor-yo'g'ini so'rib yetilib-to'lishardi, bu yerda bo'lsa har bitta o'ini qor ostidan timirskilab topish kerak. Cho'pon qo'ylarni etalab va kechqurun qo'shimcha boqsa, toqqa yem-xashaklar keltirsa bo'lardi-yu, lekin kolxoz omborlarida hech narsa topilmasdi. Urug'liklar va aravaga qo'shladigan, miniladigan otlar uchun asrab qo'yilgan sulidan bo'lak hech narsa yo'q edi.

Tanaboy har kuni etalab qo'ylarni qo'ralardan haydab chiqarayotganda soviqlarni ko'zdan kechirar, qorni, yelini paypaslab ko'rar edi. Agar hamma balo-qazolardan sog'-omon chiqarsa, channalab qo'zilar bo'yicha majburiyatini bajartishi, jun bo'yicha bajara olmasligiga ko'zi yetardi. Qish ichida qo'ylarning juni yomon o'sdi, ba'zilariniki hatto siyraklashib qoldi, to'kila boshladi, ularni yanada yaxshiroq boqish kerak edi. Tanaboyning qosh-qovog'i osilardi, g'azablanardi, ammo hech narsa qila olmasdi. Shunda Jo'raning so'ziga kirgani uchun o'zini eng yomon so'zlar bilan koyirdi. Va'dani katta berdi. Minbarga chiqib gapirdi. «Men, falonchi pistonchi ilg'or odam, partiya va vatan oldida so'z beraman». Loqal mana shu keyingi so'zlarni gapirmasa ham bo'lardi! Partiya va vatanning bunga nima daxli bor-a! Odardagi xo'jalik ishi. Yo'q, tartib-qolida shunday. Nega endi kerak bo'lsa-bo'lmasa, biz har qadamda shu so'zlarni tiqishtiraveramiz, a?..

Nima ham qilardi, o'zi aybdor. O'ylab ko'rmagan. O'z-ogalarning gapi bilan ish qiladigan bo'lib qolgan. Ular nima, aldab-sulday qutulib olishadi, lekin Jo'raga rahming keladi. Hech omadi kelmayapti-da uning. Bir kun sog' bo'lsa, ikki kun kasal. Umr bo'yi u yoqqa yuguradi, bu yoqqa yuguradi, unga yalinadi, buni ko'ndiradi, xo'sh, nimaning uddasidan chiqdi? Ehtiyotkor bo'lib boyapti, so'zni tanlab gapiradi. Modomiki, kasal ekansan, dam olishga chiqsang ham bo'larmidi...

Qish cho'ponlarni goh umidlantirib, goh tashvishlantirib o'z maromida borayotgandi. Tanaboyning otarida ikki soviqlar quvvadan ketib halok bo'ldi, juda nimjon bo'lib qolgan ekan. Uning otalig'idagi yosh cho'ponlarning ham bir nechadan

qo'ylari o'ldi. Busiz bo'lmaydi ham. Bir qish ichida o'n soviqlarni yo'qotish oddiy narsa. Eng muhimi oldinda, ko'klam arafasida. Birdan havo iliy boshladi. Soviqlarning yelinalari darrov to'lisha boshladi. O'riqlab ketishgan, qorinlarini zo'rg'a ko'tarib yurishgan bo'lsa ham, yelinalari esa kun sayin emas, soat sovin qizarib, shishib borardi. Nima sababdanikin? Qayodan bunalik kuch-quvvat olishadi-ya! Kimningdir bir necha soviqlari qo'zila bo'yibdi, degan ovoz tarqaldi. Demak, qochirish davrida e'tiborsizlik, beparvolik qilingan ekan-da. Bu birinchi ogohlantirish edi. Bir-ikki haftadan keyin qo'zilar pishgan olmadek «tap-tap» tusha boshlaydi. Qabul qilib olishga ulgursang bas. Shunda cho'ponlarning tashvishlar pal-ladi boshlanadi. Har bir qo'zi uchun cho'pon titrab turadi va qo'ylar ketidan yura boshlagan kunini la'natlaydi, agar barra qo'zichogini saqlab qola olsa, agar qo'zilar oyoqqa turib, qishga qadar dumlari ko'rinish qolsa, uning shodlik-quvonchlarining cheki bo'lmaydi.

Shunday bo'lsa, yaxshi bo'lardi. Keyinchalik odamlardan ko'zini yashirib yurnas edi.

Qo'zilatish davrida yordam uchun kolxozdan saqmonchilarni ko'pchiligi qari va bolasiz bo'lgan ayollarni o'z hollariga qo'yamay yuborishdi. Tanaboyning otariga ham ikki saqmonchini jo'natishdi. Ular ko'rpa-to'shaklari, chodirlari, qozon-tovog'lari bilan ketishdi. Hammaning ko'ngli ko'tarildi. Saqmonchilardan kam deganda yetti kishi kerak edi. Ibrohim otarlar Beshitol vodiysidagi qo'zilatish punktiga ko'chganida yana saqmonchilar yuborishni va'da qilib, hozircha shularning o'zi ham kifoya, degandi.

Otlarlar g'imirlab qolishdi, pastroqqa, tog' yonbag'irlariga, qo'zilatish bazalariga tusha boshlashdi. Tanaboy o'zi qo'ylarni haydab borgancha ayollarning manziliga yetib, u yerda o'trashib olishlariga yordam berishni Eshim Bo'latbekovdan iltimos qiladi. Ayollarni bir karvon qilib jo'natdi, o'zi esa qo'ylarni to'pladi-da, bo'g'oz soviqlar qiyalmasliklari uchun ularni o'z holiga qo'yib, bamaylixotir haydab ketdi. Keyinchalik Beshitol vodi-

sig'a olib boradigan xuddi shu yo'lni tag'in ikki marta bosib o'tishi, o'taig'idagi cho'ponlarga ko'maklashishi kerak edi.

Qo'ylar asta-sekin jilib boshlardi, ularni shoshirib bo'lmashedi. Hatto it ham zerikib ketdi, u yoqdan-bu yoqqa izg'ib choppa boshladi.

Quyosh bota boshlagandi, ammo hali tafti bor edi. Surtuv tog' etaklariga tushgan sari havo ham shunchalik isiy boshlardi. Kungay joylarda o'tlarni o'ra boshlagan edilar.

Yo'lda biroz to'xtab qolishdi, birinchi soviq qo'zlab qo'ydi. Buni hech kim kutmagan edi. Tanaboy kuyib-pishib, yangi tug'ilgan qo'zining quloq va burun kovaklariga puffardi. Qo'zlashga ham bir haftacha vaqt bor edi. Bu tomdan tushgan tarashday bo'ldi.

Ehtimol, yo'lda tag'in qo'zlab qolishar? Boshqa soviqlarini ko'zdan kechirdi — yo'q, unaqaga o'xshamaydi. Xotirjam bo'ldi, keyin hatto kayfi chog' bo'lib ketdi. Uning birinchi qo'zichog'iga qizlari o'zlarida yo'q quvonishar. To'ng'ich doim aziz bo'ladi-yu. Qo'zichog' ham yaxshigina edi. Kipriklari gora, tuyoqlari gora, o'zi oppoq. Otarda bir nechta yarim dag'al junli qo'ylar bor edi, xuddi ana shulardan biri qo'zlabdi. Ularning qo'zilari, odatda, mayin junli qo'ylarning deyarli qip-yalang'och tug'iladigan qo'zilaridan farqli o'laroq baquvvat junli bo'lishardi.

— Ha, mayli, shoshilgan ekansan, ana, yorug' dunyoni ko'rib ol, — dedi Tanaboy. — Ham bizga baxt-saodatli bo'lib keli! O'zingga o'xshagan qo'zichoqlardan shuncha ko'p ergashib kelsinki, qadam bosishga joy toplanmasin, sizlarning ovozlaringizdan quloqlarimiz bitib ketsin, hammasi tirik qolsin. — U qo'zichoqni boshi uzra ko'tardi. — Qarab qo'y, mana u, to'ng'ich qo'zichog'i! Tevarak-atrofda tog'lar turar, ular sukut saqlashardi. Tanaboy qo'zichoqni po'stini ostiga yashirdi va qo'ylarni haydab ketdi. Ona soviq izma-iz chopar, bezovtalanan, ma'r'ar edi.

— Yur, ketdik! — dedi unga Tanaboy. — U shu yerda, hech qayoqqa ketmaydi.

Po'stin ostida qo'zichog' quridi, isinib oldi.

Tanaboy kechg'a yaqin otarni bazaga haydab keldi.

Hamma joyida edi, o'tovdan tutun o'rmalardi. Chodir olib olib saqmonchilar ivirib yurishardi. Demak, bir amallab kelib olishibdi. Eshim ko'rinnasdi. Ha, rostdan ham, u ertaga o'zi ko'chib kelish uchun yuk tashuvchi tuyani olib ketuvdi. Hammasi joyida.

Le'kin Tanaboyning keyinchalik ko'rgan narsasi uni kuppakunduzi bo'lgan momaguldurakday larzaga soldi. U hamma narsa yaxshi bo'ladi, deb o'ylamagandi, ammo soviqlar qo'zibolaydigan qo'yxonaning qamish tomi chirib, o'pirlib tushganini, devorlari teshilib, derazasiz, eshiksiz bo'lishini, shamol u chekkasidan kirib, bu chekkasidan chiqayotganini xayoliga ham keltirmagan edi. Atrofda qorlar deyarli erib ketgan, qo'yxona ichida esa hamon uyulib yotardi.

Qachonlardir xarsang toshlardan qurilgan qo'ra ham xarobu, vayrona holda yotardi. Tanaboy shu qadar xafa bo'lib ketdiki, qizlari qo'zichoqni ko'rib qanday xursand bo'layotganlarini, ko'ngliga sig'madi. Qo'zichoqni ularning qo'liga berdi-da, tevarak atrofini ko'zdan kechirgani ketdi. Qayergaki qadam qo'ymasin — hamma yerda toqat qilib bo'lmaz darajada xo'ja-sizlik. Urush boshlangandan beri bu yerda barcha narsa o'z holiga tashlab qo'yilgan, soviqlarni qo'zilatishni bir amallab eplashirib, keyin hammasini yomg'ir va shamolga tashlab ketaverishgan bo'lishsa kerak. Saroy tomi ustida bir g'aram churigan xashak qiyshayib turardi, sochilgan somon uyumlari yotardi, agar burchakdagi ikki chala qop arpa uni, bir yashik tozoni hisobga olmaganda, butun otardagi qo'zichoqlar hamda hovliqlarga atalgan yem-xashak va to'shamaning bori mana shuagina edi, xolos. Shu burchakning o'zida shishalari singan bir necha fonus, kerosinli, zanglagan bidon, ikki bel va siniq pambaxalar tashlab qo'yilgandi. Mana shularning hammasiga kerosin quyib, yondirib kulini ko'kka sovurgisi va bu yerdan ho'hi oqgan tomonga ketib qolgisi keldi...

Tanaboy o'tgan yilgi go'ng va qorning yaxlab qolgan uyumlariga qoqilib-suqilib yurar va nima deyishini bilmas edi. So'z

topa olmasdi. Xuddi aqldan ozgan kishiday. «Shunday bo'lishi mumkinmi, a?.. Shunday bo'lishi mumkinmi, a?..» deb takrorlagani-takrorlagan edi.

Keyin esa qo'yxonadan yugurib chiqib, otini egarlashga otladi. Egarlavotganida qo'llari titrardi. Hozir huv anavi yoqqa otini yeldirib ketadi, tun yarmida hammamni oyoqqa turg'izadi va ularga ko'rsatib qo'yadi. Anavi Ibrohimni ham, rais Aldanovni ham, Jo'rani ham yoqasidan tutadi: undan rahm-shafqat kutishmasini! Ular Tanaboyga shunday qilishdini – undan ham yaxshilik ko'rib bo'lishibdi! Bo'ldi, tamom!..

– Qani, to'xta-chi! – deb jilovni ushlab olishga ulgurdi Jaydar. – Qayogga ketyapsan? O'ndan tush, gapimga quloq sol!

E, qayogda deysiz! Tanaboyni to'xtatib bo'psiz.

– Qo'yib yubor! Qo'yib yubor! – baqirardi u jilovni tortib, xotining ustiga ot surib, qamchini qarsillatib. – Qo'yib yubor, deyapman! Men o'ldiraman ularni! O'ldiraman!

– Qo'yvormayman! Sen biron kishini o'ldirgning kelyapimi? Meni o'ldir!

Shu orada Jaydarga saqmonchilar ko'makka yugurib kelib qolishdi, qizlari chopib kelishdi, qiy-chuv ko'tarishdi.

– Ota! Ota! Qo'ying!

Tanaboy jahldan tushdi, lekin hamon ketmoqchi bo'lib yulqinardi.

– Ushlana meni, axir ko'rmayapsanmi bu yerdagi ahvoli-mi? Huv anavi qo'zichoqlar bilan turgan soviqlarni ko'rmayapsanmi axir? Ertaga biz ularni qayogga qo'yamiz, tom qani? yem-xashak qani? Hammasi harom o'ladi. Kim javob beradi? Qo'yvor!

– He, to'xtasang-chi, to'xta. Xo'sh, mayli, bording ham deylik, baqirib-chaqirib janjal-to'polon qilding ham deylik, Xo'sh, bundan nima chiqadi? Agar ular shu kunga qadar hech narsa qilishmagan bo'lsa, demak, ularning bunga kuchlari yet-mabdi-da. Agar iloji bo'lganda kolxoz yangi og'itxona qurgan bo'lmasmidi?

– Tomini yopish mumkin edi-ku! Eshiklari qani? Dera-zalari qani? Hamma yoq vayrona, qo'yxonada qor, o'n yillik qiy chiqarilmagan. Buni qara, bu chirik xashak qancha vaqt-ga yetadi? Axir qo'zichoqlarga shunaga pichan beriladimi? Qo'y-qo'zilar tagiga nima to'shaymiz? Qo'zichoqlar balchiqqa bo'lib o'laverishsimni, a? Shundaymi seningcha? Qoch, yo'lim-to'sma!

– Bo'ldi, Tanaboy o'zingni bos. Nima, sen hammadan ortiq-olmasan? Ko'pchilik nima bo'lsa, biz ham shu-da. Tag'in seni er-tak deyishadi-yal – deb uyaltirdi xotini. – Yaxshisi, nima qilish mumkinligini o'ylab ko'r, hali ham kech emas. «Tuf» de ularga. Biz javobgarmiz, biz shu ishini qilishimiz kerak. Men huv ana-va jarlikka tushaverishda qalin o'sgan na'matlarni ko'rdim, to'g'ri, tikanakli-yu, lekin ularni chopib tomni berkisa bo'la-di, ustidan go'ng tashlaymiz. Qo'y-qo'zilar tagiga esa quvray o'rishga to'g'ri keladi. Agar havo ayrib qolmasa, bir amallab qishdan chiqib olamiz...

Saqmonchilar ham Tanaboyni tinchitib boshlashdi. U egar-dan sirg'alib tushdi, xotin-xalajlarga parvo qilmay, o'tovga kirib ketdi. Xuddi og'ir kasallikdan turganday boshini xam qilib o'tirdi.

Uyda hamma jinnib qoldi. Gaplashgani qo'rqishardi. Jaydar tezak yoqib qaynatilgan qung'omni oldida, achchiq qilib choy damladi. Ko'zda suv keltirib erining qo'lga suv quydi. Ozoda dusturxonni yozdi, hatto qayogdandir qand-qurslar ham topib keltirdi, likobchaga sariyog' to'g'rab qo'ydi. Saqmonchilarni taklif qilishdi va choy ichishga o'tirishdi. Eh, bu xotinar-ey! Qo'yo mehmonga kelishganday piyolalardan choy ichib har-buloni gapirib o'tirishardi. Tanaboy jimgina o'tirib, choy ich-di-da, so'ng o'tovdan chiqib qo'y qo'rining qulab tushgan tosh-larini qalay boshladi. Bu bitadigan ish emasdi. Lekin qo'y-larni tunda qamash uchun biron narsa qilish kerak-ku. Ayollar ham ehtiqishib, toshlarga yopishishdi. Hatto qizaloqlar ham toshlarni ko'tarib keltirish uchun chirvanishardi.

– Uyga jo'nanglar, – dedi ularga otasi.

U nomus qilardi. Ko'zlarini yerdan ko'tarmay tosh tashirdi. Haq gapni aytgandi Jo'ra, Jaydar bo'lmaganida Tanaboy bechora boshini omon saqlay olmasdi.

XVI

Ertasiga Tanaboy o'z otalig'idagi cho'ponlarni ko'chirib kelishga kerdi. Keyin butun hafta bo'yi tinmay ishladi. U hatto shunday qattiq ishlagani eslay olmasdi. Axir frontda mudofaa liniyasini kecha-yu kunduz uxlamay qurgan erasmidi. Biroq u yerda polk bilan, diviziya bilan, armiya bilan birga edi. Bu yerda-chi, o'zi, xotini va saqmonchilardan biri. Ikkinchisi esa yaqin oraga qo'ylarni yoygani ketgan edi.

Hammadan ham qo'yxonani go'ngdan tozalash, na'matlarni kesib keltirish qiyin bo'ldi. Butazor qalin bo'lib, turgan-bitgani tikan edi. Tanaboyning eigi yirtilib, eskirib qolgan soldatcha shimeli ham ilma-teshik bo'lib ketgan edi. Kesilgan na'matak shoxlari argon bilan bog'lanib sudrab keltirilardi; tikani bo'lganidan na'otga o'tib, na'orqalab bo'lardi. — Besh tolvodiy si emish, undan besh ta to'nikani ham izlab topolmaysan, — so'kinardi Tanaboy. Bu la'nati na'matakni ikki bukilib egilib, terga botib tashiyverganlaridan yo'l to qo'y qo'ragacha tirnallab tashlangan edi. Tanaboy xotin-qizlarga achinardi, biroq iloj qancha. Ular xavotirda ishlashardi, ish orasida goh-goh havoga ham qarab qo'yish zarur edi. Havoning avzoyi qalay? Qor urib bersa bularning hammasi bir pul. U qo'ylar qo'zilib qolmadimkan deb, xabar olib kelish uchun katta qizini otarga yugurtirdi.

Qo'yxonani go'ngdan tozalash ham og'ir edi. Bu yerda shunchalik ko'p go'ng bor ediki, uni yarim yil ichida ham tashib chiqarish mumkin emasdi. Agar qo'y qiyi yaxshi tom ostida quruq va shibbalangan bo'lsa, uni qirgish ham ko'ngilli bo'ladi. Bir-biriga zichlashib, qotib qolgan qiyi kessang, palaxsa-palaxsa chiqadi. Ularni quritish uchun katta-katta uyum qilib taxlab qo'yiladi. Qo'y qiyining cho'g'i yuqimli va beg'ubor bo'ladi, qish sovuq'ida cho'ponlar uni yuqib isinadilar. Ammo

go'ng, bu yerdagidek, yomg'ir yoki qor ostida qolgan bo'lsa, u holda buni tozalashdan ham og'irroq ish yo'q. Tinkani quritadigan ish. Vaqt esa kutib turmaydi. Kechalari is bosgan fonus yomg'ir'ida ular bu muzdek, yopishqoq, qo'rg'oshinday og'ir balchiqni zo'r berib zambilda tashir edilar. Mana, ularning ikkinchi nuka ishlashlari.

Qo'yxona orqasiga kattakon go'ng uyumini tashib chiqarilgan edi, qo'yxonaning ichi hali go'ng bilan liq to'la. Kutib turgan qo'zichoqlar uchun, hech bo'lmaganda, qo'yxonaning biron burchagini ochishga shoshilishardi. Ona-bola qo'ylarning hammasini joylashtirish uchun butun bir qo'yxona torlik qilib turgan paytda, bir burchagini ochish nima degan gap, — kuniga yigirmatadan, o'ttiztadan qo'ylar qo'zilyotgan bo'lsa! «Nima bo'ladi?» — faqat shu haqda o'ylardi Tanaboy, zambilga go'ngni solishda ham, tashiyotganda ham, uni to'kitib qaytib kelayotgan ham. Shu tarzda yarim kechadan to tong otarga qadar hadab o'ylagani o'ylagan. Gangib qolib, qo'llari uvushdi. Buning uchun shamol fonusni o'chirardi. Yaxshiki, saqmonchilar zorlamadi, Tanaboy va Jaydar singari ishlashdi.

Oradan bir kun o'tdi, ikki, uch kun o'tdi va hokazo. Ular esa hamon go'ng tashir, devor va tom teshiklarini berktar edilar. Bir kun kechasi Tanaboy qo'yxonadan zambil bilan chiqayotib otarda qo'zichoqning ma'ragani va ona qo'yning bezovtalab, unga javoban oyog tepishini eshidi. «Boshlandi!» — yuragi shuv etib ketdi.

— Eshiyapsanmi? — xotiniga o'g'irilib qaradi Tanaboy.

Ular birdan go'ng solingan zambilni oyog'lari ostiga tashlab, fonusni ushlaganlaricha otar tomon yugurishib qolishdi. Fonusning xira nurida qo'y galasini timirskilab qaray boshlashdi. Qayogda u? Huv ana, burchakda! Sovliq qo'y hozirgina tug'ilib qalitrab turgan uvog'ina qo'zichoqni yalab turgan edi. Jaydar uni burchaga solib oldi. Yaxshiyam o'z vaqtida ulgurishdi, bo'lmaganda qo'zida muzlab qolgan bo'lardi. Ularning yonginasida yana bir sovliq qo'zilanligini ko'rdilar. U egizak tuqgan edi. Bularni Tanaboy plashining etagiga soldi. Besh tasi to'lg'oq tutib, ku-

chamib ma'rab yotgan edi. Demak, boshlanibdi. Ertalabgacha bular ham qo'zilyaydi. Saqmonchilarni chaqirishdi. Qo'zilagani qo'yilarni qo'yxonaning haligi naridan-beri tozalangan burchagiga joylashtirish uchun qo'y qo'radan ajratib chiqara boshladilar.

Tanaboy devor ostiga poxol to'shab, onasining og'iz sutini birinchi tatib ko'rgan qo'zichoqlarni yotqizib, ularning ustini qop bilan yopib qo'ydi. Sovuq. Ona qo'yilarni ham shu yoqqa qo'yib yubordik-ku, — labini tishlagancha o'yilanib qoldi. O'ylab o'tirishdan nima foyda? Faqat bir ilojini qilarniz degan umid qoldi. Qancha ish, qancha tashvish... Hech bo'lmasa poxol yetarli bo'lganda edi, u ham yo'q. Ibrohim unga ham uzrli sabab topadi. Yo'lsiz tog'da poxol tashib ko'r-chi, deydi.

E, nima bo'lsa bo'lar, borib siyoh solingan bankani olib keldi. Bitta tug'ilgan qo'zichiq orqasiga ikki, egizaklariga esa uch merlab chiqdi. Yuzlab qo'y qo'ziliagandan so'ng ularni bir-biridan ajratib ko'r-chi.

Cho'ponlar ishineng eng qizg'in pallasi boshlandi. Boshlanganda ham u xuddi mudofadagiday, bosib kelayotgan tanklarni hech nima bilan daf'eta olmagan paydagidek shafqatsizlik bilan boshlangan edi. Sen esa okopda turasan va hech qayoqqa ketmaysan, chunki ketish mumkin emas. Ikkitidan biri — yo oxlrigacha tik turib olishish, yoki o'lish kerak.

Tanaboy har kun ertalab qo'yilarni yaylovga chiqarib yuborish oldidan, go'yo o'z jabhasini baholayotganday, tepalik ustida jimgina turib atrofga qarardi. Uning mudofaa himiyasi ko'hna, yaramaydigan edi. Biroq u turib berishi kerak. Uning hech qayoqqa ketishi mumkin emas. Ichidan sayoz soy oqib turgan ilon iziga o'xshash kichik bir dara do'ngliklar orasida siqilib turar, undan keyin balandroq tepaliklar, ulardan keyin esa yana balandroq qorli tog'lar qad ko'targan edi. Oppoq yonbag'irlar tepasida yalang'och tosh qoyalari qorini yib ko'rinar. U yerdagi tog'lar ustida yoppasiga muz bilan qoplangan qish yotardi. U bu yoqqa qo'lini uzatishi mumkin. Faqat harakatga kelishi, pastga bulutlarni tushirib yuborishi va

darani tumanlikka g'arq qilib yuborishi qolgan. Keyin darani qidirib topolmaysan.

Havo aynib, osmon kulrang tusga kirgan edi. Pastlab shamol esardi. Tevarak bo'm-bo'sh. Tog'lar, hamma yoqda tog'lar, qo'rquvdan kishining yuragi muzlab ketadi. Xaroba qo'yxona qo'zichoqlar ma'rashardi. Otardan qo'zilyay deb qolgan yana o'n bosh sovligni haydab kelishdi, qo'zilasini deb qo'yxonada qoldirishdi.

Qo'y g'alalari jinday bo'lsa-da, xashak topish uchun sekin yurib ketdi. Endi yaylovda ham ulardan ko'z-quloq bo'lib turish kerak. Shunday paytlar ham bo'ladiki, sovligning yaqin orada qo'zilasini mumkin ekanligini bilib bo'lmaydi. Keyin, birdan butunining orqasiga boradi-da, bo'shab oladi. Agar vaqtida qaralmasa qo'zichiq zax yerda yotib, shamollab, kasallanib nobud bo'lishi mumkin.

Shunday bo'lsa ham Tanaboy tepalikda uzoq turib qoldi. Qo'lini siltab, qo'yxona tomon yurib ketdi: u yerda ishlar hali ko'nildagidek emas edi. Hali nimalardir qilib ulgurish kerak edi.

Keyin Ibrohim yetib keldi, u un keltirgan edi. Ko'zlari hayosizlaracha bogardi... Qayoqdan olib beraman sizga saroyini? — yoshlaracha bogardi. Qayoqdan olib beraman sizga shamoga dardi. Kolxozdagi qo'yxonalarining hammasi shunaga. Boshqasi yo'q. Kommunistizimga yetganimiz yo'q hali.

Tanaboy unga musht ko'tarib tashlanishdan o'zini arang tutib qoldi.

— Bu yerda sening pichingingga balo bormi? Men ish haqida gapirayapman, men ish haqida o'ylamayapman. Men javobgarman.

— Demak, men sizningcha, o'ylamayotgan ekanman-da? Siz qandaydir bir otar, uchun javob berasiz, men esa hammasi uchun, siz uchun, boshqalar uchun, butun chorvachilik uchun. Menga osmon deb o'ylaysizmi? — Bu olg'inning birdan ingrab yuborgani-dan Tanaboy hayratda qoldi, u kaftlari bilan ko'z yoshlarini arta turib g'o'ldiradi: — Men sudga tushaman! Sudga! Hech qayerdan hech narsa ololmaysan. Odamlar saqmonchilikka hatto vaqtinchi ham borishmayapti. Mendan, boshqa hech narsani kutmang ham. Men behuda, behuda bu ishga o'tgan ekanman...

Shundan so'ng biron tayinli gap aytmay, sodda Tanaboyni xijolatga qoldirib chiqib ketdi. Keyin uni bu yerda boshqa ko'rishmadi.

Hozircha birinchi yuz bosh sovlig' qo'ziliadi. Vodiyning yuqori qismiga joylashgan Eshim bilan Bektoylarning otarida qo'zlash hali boshlanganicha yo'q edi, lekin Tanaboy ofat ko'layotganligini sezgandi. Ularning hammasi, katta yoshdagi uch kishi hamda olti yashar katta qizi hozir qo'ylarni boqib yurgan qari cho'pon, ayolni hisobga olmaganda, qo'zichoqlarni artish, onalarining oldiga olib borish, nima bilan bo'lsa ham isitish, go'nglarni tashib chiqarish, to'slash uchun xashak tashib ko'lishga arang ulgurishardi. Qo'zichoqlarning ochlikdan ma'ruf qichqirgan ovozlari eshitila boshladi, ularga sut yetishmasdi, holdan toygan ona qo'ylarning emizish uchun suti yo'q edi. Oldinda nimalar kutyapti?

Cho'ponlarning bosh qashishga qo'li tegmaydigan kunlari va tunlari boshlandi. Qo'ylar shu daraja ko'p qo'zilay boshladiki, ular nafas olishga ham imkon bermasdi.

Kecha havo ularni bir qo'rqiddi! Birdan qattiq sovuq boshlanib, qora bulutlar osmonda o'tmayay boshladi, quruq qor yog'a ketdi. Hamma narsa tumanlikka cho'kib, qorong'ilashdi...

Biroq bulutlar tezda tarqalib havo iliy boshladi. Havodan ko'klam hidi, nam hidi keladi. «Xudo xohlasa, bahor ham kelib qolar. Kelganda ham turib bersin, agar bir kelib, bir ketadigan bo'lsa, undan yomoni yo'q», — o'ylardi Tanaboy panshaxada poxol ustidagi qo'yning yo'ldoshini olarkan.

Bahor ham keldi, ammo Tanaboyning kutganiday bo'lmadi... U birdan tunda yomg'ir, tuman va qor bilan kirib keldi. O'zining butun sovuq qor-yomg'irini, o'tov, qo'yxonalar, xul'las, nimaiki bo'lsa, hammasining ustiga tashlay boshladi. Muzlagan loyli yerdagi ariqlar, ko'lmak suvlar ko'pirib, toshib ketgan edi. Chirib qolgan tomdan sizib o'tayotgan suv devorlarni yuvib, qo'yxonani bosib ketdi, undagi qo'y-qo'zilarni qaltiroq bosib, suyak-suyagidan sovuq o'tib ketdi. Hammani oyog'qalturg'izdi. Hamma qo'zichoqlar suvda g'uj bo'lishib bir yerga

to'planishdi. Ona qo'ylar suvda qo'zilab ma'ruf qichqirardi. Bahor qo'zichoqlarni tug'ilishi bilan muzdek suvga cho'miltirib cho'qintirdi.

Plash kiyib, qo'llariga fonus ushlagan kishilar hovliqishardi. Tanaboy oyog'i kuygan tovuqday tipirchilab qoldi. Katta etiklari bilan qorong'ilikda ko'lmaklar, go'ng shitalari ustidan kechib yurardi. Plashning etaklari yatalangan qush qanoatday shapillardi. U xirillar, o'ziga o'zi va boshqalarga boqardi:

— Tezroq misrangni ber! Belkurakni! Go'ngni bu yoqqa o'g'daringlar! Suvni to'singlar!

Hech bo'lmaganda qo'yxonaga tez oqib kirayotgan suvni cho'rtga burib yuborish kerak edi. Muzlab yotgan yerni chopib, o'rtiq o'yd.

— Fonusni tut! Bu yoqni yorit! Nega qarab turibsan!

Tun esa tuman bilan xiralashib, qor aralash yomg'ir urayotgan edi. Uni aslo to'xtatib bo'lmasdi.

Tanaboy o'tovga yugurib ketdi. Chiroqni yoqdi. Bu yerda ham hamma yoqdan chakka o'tayotgan edi. Biroq qo'yxonagidek emasdi. Bolalar uxlashardi, ularning ko'rpasi ham bo'l bo'lib qolgandi. Tanaboy bolalarni ko'rpato'shagi bilan bir quehoc qilib o'tab, ularni burchakka ko'tarib keldi. O'tovdan kattaroq joy ocha boshladi. Ko'rpato'sh iyoib qolmasligi uchun bolalarning ustiga kigizni yopib tashladi va chiqib qo'yxonadagi xotin-qizlarni chaqira boshladi:

— Qo'zichoqlarni o'tovga olib kelinglar! — dedi-yu, o'zi ham o'sha yoqqa chopib ketdi.

Ammo o'tovga bulardan qanchasini joylashtirish mumkin? Ko'p deganda o'tiz-qirtasini. Qolganlarini nima qilish kerak. Ibi, hech bo'lmasa qo'ldagilarini saqlab qolsak edi.

Mama, tong ham o'ldi. Yog'ingarchilikning oxiri ham ko'rinishadi... Biroz tingan bo'ladi, keyin yana goh yomg'ir, goh qor, goh yomg'ir, goh qor...

O'tov qo'zichoqlarga to'lgan. Ular to'xtovsiz ma'rashardi, musiq hid. Buyumlarni bir joyga uyib, brezent bilan yopib

qo'yishdi. O'zlari esa saqmonchilarning chodiriga ko'chib o'tishdi. Bolalar sovgotib yig'lashardi.

Cho'ponning qora kunlari keldi. U o'z taqdirini qarg'aydi. Hammamni so'kadi, olamdagi hamma narsani. Cho'pon boshidan oyog'igacha jiqqa ho'l bo'lgan qo'ylar, sovuqdan to'ng'ayotgan qo'zichoqlar orasida uxlamaydi, yemaydi-ichmaydi va so'nggi kuchlari bilan kurashadi. O'lim xax qo'yxonadagi qo'y-qo'zilar ni qiyрата boshladi. O'limning bu yerga kirib kelishi — o'pirligan tom orqali, oynasiz deraza orqali, eshik o'rni orqali, istagan joydan kirib kelaverishi qiyin emas edi. U kirib keldi-yu, qo'zichoqlarni va zaiflashib qolgan ona qo'ylarni qidira boshladi. Cho'pon ko'karib ketgan qo'y o'lliklarini bir nechtalab tashib qo'yxona orqasiga uya boshladi.

Dalada, qo'y qo'rada esa qorni osilgan bo'g'oz sovliqlar qor va yomg'ir ostida turishardi. Ular bugun-erta tug'adigan. Ularni yomg'ir savalardi, jag'lari qarishib, ho'l junlari tutam-tutam bo'lib osilib turardi.

Qo'ylar yaylovga borishni istashmasdi. Shunday sovuq va loygarchilikda yaylovda nima bor? Qop yopinib olgan keksa saqmonchi ayol ularni quvlaydi, qo'ylar esa, go'yo bu yerda o'zlariga jannat tayyorlab qo'yilganday, hadeb orqaga tisarilishadi. Ayol yig'laydi, ularni to'playdi, yana haydaydi. Ular esa tumtaragay bo'lib yana orqalariga qochadilar. Tanaboy g'azablangan holda chopib chiqadi. Qani endi, bu tentak qo'ylarni tayvoq bilan savalasang. Ammo ularning qornida bolasi bor. Boshqalarni chaqirib, hammalari birgalikda ne qiyinchiliklar bilan qo'ylarni yaylovga haydab yuboradilar.

Bu ofat boshlangandan beri Tanaboy qancha vaqt o'tigani ni bilmaydi, qo'zilatish paytidagi hisob-kitobidan adashib qoladi. Ko'pchiligi ikitadan, hatto uchadan qo'zilashti. Ammo butun boylik nobud bo'ldi, hamma mehnat zo'ye ketdi. Qo'zichoqlar tug'ilgan kunivog' loy va go'ng shilasi ustida harom o'lib qolaverdi. Qolganlari ham yo'talardi, xirillardi, ichi ketib bir-birovlarini bulg'ab iflos qilib tashlashardi. Bolasiz qolgan sovliqlar ma'rashardi, yugurishardi, to'lg'oq tutib yotganlarini

tutib, bosib o'tishardi. Bularning hammasi, qandaydir, g'ayritabiiy ofat edi. Eh, qo'zilash, hech bo'lmaganda, biroz sekinlashganda edimi? — Tanaboyning istagi shu edi.

Sovliqlar esa xuddi maslahatlashib qo'yishganday, birining ketidan biri, birining ketidan biri qo'zilardi.

Tanaboyning qalbida dahshatli adovat o'ti yondiki, bu yaramas qo'yxonada sodir bo'lgan jannat narsalarga: qo'ylarga ham, o'ziga ham, o'z hayotiga ham, bu yerda jon berib, jon olib yorgan ishiga ham nafirati oshib ko'z oldini qorong'ilik qoplay boshladi.

U biroz es-hushini yo'qotib qo'ydi, o'y-xayollardan ko'ngli behuzur bo'la boshladi. Ularni qanchalik quvib yuborishga urinmasin, yana nari ketmay qalbiga, miyasiga joylashib olmoqchi bo'lardi: «Nega bunday? Bu kimga kerak edi? Nega biz qo'ylarni qo'ziliyapmiz, ularni saqlay olmasak? Kim aybdor bunga? Kim? Javob ber, kim? Sen va senga o'xshagan vaysaqlar. Biz hammasini ko'taramiz, yetib olib, o'zib ketamiz, so'z beramiz. Chiroyli gapiramiz. Mana ko'tar endi, harom o'lgan qo'zichoqlarni. Chiqarib tashla ularni. Huv anavi halqobda o'lib yotgan sovliqni sudrab kel. Ko'rsat o'zingni, kim ekanligingni...»

Ayniqsa, kechalari tizzasigacha loyda va qo'y siyidigida shatoplab kechib yurarkan, alamli va iztirobli o'ylardan Tanaboyning nafasi qisilardi.

O, bu qo'zilatish pallasining uyqusiz tunlari! Oyoq ostingda biyib ketgan go'ng boiqog'i, tepangdan yomg'ir quyimoqda. Shamol qo'yxonada xuddi daladagidek kezib yurar, fonuslarni o'chirar edi. Tanaboy yangi tug'ilgan qo'zichoqlarni bosib olmaslik uchun paypaslanib, qoqilib-surinib, katllarini yerga qutqib, tizzalab yurib boradi, fonusni topib yogadi va uning yonig'ida o'zining go'ngga va qonga belanib qop-qora bo'lib shishib ketgan qo'llarini ko'radi.

U ko'pdan beri o'zini oynada ko'rmagan edi. Sochlari oqarib, o'zining ancha keksayib qolganini sezmasdi. Endi uni keksalar qatoriga qo'shsa bo'lardi. O'ziga qaray olmasdi, bunga narsati yo'q edi. Ovqatlanishga, yuvinishga vaqt yo'q edi. Bir

zum o'ziga ham, boshqalarga ham tinchlik bermasdi. Ishning bunday fojiali ahvolda borayotganligini ko'rib yosh saqmonchi qizni o'tga mingizdi:

— Yo'rtib borib Jo'rani topgin. Aygin, tez kelsin, agar kelmaydigan bo'lsa u holda qaytib ko'zimga ko'rinmasin.

Kechga tomon qiz ot chopib keldi, ko'm-ko'k ko'karib, butunlay uvib ketgan holda otdan sakrab tushdi:

— Kasal ekan u, Tanaka, to'shakda yotibdi, bir-ikki kundan so'ng o'lsam ham boraman, deb aytdi.

— Bu kasaldan boshi chiqmasin! — deb so'kindi Tanaboy.

Jaydar uning tanobini tortib qo'ymoqchi bo'ldi-yu, lekin botina olmadi, hozir buning mavridi emasdi.

Oradan uch kun o'tgandan so'ng havo ochila boshladi. Bulutlar erinchoqlik bilan sudralib ketishdi, tog'lardan tuman ko'tarildi. Shamol tindi. Biroq kech kirib qolgan edi. Bu kunlar ichida bo'g'oz soviqlar shu daraja oriqlab ketgan ediki, hatto ularga qarab bo'lmasdi. Ozib-to'zib, ingichka oyog ustida, pulaganday katta qorinlarini ositirib turishardi. Ularni sut emizuvchi soviq deb qanday aytish mumkin! Hozircha qo'zila brik qolgan soviqlar, qo'zicholardan ko'pchiligi bahorga chiqib olib, ko'katga og'zi tekkandan keyin sog'ayib ketisharmikin? Ertami-kechmi, kasallik ularni yiqitadi. Yo'qsa, «xo'rdan» bo'ladi: undan na jun, na go'sht olish mumkin...

Havoning endigina ochilishi bilan yana boshqa falokat yuz berdi, yer yuzi muzlay boshladi. Biroq tushga borib yumshadi. «Ehtimol, yana qolganini saqlab qolish mumkin bo'lar», qurvonib ketdi Tanaboy. Yana belkurak, panshaxa, zambilni ishga solishdi. Oz bo'lsa ham qo'yxonaga yo'l ochish kerak, bo'lmasa qadam bosishga yo'l yo'q. Bu bilan biroz mashg'ul bo'ldi. Hali yana onasiz qolgan qo'zicholarni ovqatlantirishi, ularni bolasiz soviqlarning yoniga olib borishi kerak. Ular esa bo'yusinishmas, begona qo'zicholarni yaqiniga yo'latismas edi. Qo'zicholalar tumshugchalari bilan turib-niqtab sut so'rashar, muzdek og'izchalari bilan barmoqlarni tortqilab so'rishardi. Tortib olguday bo'lsang plashning ifloslanib kir bo'lib ketgan barini

shimolhar, ovqat qidirishar edi. Ma'rab yurgan qo'y to'dalari to'paldan chopishardi.

Ko'z yoshi qilsami, yoki tars yoritib ketsami. Bu xotinlar bilan va yosh qizlardan yana boshqa nimani ham talab qilishi mumkin. Oyogda arang turishibdi. Shilta ho'l plashda yurganlariga qancha bo'ldi. Ulariga hech nima demasdi Tanaboy. Lekin bir safar o'zini tutib tutolmadi. Kexsa xotin qo'yarni kunning yarmida qo'raga haydab keldi, Tanaboyga yordamlashmoqchi bo'ldi. Tanaboy qo'yarning ahvolidan xabar olmoqchi bo'lib yugurib chiqdi. Ulariga ko'z tashlashi bilan tutaqib keldi. Qo'yalar hargan joyida bir-birovining yungini yamlab yeyishayotgan edi. Demak, bu qo'yalar ochligidan o'lib ketadigan bo'libdi. Tanaboy yugurib borib ayolga o'shirdi:

Ha kampir, senga nima balo bo'ldi? Ko'rmayapsanmi! Heja nafasing chiqmaydi? Yo'qol bu yerdan! O'arni hayda. Ularni biron yerda tutib turma. Bir-birining yungini g'ajishga ham yo'l qo'yma. Biror daqqa ham to'xlatma. Bo'lmasa o'ldiraman!

Bu yerda yana boshqa falokat — egizak tuqqan soviqlardan biri o'z bolalarini yaqiniga yo'lattirmayapti. Ularni sutlab, tepib haydab yuboradi. Qo'zicholalar bo'lsa intilib, zorlanib yig'lashardi. Bu hol ona qo'yning jon saqlab qolish uchun qo'zicholarni emizishdan instinktiv ravishda voz kechganida yuz berishi mumkin, chunki uning organizmi kuch-quvvatdan boqib bo'lib, boshqani boqishga holi kelmaydi. Bu hodisa yaqinmi kasallik singaridir. Bitta soviq bolasini emizmasa, boshqalar ham undan o'trak oladi. Sarosimaga tushib qoldi Tanaboy. Ular qizcha bilan birgalikda ochlikdan bir-birini yeb qo'yib holiga kelgan ona qo'yarni qo'zicholari bilan qo'y qo'ragga qanab, bu yerda ularni o'z bolalarini emizishga majbur etdilar. Tanaboyning o'zi soviqlarni tutib turdi, qizi esa qo'zicholarni ularning yelimga olib bordi. Biroq ona qo'y ayilmoib, buralib, tipirchilardi. Qizcha bu ishini uddalay olmadi.

Ota, ular emisha olmayapti.
Emishadi, o'zing uddasidan chiga olmayotgandirsan.

– Yo'g'e, ko'ryapsiz-ku, ular yiqilib tushishyapti. – Qizchani yig'lab yuborishiga oz qolgan edi.

– Qani ushlab tur-chi, men o'zim!

Koshki uning kuchi yetsa ona qo'yni ushlab turishga. Otasi qo'zichog'ni emchagiga tutishi, u endigina ema boshlashi bilan ona qo'y birdan o'tridan qo'zg'alib qizchani yiqitib qochib qoldi. Tanaboyning toqati toq bo'ldi. Qizining yuziga bir shaput urdi. U hech qachon bolalarini urmagan edi. Endi esa alanni qizidan oldi. Qizcha burnini tortib yig'lay boshladi. Tanaboy bo'lsa uni tashlab, qo'l siltagancha chiqib ketdi.

Biroz yurib qaytib keldi, qizidan qanday kechirim so'rashni bilmasdi. Uning o'zi chopib keldi:

– Ota, ona qo'y qo'zichog'larini emiza boshladi. Biz oyim bilan ularni sovitqilarga tuta boshladik. U endi qo'zichog'larini tepib haydamayapti.

– Unday bo'lsa juda soz, yasha qizim.

Birdan o'zini yengil his qildi Tanaboy. Go'yo ishlar biroz yuritilganday. Ehtimol, qolganlarini yana saqlab qolish mumkin bo'lar. Ko'ryapsanmi, havo ham yumshayapti! Nogahonda, chitnakam bahor boshlanib, cho'ponning qora kunlari o'tib ketar! Yana u ishga tutindi. Ishlash, ishlash! – faqat shu yo'l bilanгина ularni saqlab qolish mumkin.

Oida o'spirin yigit – hisobchi kelib qoldi. Xayriyat... Ahvol qalay, deb so'raydi.

Tanaboyning so'kib yuborishiga sal qoldi. Endi nimasini so'raysan?

– Ilgaritrog' qayerda eding.

– Qayerdasi nimasi? Otarma-otar aylanib yuribman, yakka o'zim ulgurilmayapman.

– Boshqa otarlarda ahvol qalay?

– Ahvol chatog', shu uch kun ichida ko'pi qirilib ketdi.

– Cho'ponlar nima deyishyapti?

– Eh, so'ramang. So'kinishadi. Bir xillari gaplashishni ham istamaydi. Bektoy meni hovlidan haydab chiqardi. Jahli chiqib yuritdi, yaqiniga yo'lab bo'lmaydi.

– Ha-a. Uning oldiga chopib borib kelay desam bosh qaytishga ham qo'l tegmaydi. Ishdan bo'shab birrov borib kelar-mi, sen-chi?

– Men qanday bora olaman? Hisob olib borayotgan bo'lsam.

– Bizga biron yordam keladimi?

– Bo'ladi. Jo'rani sog'ayib chiqibdi deysilyapti. Aravalarda pichan, poxol yuborgan emish. O'txonalardagi yem-xashakning hammasini olishibdi. O'lsa ham otlar o'lsin degan emish. Ha, aravalarni qayerdadir tiqilib qolishgan deyishadi, yo'llarning qumaga ekanligini o'zing ko'ryapsan-ku.

– Yo'llar emishi! Nega ilgiritrog' o'ylab ko'rishmadi? Bizda hamma vaqt shunaga. Endi aravalarni yuborishdan na foyda, Hali men ularning adabini berib qo'yaman! – do'q urdi Tanaboy. – So'rab o'tirmasdan o'zing borib ko'rgan, hisoblab yozavergin. Endi menga baribir! – dedi va so'zni kesib, qo'yxonaga – sovitqilarni tug'dirishga ketdi.

Bugun yana o'n beshta sovitq qo'zilagan edi. Tanaboy borib qo'zichog'larini yig'ib oldi. Qarasa, hisobchi unga qog'ozni uzatayapti:

– O'tigan qo'yarlarga qo'l qo'ying.

Tanaboy qaramasdan qo'l qo'ydi. U shunday zarb bilan inzo chekdiki, qalan sinib ketdi.

– Xayt, Tanaka. Balki, biron gapingiz bordir, ayting yetkazaman.

– Aytadigan hech qanday gapim yo'q, – dedi, keyin shunday bo'lsa-da, yig'ichani to'xtatib: – Bektoyning kirib o't. Ayting-ki, ertaga vaqt topib tushlikka yetib boraman.

Tanaboy behuda tashvishlangan edi. Bektoyning o'zi ilgiritrog' yetib keldi. Kelganda yana qanday yetib keldi deng...

O'tgan kecha yana shamol esib, ertalabgacha pishak izi qor yog'ib chiqdi. Qo'rada, tun bo'yi oyoqda turib chiqqan qo'yalar ustini oqartirib qo'ydi. Ular endi yotishmasdi. G'uj bo'lib olib, qimr etmasdan atrofdagi hamma narsaga beparvo turishardi. Yem-xashaksiz uzog' qolib ketishdi. Bahor bilan qish o'trasidagi kurash juda ham cho'zilib ketdi.

Qo'yxona sovuq. Qor uchqumi tomming yomg'ir yuvib ketgan joylaridan uchib tushib, fonsuning xira yorug'ida puvonadek aylanib, sekingina pastga, sovuqdan qotgan qo'y va qo'zichoqlarning ustiga qo'laradi. Tanaboy bo'lsa qatitq jangdan keyin o'liklarni ko'mish komandasidagi soldardek hamon qo'ylarning orasida turtinib-surtinib o'z xizmatini bajarish bilan ovora edi. Endi u o'zining og'ir ahvolidga ko'nikkan, og'ir xayollari, g'azabi alamzadalikka aylandi. Alamlari yuragiga nashtar bo'lib qadalib, egitilishga ham imkon bermas edi. U etib bikan shaltogda shaloplab kechib, o'z ishini bajarib yurarkan, butungi soatlarda ba'zan o'zining o'tgan hayotini eslard...

U yoshlik kezarida dastyov⁸ cho'pon bola bo'lib yurgandi. Akasi Quliboy bilan birgalikda bir qarindoshlarining qo'ylarini boqib yurishardi. Oradan yil – o'n ikki oy ham o'tdi, ular faqat ovqat uchun, kundalik tirikchilik o'tkazish uchun ishlab yurganlari ma'lum bo'ldi. Xo'jayin ularni alddadi. U gaplashishni ham istamadi. Shu tariqa ular oyoqlari yirtiq chorraqlarni sudrab qur-quruq, eski xaltalarini yelkalariga osgancha jo'nab ketdilar. Ketarib, Tanaboy xo'jayinga do'q urdi:

«Qarab tur, men ulg'ayganimdan keyin buni esingga solib qo'yaman». Quliboy esa hech nima demadi. U ukasidan chamasiz besh yoshlar katta edi. U bu bilan xo'jayinni qo'rqitay olmasliklarini bilar edi. O'zi xo'jayin bo'lib qo'ylarga, yerlarga ega bo'lsa unda boshqa gap. «Xo'jayin bo'lsam – ishchilarni hech qachon xatâ qilmayman», deb aytgan edi u o'sha kezlarda. Shu bilan ular o'sha yili ajralishib ketdilar. Quliboy boshqa boyning qo'ylarini boqishga ketdi. Tanaboy bo'lsa Aleksandrovkaga borib, muhojir rus dehqoni Yefremov qo'lida batrak bo'lib ishladi. Bu kishi uncha badavlat bo'lmay, bir juft ho'kizi, bir juft oti va o'z yeriga ega edi. G'alla ekardi. Avliyo ota shaharchasidagi volsovkalik tegimonda bug'doy torttirardi. O'zi ertadan to kechgacha ishlardi. Tanaboy ko'proq uning ho'kizlariga va otlariga qarash bilan ovora bo'lardi. Talabchan edi, ammo adolatlasizlik ham qilmasdi. Belgilangan haqni berib turardi. O'sha davrdagi qirg'iz kambag'allari doimo o'zlarining hamyurtlari

— Qani o'rtloqlar, bir o'ylashib ko'raylik. Uni quloq qilish kerakmi yoki yo'qmi? Quliboy singari kishilarning kolxozga foydasi tegib qolmasmikin. Uning o'zi kambag'allardan chiqqan bo'lsa. Teskari tashviqot olib borgan bo'lmasa, dedi.

Quliboy haqida turlicha gaplar bo'ldi. Kim uning tarafini oldi, kimlar qarshi chiqdi. So'zlamagan Tanaboy qolgan edi. U qarag'a singari hurpayib o'tirgan edi. O'gay aka bo'lsa ham baribir aka. Lekin unga qarshi borishi kerak. Ular bir-birovlarni kam ko'risha ham tinch-totuv yashashardi. Har biri o'z ishi bilan ovora edi. Unga tegmanglar desa, unda boshqalar nima bo'ladi — boshqalarning ham himoyachisi, qarindosh-urug'lari topilishi mumkin. O'zlaring hal qilingerlar desa-chi, iniga urib ketdi deyishlari mumkin.

Odamlar uning nima deyishini kutayotgan edilar. Ular Tanaboyning g'azablanayotgani uchun ham kutayotgan edilar.

— Sen, Jo'ra, hamma vaqt shunaga qilasan! — so'zlay boshladi u o'rtidan turarkan. — Gazetalarda kitobiy odamlar haqida, joylardagi ziyolilar haqida yozadilar. Sen ham ziyolisсан. Sen doimo shubhalanasan, biron ishkal chiqib qolmasin deb cho'chiganing cho'chigan. Nimaga shubhalanish mumkin? Ro'yxatda bor ekan — demak quloq! Hech qanday rahm-shafqat ham kerak emas! Sovet hokimiyati uchun men o'z otamga ham rahm-shafqat qilmayman. U bo'lsa mening akam, sizlar xijolat tortmasangizlar ham bo'ladi. Sizlar yo'q desangiz, uni mening o'zim quloq qilaman.

Quliboyertasiga unikiga keldi. Tanaboy akasini sovuq kutib oldi, ko'rishish uchun qo'l ham bermadi.

— Nima uchun meni quloq qilasisizlar? Axir batrak bo'lib ishlamagannidik? Axir boy o'z hovlisidan sen bilan meni haydab yubormadimi?

— Endi buning ahamiyati yo'q. Sening o'zing boy bo'lib qolding.

— Qanday boy bo'layin men? O'z mehnatim bilan topdim-ku buning hammasini. Hech narsani ayamayman, kerak bo'lsa

ollig'lar hammasini. Faqat nega meni quloqqa chiqarasizlar? Xudodan qo'rq, Tanaboy!

— Baribir sen dushman sinfsan. Biz esa kolxoz qurishimiz uchun seni yo'qotishimiz kerak. Sen bizning yo'limizda ko'ndalang bo'lib tursan, biz esa seni yo'ldan olib tashlashimiz kerak...

Bu ularning so'ngi so'zlashishi edi. Mana, oradan yigirma yil o'tdiki ular bir-biri bilan gaplashgani yo'q. Quliboyni shunga surgun qilganlarida ovulda qancha gap-so'z bo'ldi. Tanaboyni ozchilik himoya qilardi. Ko'pchilik esa: «Bunaga ulaning bo'lgandan bo'lmagani yaxshi. Sadqayi nasab ketisin» deb qoralardi. Ayrim kishilar to'g'ridan-to'g'ri yuziga aytardi. O'chig'ini aytganda, odamlar undan yuz o'g'irgan edilar. Oshkora surunda bo'lmasa ham, uning nomzodini ko'rsatganlarida ovoz berishdan bosh tortib, betaraf qoladigan bo'ldilar. Shu tariqa u bora-bora jamoadan chetga chiqib qoldi. Baribir, u quloqlar kolxozlarga o'ti qo'yib, kishilarni otganlaridan so'ng o'zini oqlab oldi, eng muhimi, kolxoz jonlanib, yildan-yilga ishlar yurishib ketdi. Endi butunlay o'zgacha hayot boshlangan edi. Yo'q, o'sha topda bo'lib o'tgan ishlarning hammasi zo'ye ketmadi.

Tanaboy o'sha yillardagi bo'lib o'tgan hamma narsalarni to'pidan ignasigacha xotiridan o'tkazdi. Go'yo uning butun hayoti kolxozlar kuchga kirgan o'sha ajoyib damlarda o'tib ketganday edi. U yana o'sha kezlardagi «Qizil durtali zarbdor qiz» ashulasini esladi, kolxozga birinchi marta berilgan poltuorka mashinasini, uning kabinasida qizil bayroq ushlab turganini esladi.

Tanaboy tuni bilan qo'yxona atrofida yurdi, o'zining og'ir vazifasini o'tadi va alamlari o'ylarni o'yladi. Nega endi hammasi chok-chokidan ajralib ketayapti? Balki, boshqa yo'ldan ketishgandir? Ehtimol, yangilishgandir. Yo'q, bunday bo'lishi mumkin emas! Tanlangan yo'l — to'g'ri yo'l edi. Bo'lmasa nega unday bo'ldi? Adashib qolishdimikin? Yo'ldan ozishdimikin? O'chxon va qanday yuz berdi bu ahvol? Mana endi musobaqa degan gaplar ham chiqib qoldi — majburiyatga yozishyapti, bu

yerdan ahvoling nima kechdi, senga nima bo'ldi, nima qo'yildi, bu bilan hech kimning ishi bo'lmaydi. Ilgari qizil, qora doskalar bo'lardi, har kuni qancha gap-so'z, qancha bahslashuvlar bo'lardi: kimni qizil doskaga, kimni qora doskaga yozishdi, kishilar uchun bu muhim edi. Endi bo'lsa bularning hammasi eskirgan, vaqti o'tib ketgan narsalar emish. Xo'sh, ular nima bilan almashdi? Qurug' gap, va'dabozlik. Amalda hech narsa yo'q. Nega shunday? Bularning hammasiga kim aybdor?

Bunday cheksiz o'y-xayollardan Tanaboy toliqib ketdi. Kavlavanning uchini topolmay gangib qoldi. Ishning ko'pligidan kavlavlovlab qoldi. U yosh saqmonchi qizning devorga suyanib bosh qo'yganini ko'rdi. Yallig'lanib qizarib ketgan ko'zlarining yumilib, uyqu bilan olishayotganini va keyin sekin sirg'alib yerga o'tirib qolib boshini tizzasiga qo'yganicha uxlab qolganini ko'rdi. Uni uyqudan uyg'otmadi. O'zi ham devorga suyangancha sekin pastga sirg'alib tusha boshladi va o'zini tuta olmay, yelkasidagi og'irlik uni ham asta-sekin pastga bukib boshladi.

U bo'g'iq qiyqirig'dan va qandaydir yerga bir narsaning «gum» etib urilganidan uyg'onib ketdi. Hurkib sakrab ketgan qo'ylar uning oyoqlarini bosib o'tishdi. Tanaboy nima gap ekanligini bilmasdan o'midan iring'ib turib, atrofini ko'zdan ko'chira boshladi. Tong yorishib qolgan edi.

— Tanaboy, Tanaboy, yordan ber, — deb chaqirayotgan edi xotini.

U tomon saqmonchi xotinlar, ularning orqasidan Tanaboy yugurib borishdi. Qarasalar, u shiftidan qulab tushgan to'sin yog'och ostida yotardi. To'sinning bir uchi yomg'ir yuvib ketgan devordan sirg'alib chiqib, chirib qolgan tomoning og'irligidan qulab tushgan edi. Uyqudan asar ham qolmadi.

— Jaydar! — baqirib yubordi u, yelkasi bilan to'sinning tagig'ga kirib zarb bilan ko'tararkan.

Jaydar voy-voylaganicha yog'och ostidan emaklab chiqdi. Xotinlar bir narsalar deb yig'ilab uni paypaslab ko'ra boshladilar. Qo'rquvdan hech narsani tushunolmay qolgan Tanaboy

ularni har tomonga surib, qaltiroq qo'llari bilan xotining tula-yakasi ostini paypaslay boshladi:

— Nima, nima bo'ldi senga?

— Voy, belim! Belginam!

— Lat yedimikin? Qani, qani! — u darhol plashini yechdi, unga Jaydarni solganlaricha qo'yxonadan olib chiqdilar va pulataga olib borib ko'ra boshladilar. Sirdan hech qanday lat yemaganday edi. Ammo, aslida, qattiq shikastlangandi. Og'ir qazobidan qimirlay olmasdi.

Jaydar yig'ildirdi:

— Endi nima bo'ladi? Bu falokat qayoqda kuib turgan ekan, shunday dolzarb kunlarda-ya, endi hollaring nima kechadi?

«Ey Xudo! — dedi Tanaboy xayolan. — Tirik qolganiga shukur qilsa-chi, bu bo'lsa? Qurib ketmaydimi bu ishl! Faqat sog'omon bo'lsak bo'lgani, boyaqshim...»

U xotining boshini silay boshladi:

— Nima bo'ldi senga, Jaydar, tinchlan, sog'ayib oyoqqa turlib ketsang bo'lgani. Boshqa ishlar uchun hech tashvish tortma, o'playmiz...

Shundan keyingina ayollar o'zlariga kelib, bir-birlariga gal berishmasdan Jaydarga nasihat qilib, uni tinchlantira boshladilar. Jaydar ham yengil tortgandek, ko'z yoshi aralash kulinsiradi.

— Mayli, bu voqea sodir bo'lganidan xafa bo'lmang, men uzoq yotmayman, bir-ikki kundan so'ng turib ketaman, ana ko'rasisiz.

Ayollar unga o'rin solishga va gulxan galashga hozirlik ko'rdilar, Tanaboy esa qo'yxonaga qaytib ketdi. U baxsizlik yonlab o'tib ketganiga hamon ishommasdi.

Yangi yoqqan yumshoq qor uzra oppoq tong ota boshladi. Qo'yxonada Tanaboy to'sin ostida qolgan qo'yni topib oldi. Hoya ular buni ko'rishmagan ekan. Qo'zichog' o'lib yotgan hovliqning yelimini tumshug'chasi bilan turtkilab yotgan edi. Xotining salomat qolganini eslab, bu hol Tanaboyga yanada qo'rqinchli va yanada quvonchli tuyuldi. Tanaboy onasiz qol-

gan qo'zichog'ni olib unga boshqa sovligni izlashga ketdi, so'ngi to'sin ostiga devorga suyab tirgovich qo'ydi, u yoqda xotining holi nima kechganidan xabar olish uchun borish zarurligi haqida o'ylardi.

Tashqariga chiqqanda yaqindagi qor ustida sekin tentib yurgan qo'ylar suruviga ko'zi tushdi. Begona bir cho'pon qo'ylarni u tomon haydab kelayotgan edi. Bu qanday otar bo'ldi? Nega u qo'ylarni bu yoqqa haydab kelyapti? Ular aralashib ketadi-yu, qandog' bo'ldi? Tanaboy bu ovsar cho'ponning bironing yayo'lovida yurganini aytib ogohlantirmog'chi bo'ldi.

Tanaboy yaqinroq borib, otarni Bektoy quvib yurganini ko'rdi.

— Ey, Bektoy, sennisan?

U hech nima demadi. Indamasdan qo'ylarni u tomon haydab kelaverdi, tayvoq bilan qo'ylarning orgasiga do'pposlab urardi, «Iye, bu bo'g'oz sovlilqlarga nega muncha azob beriyapti!» — Tanaboyning jahli chiqdi.

— Qayoqdan kelyapsan? Qayoqqa? Assalom alaykum.

— Bir joydan. — Qayoqqa borayotganini esa, o'zing ko'rib turibsan. — Bektoy unga yaqin keldi, belini chilvir bilan mahkam bog'lab, qo'lqopini qo'yniga — plashining ostiga tiqib qo'ygan edi.

Tayog'ini orgasida tutganicha bir necha qadam narida to'xtadi, ammo salomlashmadi. Jahl bilan tupurdi-da, qor ustidagi tupug'ini oyog'i bilan ishqaladi. Boshini birdan ko'tardi. O'sib ketgan qop-qora soqoli xuddi uning yosh va chiroyli yuziga yopishtirib qo'yilganday edi. Javdirab turgan o'tkir ko'zlari qovoq ostidan xo'mrayib nafrat va adovat bilan qarardi. U yana tupurdi, titrab-qaqshab qo'lida ushlab turgan tayog'ini silab, qo'ylar tomon ishora qildi.

— Ol ularni. Istasang sana, istamasang o'zing bilasan, uch yuz saxon besh bosh.

— Nima uchun?

— Ketaman.

— Ketamaning nimasi? Qayoqqa ketasan?

— Boshim oqqan tomonga.

— Axir men aybdormammi?

— Aybing shuki, sen meni otaligga olgansan.

— Nima bo'пти? To'xta, to'xta deyman, qayoqqa? Qayoq-

qan otlanyapsan? — dedi va faqat shundagina Tanaboy o'z otalig'idagi cho'ponning niyatini anglab yetgan edi. Boshiga quyilib kelgan qondan yuragi siqilib, qizishib ketdi. — Nega bunday bo'ldi? — dedi u sarosimaga tushib.

— Bo'lar ish bo'ldi. Qo'lindan kelgani shu. Jonimdan to'ydim.

— Sen nimalar deyayotganingni tushunyapsanmi? Bugun-er-

ta sovlilqlaring qo'ziyadi-ku. Qanday qilib ketasan?

— Shunday qilib, biz bilan shunday muomala qilur ekan-

lar, biz ham shunday qilishimiz kerak. Xayr! — Bektoy tayog'ni boshli uzra bor kuchi bilan aylantirib uloqlitib yubordi-da, nar-

in yurib ketdi.

Tanaboy hayron bo'lib, turgan joyida qotib qoldi. So'zlash-

gan so'z ham topolmadi. U bo'lsa orgasiga qaramasdan odimlab

ketayotgan edi.

— Esingni yig', Bektoy! — Tanaboy uning orgasidan yugur-

di. — Bunday qilish yaramaydi. Nima qilayotibman deb o'ylab

ko'rdi Eshityapsanmi?

— Qo'ysang-chil! — Bektoy keskin burildi. — Buni sen o'ylab ko'r. Men esa odamlar qanday yashayotgan bo'lsa shunday yashashni istayman. Mening boshqalardan bir yerim kammii? Men ham boshqalar singari shaharda ishlab, moya-nu olishim mumkin. Nega men bu yerda qo'ylar bilan birga nobud bo'lib ketay. Yem-xashak bo'lmasa, qo'yxona bo'lmasa, biron boshpana bo'lmasa. Meni tinch qo'y. Ishingga borer. Joningni jabborga berib, go'ngga botib o'li. O'zingga bir qara, kimga o'xshab ketibsan. Bu yerda halok bo'lasan. Benga bu ham kamlik qiladi. Yana o'rta shiorlar tashlay-

san. Boshqalarni ham o'z organgdan ergashitmog'chi bo'la-

san. Unaqasi ketmaydi! Menki bo'ldi! — dedi-yu, oppoq qor

ustidan shunday shiddat bilan yurib ketdiki, uning izlari qo-

rayib suvga to'lib qoldi.

– Bektoy, sen so‘zimga quloq sol! – unga yetib oldi Tanaboy. – Men senga hammasini tushuntiraman.

– Boshqalarga tushuntir, so‘zingni tinglaydigan ahmqo‘y qo‘l!

– To‘xta, Bektoy, gaplashib olaylik.

Bektoy uning so‘zlarini eshitishni istamay jo‘nab qoldi.

– Sudga tushasan!

– Shundan ko‘ra sudga tushgan ham ma‘qul! – jahl bilan javob qaytardi Bektoy va boshqa o‘g‘irilib qaramadi.

– Sen qochqinsan!

U ketaverdi.

– Bunaqalarni frontda olib tashlashadi!

U to‘xtamay ketaverdi.

– To‘xta, deymani! – dedi-da Tanaboy uning yengidan ushlab oldi. U esa qo‘lini tortib olib yurishda davom etdi.

– Bunga yo‘l qo‘ymayman, ketishga haqqing yo‘q! – Tanaboy uning yelkasidan burib tortdi va nogoh ko‘z o‘ngi xiralashib atrofdagi oppop tepalar gir aylanayotganday tuyuldi. Kutilmaganda jag‘iga kelib tushgan mush uni oyogdan qulagan edi. U gir aylangan boshini ko‘targanda Bektoy allaqachon tepalik ortida g‘oyib bo‘lgan edi. Uning orqasidan zanjir halqalari singari yolg‘iz oyog izlari qorayib qolgan edi.

– Sob bo‘lidi bu yigit, ketdi, – deb ingrardi Tanaboy kaftlarini yerga tirab qaddini yerdan ko‘tararkan. O‘rtidan turdi. Qo‘llari qor aralash loyga botgan edi. Nafasini rostdab oldi. Bektoyni qo‘ylarini to‘plab, boshini quyi solganicha, o‘z otari tomon haydab ketdi.

XVII

Ovuldan chiqqan ikki otliq tog‘ tomon yo‘l olgan edi. Ularning biri saman otda, ikkinchisi to‘rt otda. Otlarning dumini qatitq tugib qo‘yilgan, aftidan, ular olisga ketishayotgan edi. Qor aralash loy parchalari tuyog ostidan shaloplab otilib chiqib, sachrab ketardi.

Gulsari tarang jilovni tortib gijinglagancha shaxdam qadam tashlab borardi. Xo‘jayini sog‘ayguncha u qantariqda dam olgan

edi. Biroq hozir ham uning ustida xo‘jayini emas, balki charran pullo ustidan kiygan brezent plashining barlarini ochib yuborgan alliganday notanish kishi o‘tirar edi. Uning kiyimlaridan biroz keng va rezinka hidi kelib turardi. Jo‘ra bo‘lak otda, uning yonida borardi. Yo‘rg‘ani u tumandan kelgan o‘rtogga bergan edi. Gulsari unga kim mingani bilan ishi yo‘q edi. Yilqidan, avvalgi ko‘jayinidan ajratib olganlaridan buyon unga ko‘p kishilar mingan edi. Har xil odamlar – yaxshilari ham, yomonlari ham, egarday qulay va noqulay o‘tirganlar ham bor edi. Olifalarning ham qo‘llig‘a tushdi. Ular otga mingandan keyin suyuq ketishar edi! Ular jon-jahdlari bilan otini chopitib birdan jilovini tortib to‘xtatib, oldingi oyog‘lari bilan tikka turg‘izar va yana urib haydar va yana jilovini zarb bilan tortgancha taqqa to‘xtatib edilar. Nima qilayotganini o‘zlari bilmasdilar, faqat hamma uning Gulsarida ketayotganini ko‘rishsa bas. Hamma-hammasiga ko‘nikib qolgan edi Gulsari. Uni otxonada saqlab zerikitirib qo‘ymasalar bo‘lgani. U hamon avvalgi havas, avvalgi ishtiyog: yugurish, yugurish va yana yugurish ishtiyog‘i bilan yashardi. U kimni olib boryapti, buning unga ahamiyati yo‘q. Buning ot ustida borayotgan kishi uchun farqi bor edi. Saman yo‘rg‘ani berib qo‘yishidimi, demak, uni hurmat qiladilar, undan hayiqadilar. Kuchli va chiroyli ot edi Gulsari. Unga mingan kishi tinch, rohat qilib borardi.

Bu safar yo‘rg‘aga kolxoza vakil qilib yuborilgan tuman prokurori Segizboyev mingan edi. Unga kolxo‘z partorgi hamroh bo‘lib borar edi – bu katta hurmat. Partorg og‘iz ochmasdi, ehtimol, cho‘chiyotgandir: qo‘zilatish yomon ahvolda. Juda yomon edi. Shunday ekan og‘iz ochmagani, cho‘chigani ma‘qul. Qurug‘ so‘zlar bilan gapga aralashishdan nima foyda. Pastki lavozimdagi kishi yuqori lavozimli kishidan hayiqmog‘i kerak. Aks holda, hech qanday tartib-intizomning bo‘lishi mumkin emas. Shundaylari ham bo‘ladiki, ular itoatlaridagi kishilarni o‘zlari bilan teng ko‘rib muomala qilishadi, keyin shu kishilarning o‘zidan jamol yeyishadi, hasratlaridan chang chiqadi. Hokimiyat – katta ish, mas’uliyatli ish, uni boshqarish har kimning ham qo‘lidan ketavermaydi.

Segizboyev egar ustida yo'rg'aning bir tekisda qadam tashlashiga monand tebranib, shularni o'ylab borardi, uning kayfiyatini yomon deb ham bo'lmadi, lekin har holda cho'ponlarni tekshirishga yuborilayotgan ekan, u yerda, ehimol, ko'ngilsiz ahvolga duch kelishi mumkin, buni bilar edi. Qish bilan bahor to'qnash kelib, bir-biriga yon bergisi kelmasdi, bu to'qnashuvda hammadan ko'p qo'yalar talofat ko'rishardi, qo'zichoqlar nobud bo'lardi, holdan to'ygana soviqlar qirilardi, ularni saqlab qolish mumkin emasdi. Har yili ahvol shu. Bundan hamma xabardor, Modomiki, uni vakil qilib yuborishgan ekan, demak, u kimidir javobgarlikka tortishi kerak. Tumandagi qo'yilarning katta qismi qirilib ketishi hatto unga qo'l kelishini ichida bilib turardi. Axir chorvachilikdagi og'ir ahvolda tushib qolganiga u, tumana prokurori, raykom byurosining a'zosi javobgar emas. Birinchi sekretar javob berishi kerak. Hali yangi, tumanga yaqindagi na kelgan, boshqalarning azobini ham u cheksin. Segizboyev bo'lsa, chetdan qarab turadi, u yoqdan yuqoridagi o'troqlar ham ko'rishsin, chetdan yangi sekretar yuborib xato qilib qo'yish madimikin. Bularni o'ylarkan xunobi oshardi, uni saylamaganlariga hech chiday olmasdi. Prokuror bo'lib ishlayotganiga o'z muncha vaqt bo'ldimi. U o'zining nimalarga qodir ekanligini necha bor isbotlab ko'rsatdi. Hechqisi yo'q, uning do'stlari bor, biron nima bo'ladigan bo'lsa himoya qilishadi. Vaqt yetdi, endi u partiyaviy ishga o'tishi kerak, prokurorlik stulida uzoq o'tirib qoldi... Yo'rg'a yaxshi, loy demay, shilta demay, kema singari tebranib suzib borardi. Partorgning oti terlab-pishib ketgan edi, holbuki, yo'rg'a endigina ter chiqara boshlagandi...

Jo'ra bo'lsa o'z o'ylari bilan band. Uning rang-ro'yi bir holarda, so'lg'in yuzi za'faron, ko'zlari kirtayib qolgan. Yurak kasalidan necha yillardan beri azob chekadi. Vaqt o'tgan sari kasali og'irlashib borar. fikrlari mung'ili edi. Ha, Tanaboy haq edi. Rais baqirardi-chaqirardi, lekin bundan nima foyda. Ko'pincha tumanda qolib ketar, doimo qandaydir ish bilan band bo'lardi. Partiya majlisiga uning masalasini qo'yish kerak edi, tumanda bo'lsa orgaga siltab kutib turishni tavsiya qilishadi. Nimani ku-

lish kerak? Go'yo Aldanov o'z istagi bilan ketmoqchi, deyishardi, ehimol, shuning uchundir? Tezroq ketganda ma'qul bo'lardi. Jo'rga ham ketish vaqti yetgan edi. Undan nima foyda? Doimo kasal. Shomansur kanikulga kelgan edi, u ham ketishni maslahat berdi. Ketish mumkin-a, vijdon-chi? Shomansur aqlli bola, endi ko'p narsalar haqida otasidan ko'ra yaxshiroq muhokama yurta olar edi. Qishloq xo'jaligini qanday boshqarish va hokazo, hammadiga aqli yetardi. Ularga yaxshi ta'lim berishyapti, vaqt kelib, ular ham ta'lim berayotgan professorlarga yetib qolishar. Huroq hali gap nima bo'ladi, nima qo'yadi — o'lib ketadimi? Ammo o'z g'am-alamlaridan bosh olib ketolmaydi. O'zingdan qochib qutula olmayasan. Ha, odamlar nima deyishadi? Va'da berdi, ishonitirdi, kolxozni qarzga botirib, mushkul ahvolda solib qo'ydi. O'zi bo'lsa endi chetga chiqib olib tinchgina yashayapti, deyishadi. Yo'q, unga tinchlik yo'q, bo'lmaydi ham, yaxshisi o'zligincha turib berishi kerak. Yordamga kelishar, shuncha uzoq vaqt yordamsiz qoldirishmas — faqat tezroq kelishsa, kelganda ham manavriga o'xshamay chinakam, haqiqiy yordam kelsa. Ish borbod qilinganligi uchun sud qilamiz, deydi. Sud qilsang, qilaver! Hukm chiqarish bilan ishini tuzata olarmiding. Ana kel-yapti, qovog'i soliq, go'yo tog'dagilarning barisi jinoyatchilardir-u, faqat uning o'zigina kolxoz ishi uchun kurashadi, unga bularning hammasi bir pul, faqat xo'ja ko'rsingagina kelib-ketadi. Ammo aytib ko'r-chi.

XVIII

G'itir-shira tuman ichra ulkan tog'lar qad ko'tarib tura-di. Ular quyosh nurini ko'rmay qovog solgancha xo'mrayib, bahaybat pahlavonlar singari yuksaklikdan tumtayadi. Bahor havoosi rutubatlil, namgarchilik, tuman.

Tanaboy o'z qo'yxonasida jon olib, jon beradi, kun sovuq. Tumandagi bir necha soviq qo'zilagan, qo'zichoqlarni qo'yish-ga joy yo'q, dod deb boradigan joy yo'q. Qo'y-qo'zilar ma'ra-shadi, turinishadi. Barchasi yeyish-ichishni istaydi, pashsha

singari qitiladi. Bu yoqda yana bel shikastlanib xotini yotadi. Turmoqchi bo'lardi-yu, qadimi roslay olmasdi. Mayli, nima bo'lsa shu bo'lar. Pichoq borib suyakka qadaldi.

Hamon xayolidan Bektoy ketmasdi, befoyda g'azab Tanaboyni ruhan ezib, izitrobga solayotgan edi. Bosh olib yotib qolganligi uchun emas (o'sha yoqdan daf bo'lsin), boshqalarning iniga tuxum qo'yib ketgan kakku qush singari o'z oltarini ungatashlab ketganligi uchun ham emas, pirovardida, birontasini yuborib, uning qo'yalarini olib ketishlari ham mumkin edi. Bu muttahanning avta-astarini ochib tashlay olmagani, bir gap bilan uni uyaltirib yerga kirgizib yubormagani unga alam qilardi. Go'dak! Mishig'ini eplay olmagani go'dak! Tanaboy bo'lsa keksa kommunist, butun hayotini kolxoz ishiga sarflagan kishi unga boplab javob qaytarish uchun so'z topolmasa! Cho'ponlik tayog'ini ulotqirganicha ketdi bu ona suti og'zidan ketmagan mishiqi. Tanaboy shunday voqea yuz beradi deb o'ylaganmi?

Uning jonajon ishi ustidan birov kuladi deb o'ylaganmi?

«Bas!» o'zini to'xtardi u va bir daqiqadan so'ng yana o'sha fikr ko'nglini buza boshladi.

Mana, yana bitta sovliq qo'ziliadi, egizak tug'ibdi, qanday chiroyli qo'zichoqlar. Ammo ularni qayerga joylashingiz? Qo'ylarning yelini ham shalvirab yotibdi, ha, ularda qayoqdan ham sut bo'lsin? Demak, bulari ham nobud bo'ladi? Eh, falokat! Ana, allaqachon u yerda sovuqda qo'y-qo'zilar o'lib yotibdi. Tanaboy o'limtik qo'zichoqlarni yig'ib olib chiqarib tashlashga ketdi. Halloslaganicha oldiga qizchasi yugurib ketdi.

— Ota, boshliqlar kelishyapti.

— Mayli, kelishaversin, — to'ng'illab qo'ydi Tanaboy. — Sen bor qizim, oyingga qara.

Tanaboy qo'yxonadan chiqib, ikki otligga ko'zi tushdi. «O' Gulisari! — quvonib ketdi u. Qalbidagi eski tor bir ovoz chiqarib qo'ydi. — Ko'rishmaganimizga qancha vaqt bo'ldi! Uning yurishiga qara, hamon o'shandog'!» Ullarning biri Jo'ra. Yo'rg'a otda kelayotgan charrn palloli kishini esa tanimadi. Tumandan birontasi bo'lsa kerak.

«Ha, nihoyat kelishdi», o'yladi u alamzadalik bilan. Bu yerda uning shikoyat qilishi, o'z qismatini aytib yuragini bo'shatib olishi mumkin edi, biroq uning bunday qilishi mumkin emasdi, u zorlanmaydi, mayli ular uyalishsin, ular qizarishsin. Shunday ham bo'ladimi! «O'!» deb tashlab qo'yib, endi qoralarini ko'rinishayotgan bo'lsa...

Tanaboy ularning kelishini kutib turmay harom o'lgan qo'zichoqlarni qo'yxona burchagidagi uyumga olib borib tashlab uchun ketdi. Shoshilmadan qaytib ketdi. Ular bu orada qo'rga kirishgan edi. Otlar og'ir nafas olardi. Jo'ra gunohkor va ayanchli bir qiyofada ko'rinar edi. Demak, do'sti oldida javob berishni sezgan. Yo'rg'a ot usidagi kishi esa g'azabli, dahshatli ko'rinar edi. U hatto Tanaboy bilan salomlashmadi ham. Darhol o'tirib ketdi:

Bu qanday yaramas ishl! Qayerga borma shu ahvoli! Bu yerda nimalar bo'layotganini ko'ryapsanmi! — o'shirdi u Jo'ra-yuzlanib. So'ng Tanaboy tomon o'girildi. — Bu nima qilganing, o'rtog', — dedi u qo'li bilan nobud bo'lgan qo'zichoqlarni Tanaboy olib borib tashlagan tomonga ishora qilib, — cho'pon kommunist, qo'ylar bo'lsa o'lyapti.

Ular, ehtimol, mening kommunist ekanligimni bilishim, — achiqib gapirdi Tanaboy va shu zahotiyoq go'yo uning ichida bir narsa shartta uzilganday ko'ngli vayron, hamma narsa unga farsiz bo'lib, ko'z o'ngi qorong'ilasdi.

Bu bilan nima demogchisan? — Segizboyev qizarib ketdi. — Bu kim bo'lib qoldi. — Sotsialistik majburiyat olganmisan? — Nihoyat kalavanning uchini topib oldi.

Ha, olganman.

U yerda nima deyilgan edi.

Esilay olmayman.

Mana shuning uchun ham sening qo'zichoqlaring harom o'lyapti! — Segizboyev qanchi dastasi bilan yana haligi tomonni ko'rsatib qildi va birdan uzangidan ko'tarilib, bu surbet cho'ponning ta'zirini berib qo'ymoqchi bo'ldi. Lekin u avval Jo'raga yopilib ketdi: — Siz qayoqqa qarayapsiz? Odamlar hatto o'z

vazifalarini ham bilmaydilar. Planni buzayptilar, mollarni o'ldirayptilar! Siz bu yerda nima ish bilan shug'ullanyapsiz! O'z kommunistlaringizni qanday tartiblayapsiz! Qanaqa kommunist u? Men sizdan so'rayapman?

Jo'ra boshini quyi solib jim turar, qo'lida tizginini g'ijimladi.
— Bo'lgani shu, — uning uchun bamaylixotir javob berdi Tanaboy.

— Ha-ha, bo'lgani shu. Sen zararkunadasan! Sen kolxoz mulkini yo'q qilib yuboryapsan. Sen xalq dushmanisan. Sening o'zing partiyada emas, turmada. Sen musobaga ustidan kulyapsan.

— Ha, turmada, mening joyim turmada, — tasdiqladi Tanaboy boyagidek osoyishalik bilan. Uning qalbini timdalagan alam, sabr kosasini to'ldirgan achchiq hasratdan jilmaygan lablari piypirab uchardi. — Xo'sh, yana nima demogchisan? — uchayotgan lablarini qisib Segizboyevga tikilib turib oldi.

— Nega sen bunaqa gapiryapsan, Tanaboy? — aralashdi Jo'ra, — nega? Ochigroq tushuntirang-chi.

— Oh-oi! Hali senga ham tushuntirish kerakmi? Sen nima uchun bu yerga kelding, Jo'ra? — baqirdi Tanaboy. — Nega kelding? Sendan so'rayapman? Mening qo'zilarimning o'layotganini aytilish uchunmi? Buni o'zim ham bilaman! Tomog'imgacha go'ngning ichida ko'milib o'tirganimni aytish uchun keldingmi? Buni o'zim ham bilaman! Men kolxozni deb jonimni jab borga berganim uchun aybdormammi? Buni o'zim ham bilaman.
— Tanaboy! Tanaboy! Es-hushingni yig'ib ol! — rangi o'chib ketgan Jo'ra sakrab egardan tushdi.

— Nari tur! — itarib yubordi uni Tanaboy. — Men o'z majburiyatimga ham, butun hayotimga ham tupurdim. Qoch! Mening joyim turmada! Sen nima uchun manavi charm patoli yangi manapni boshlab kelding? Meni xo'r-lash, mening ustimdan kulish yoki masxara qilish uchunmi? Meni qamash uchunmi? Qani, ablah, gama meni turmaga! — Tanaboy biror narsa olish uchun olazarak bo'lib turdi, qo'lga devorga suyoqliq panshaxani ilimishi bilan Segizboyevga tashlandi. — Qani, ablah, ket bu yer-

dan! Yo'qol! Jahli chiqqanidan nima qilayotganini bilmay panshaxani silkitib boshladi.

Qo'rqib ketgan Segizboyev yo'rg'aning boshini goh u tomonga, goh bu tomonga tortar edi. Panshaxa gangib qolgan otning boshiga urilib sakrab ketar, sharaqlab yana uning boshiga kelib tushar edi.

Nima uchun Gulsari titrab boshini silkitayotganini, nega muncha suvliq uning qizarib turgan jag'ini yirayotganini, nima uchun uning ko'zlari xonasidan chiqib ketay deyayotganini yuzablangan Tanaboy tushummasdi.

— Qoch, Gulsari, nari tur! Men mana shu charm patoli manapni tutib olay, — deb baqirardi Tanaboy gunohsiz yo'r-r-rning boshiga ustma-ust tushirib.

Shoshilib kelgan yosh saqmonchi ayol uning qo'lga osilib, panshaxani yulib olishga urindi. Lekin Tanaboy uni itarib yubordi.

— Qochaylik! Orqaga qochaylik! O'ldirib qo'yadi! — deb otinimib olgan Jo'ra Tanaboy bilan Segizboyevning o'trasiga o'zini tashladi.

Tanaboy panshaxa bilan unga ham hamla qildi. Ikkalasi ham ot qo'yib qo'radan qochib qolishdi. Otlarning dumiga, uzangisi-ga sapchigan it ham hurib, ularning orqasidan yugurdi.

Tanaboy bo'lsa qoqilib-sugilib ularning izidan chopar, qo'lga tushgan kesakni uloqtirar va hamon baqirardi:

— Mening joyim turmada! Turmada! Yo'qol! Yo'qol bu yerdan! Mening joyim turmada! Turmada!..

Keyin u orqaga qaytdi, nafasi bo'g'ziga tiqilib, hamon o'zicha g'ulduradi: «Mening joyim turmada, turmada!» Uning yonida o'z burchini bajarganidan getdayib ko'ppak it chopib borardi. U o'z xo'jayining maqovini kutardi, lekin xo'jayin unga e'tibor bermasdi.

Qo'rquvdan rangi o'chib ketgan Jaydar hassaga suyanib oqsoqlaganicha ro'paradan keldi.

— Nima qilib qo'yding! Nima qilib qo'yding?

— E, attang!

– Nimaga achinyapsan? Albatta, atang, deysan.

– Yo'rg'ani bekordan-bekorga urganinga.

– Aqling joyidami o'zi? Nima qilib qo'yganingni bilasammi?

– Bilaman. Men zararkunandaman. Xalq dushmaniman, dedi u nafasi siqilib. Keyin jim bo'lib qoldi va qo'li bilan yuzini mahkam bekiganicha ikki bukilib, ho'ng-ho'ng yig'ladi.

– O'zingni bos, o'zingni bos, – yalindardi xotini o'zi ham unga qo'shilib yig'larkan. Lekin Tanaboy hamon u yopq-bu yopqa tebranib yig'lardi.

Hech qachon Jaydar Tanaboyning yig'laganini ko'rmagandi.

XIX

Shu favqulodda hodisaning uchinchi kuni tuman partiya komitetining byurosi bo'ldi.

Qabulxonada Tanaboy Bekasov o'zini kabinetga chaqirishlarini kutib o'tirar edi. Ichkarida u haqda gap borardi. Bu kunlar ichida u ko'p o'yladi. Lekin u aybdorni yoki yo'qni, buni hozircha bila olmasdi. Hokimiyat vakiliga qo'l ko'tarib og'ir jinoyat qilganini tushunardi. Lekin gap faqat shundagina bo'lganida-ku, hamma narsa osonlikcha hal bo'lar edi-ya. U o'zining nojo'ya xatti-harakati uchun har qanday jazo berishlariga tayyor edi.

Axir u g'azabdan o'zini bosa olmay kolxoz uchun jon kuydirib qilgan xizmatlarini shamolga uchirib yubordi, o'zining butun tashvish va ezgu-o'yillarini barbod qildi. Endi unga kim ishonadi? Uning ahvoliini endi kim tushunadi? «Ehtimol, tushunishar? – umid uchqunlari chaqnadi unda. – Hammasini gaplaraman: bu yilgi qish haqida, qo'yxona va o'tov haqida... Mayli, tekshirib ko'rishsin. Xo'jalikni shunday boshqarish mumkinmi? – O'tigan ishlarga sira afsuslanmasdi. – Mayli, meni jazo-lashsin, – o'ylandi u. – Ehtimol, shunda boshqalarga yengil bo'lar. Ehtimol, shundan keyin cho'ponlarga qarashar, bizning turmushimiz, qiyinchiliklarimizga e'tibor berishar». Lekin bir daqiqaga ham o'tmasdan butun kechmishtarini eslab, u yana g'azabga

chiday olmay tizzalari orasida mushltlarini qisar, qaysarlik bilan o'zini o'zi ma'qullardi: «Yo'q, mening hech qanday aybim yo'q!» Keyin yana shubhalanardi...

Qabulxonada negadir Ibrohim ham o'tirardi. «U nima qilib yuribdi bu yerda? O'laksa ko'rgan quzg'unday uchib kelibdi», – Tanaboyning joni halqumiga kelib unga teskari qarab o'tirib oldi. U ham boshini quyi solib cho'ponga qarab ko'rsinib, jimgina o'tirardi.

«Nega muncha cho'zishyapti? – stulda tipirchilab o'tirgan Tanaboy o'ylardi, – jazo berishadigan bo'lsa – berishmaydimi!» Kabinetga deyarli hamma yig'ilib bo'lgan edi. Bundan bir necha daqiqaga avval hammadan keyin Jo'ra kirib ketdi. Tanaboy uni ehtigining qo'njiga yopishib qolgan jundan tanidi. Saman yo'rg'aning sarig' jumi edi. «Juda shoshibdi, Gulsari ham terga jiblab ketgan bo'lsa kerak», o'yladi u. Lekin boshini ko'taribdi. Qo'njiga jun yopishgan, ot teridan biroz namlangan etik Tanaboy oldidan asta bosib o'tib eshik orida ko'zdan g'oyib bo'ldi. Sekretar qiz kabinetdan chiqquncha ancha vaqt o'tdi.

– Kiring, o'rtog' Bekasov.

Tanaboy cho'chib o'rman turdi-da, kabinet tomon yura boshladi. Yuragining to'xtovsiz gupillab urayotganligi qulog'i ostida eshitilib turardi. Uning ko'z oldi qorong'ilashib ketdi. U bu yerda o'tirgan odamlarni deyarli bir-biridan ajrata olmasdi.

– O'tiring.

Tuman partiya komitetining birinchi sekretari Qashqatov Tanaboyga uzun stolning oxiridan joy ko'rsatadi. Tanaboy o'tiradi. Og'irlashib ketgan qo'llarini tizzasiga qo'yib ko'z oldini bo'lgan qorong'ilikning tarqashini kutdi. Keyin stolning narigi uchiga qaradi. Birinchi sekretarning o'ng tomonida kekkeyib boqiboyev o'tirardi. Tanaboy bu odamga shunday nafat bilan boqdi, uning ko'z oldini o'rab turgan qorong'ilik bir zunda boqib ketdi. Stol atrofida o'tirganlarning yuzlari aniq-tanq ko'rinadi. Segizboyevning qovog'i osilib, qizarib-bo'zarib ketgan edi. Jo'raning yuzi esa oqarib ketgan va butunlay qonsiz edi. U eng chetda, hammadan ko'ra Tanaboyga yaqin yerda

o'tirardi. Uning oriq qo'llari stolga yopilgan yashil movut ustida asabiy qaltirab turardi. Jo'raning qarshisida o'tirgan kolxoz rahibi Aldanov achchig'lanib qattiq pishillardi, atrofga xo'mrayib nazar tashlardi. U ko'riliadigan ishga o'z munosabatini yashirmadi. Boshqalar, aftidan, nima bo'lishini kutib turardilar. Nihoyat, birinchi sekretar papkadagi qog'ozlardan bosh ko'tardi.

— Kommunist Bekasovning shaxsiy ishini ko'rishga o'tirmiz, — dedi u so'zlarni chertib-chertib.

— Ha, uni kommunist deb atash mumkin bo'lsa, — dedi kimdir istehzo bilan tiqiyib.

«Yovuzlar! — deb qo'ydi o'zicha Tanaboy, — ulardan rahim-shafqat kutma. Nima uchun men shafqat kutishim kerak? Nimamen jinoyatchimami?»

U o'zi haqidagi masalaning hal qilinishida ikki yashirin raqib tomonining to'qnashib qolganini va ularning har biri bu ayanchli hodisadan o'zlaricha foydalanishga tayyor ekanliklarini bilmas edi. Birinchi tomon — Segizboyev va uning tarafdorlari, yangi sekretarning qarshiligini sinab ko'rish va agar iloji bo'lsa, uni qo'lga olishni o'ylandi. Boshqa, ikkinchi tomon, bu Qashgatoyev edi. Qashgatoyev o'z o'miga Segizboyev ko'z tikayotganini bilardi. Shuning uchun u o'z obro'sini yerga urmasligi va bu xavfli odamlar bilan bo'lgan munosabatini ham keskinlashtirmasligi kerak.

Raykom sekretari Segizboyevning axborot xatini o'qib berdi. Xatda «Oqtosh» kolxozining cho'poni Tanaboy Bekasovning haqorati va qilgan barcha jinoyati batafsil yozilgan edi. Axborotda Tanaboy rad qilishi mumkin bo'lgan biror ortiqcha narsa yo'q, lekin xatning ohangi, unga qo'yilayotgan ayblarning bayon etilish tarzi uning tarvuzini qo'ltag'idan tushirib yubordi. U o'zining mana shu dahshatli qog'oz oldida mutlaqo oqiz ekanini tushunib yetgach, a'zoyi badandan ter chiqib ketdi. Segizboyevning axboroti o'zidan ham dahshatliroq bo'lib chiqdi. Bu qog'ozga panshaxa bilan ham tashlana olmasan. Qarshilik ko'rsata olmasan. Tanaboy o'zini oqlash uchun nimalarni aytishni mo'ljallagan bo'lsa hammasi bir zunda puchga chiqdi.

Hammasi uning ko'z oldida o'z ahamiyatini yo'qotib, cho'ponning o'z ahvolidan nolib qilgan ayanchli arz-dodiga aylanib qoldi. Ahmoq emasmi o'zi? Bu dahshatli qog'oz oldida u o'zini oqlay olarmidi! U kim bilan olishmoqchi?

— O'rtoq Bekasov, siz byuro a'zosi o'rtoq Segizboyevning so'zida keltirilgan faktlarning to'g'riligini tan olasizmi? — so'radi Qashgatoyev axborotni o'qib bo'lib.

— Ha, — bo'g'i ovoz bilan javob berdi Tanaboy. Hamma jam o'irardi. Hamma bu qog'ozdan vahimaga tushib qolganlar. Aldanov, ko'rdingizmi nimalar bo'lyapti, deganday stol atroflida o'tirganlarga surbetlik bilan qarab chiqdi.

— O'rtoq byuro a'zolari, agar ruxsat bersalaringiz, men bu ishning asl mohiyatiga aniqlik kiritam, — dadil gapirdi Segizboyev. — Men kommunist Bekasovning bu ishini shunchaki bezorilik deb tushunmoqchi bo'lgan o'rtoqlarni darhol ogohlantirib qo'yarmoqchiman. Agar shunday bo'lganda edi, menga ishonib, bu masalani byuroga kiritmagan bo'lar edim. Bezorilar bilan kurashning bizda boshqa yo'llari bor. Gap, albatta, mening shaxsiyatimning tahqirlanishida emas. Mening organda tuman partiya komiteining byurosi turibdi, agar bilishni xohlasangiz, butun partiya turibdi va men uning obro'siga putur yetkazishga, uni tahqirlashga yo'l qo'ya olmayman. Yana ham muhimini — bu ish kommunistlar va partiyasizlar o'rtasida siyosiy-tarbiyaviy ishlarni o'z holiga tashlab qo'yilganidan, raykomning ideologiyasida olib borayotgan ishdagi muhim kamchiliklardan iborat beradi. Bizning hammanizga Bekasovga o'xshash oddiy kommunistlarning mafkurasi uchun javob berishga to'g'ri keladi. Yana bizga, uning o'zi yolg'izmi yoki hamfikrlari ham bormi, degan masalani aniqlashga to'g'ri keladi. «Charm patoli yangi manap!» so'zi bilan u nima demogchi. Patloni bir chetga qo'yib turaylik. Bekasovning fikricha, men — sovet kishisi, partiyamning vakili — yangi manap, boyvachcha, xalqni bo'g'uvchi emishman. Qarang-al! Tushunaysizmi, bu nima degan gap, nima ma'no bor bu gapning tagida? Tushuntirib o'tirish ortiqcha bo'lsa kerak deb o'ylayman... Endi masalaning ikkinchi tomo-

ni haqida. «Oqtosh»dagi chorvachilikning o'ta ketgan yomoni ahvolda ekanidan xafa bo'lib, ko'zimga hech narsa ko'rinmay, go'yo o'z sotsialistik majburiyatini unutilib qolgan Bekasovning kishini g'azablantiradigan so'zlariga javoban uni zararkunandada, xalq dushmani deb atadim va uning joyi partiyada emas, turmada dedim. Tan olaman – haqorat qildim va uning oldida kechirim so'rashga tayyor edim. Endi bilsam, haqiqatan ham bu shunday ekan. Aytinglarimni qaytib olmayman va dangal aytaman: Bekasov – xavfli, dushmansifat odam.

Tanaboy nimalarni boshdan kechirmadi. U boshidan oxirigacha urushda bo'ldi. Ammo uning yuragi hozirgidek sado chiqarib urishi mumkinligini xayoliga ham keltirmagan edi. Quloqlari ostida bolg'a zarbasidek eshitilgan bu sado ruhini ezar, qalbini tirmar, o'zini o'nglab olishga imkon bermasdi. «Tavba, – boshi lo'qillardi Tanaboyning, – hayotimning butun mazmuni – ishlarimning butun mazmuni qayoqqa ketdi? Menda endi kelib-kelib xalq dushmani bo'ldim. Men-ku qandaydir qo'yxona uchun, chala o'lik qo'zichoqlar uchun, yo'ldan ozgan Bektoy uchun azob chekayman. Bularning kimga ko'ragi bor!...»

– Axborotimdan kelib chiqadigan xulosalarni yana bir marta eslatib o'taman, – davom etdi Segizboyev so'zlarni joy-joylarga qo'yib. – Bekasov bizning tuzumimizni ko'rolmaydi. Kolxozni, sotsialistik musobaqani ko'rolmaydi, hammasiga tupuradi, buning butun turmushimizni ko'rolmaydi. Buni uning o'zi kolxoz partorgi o'rtog' Sayogov oldida ham ochiqchasiga aytdi. Bundan tashqari uning harakatlarda hokimiyat vakili o'z xizmati vazifasini o'tab turgan vaqtda unga suiqasd qilish kabi javobgarlikka tortiladigan jinoyat sostavi ham bor. Meni to'g'ri tushunishingizni so'rayman, Bekasovni sud javobgarligiga tortilib uchun sanksiya berishingizni va bu yerdan chiqishi bilan darhol qamoqqa olinishini so'rayman. Uning jinoyatlari ellik sakkizinchi moddaga tamoman mos keladi. Bekasovning partiya safidagi qoldirilishi haqida, menimcha, gap ham bo'lishi mumkin emas!...

Segizboyev ortiqcha talab qo'yganini bilardi. Lekin u shuni hisobga olgan ediki, agar byuro Tanaboy Bekasovni jinoiy javobgarlikka tortish lozim deb topmasa ham, har holda uni partiya safidan chiqarishi aniq edi. Bu taklifni Qashqatoyev quvlatmay iloji yo'q edi. Ana shunda Segizboyevning mavqeyi yana ko'proq mustahkanlanardi.

– O'rtog' Bekasov, siz o'z xatti-harakatlaringiz haqida nima deysiz? – so'radi Qashqatoyev biroq asabiy lashib.

– Hech narsa. Hammasi aytili, – javob berdi Tanaboy. – Demak, men zararkunanda, xalq dushmani ekanman, bundan keyin ham shunday bo'lib qolarkaman. Shunday bo'lgach, nima haqida o'ylayotganimni bilishing nima keragi bor? O'zlaring hal qiltinglar, sizlarga ravshanroq...

– Siz o'zingizni sof vijdonli kommunist deb hisoblaysizmi?

– Endi buni isbot qilib bo'lmaydi.

– Siz o'z aybingizni tan olasizmi?

– Yo'q.

– Nima, siz o'zingizni hammadan ko'ra aqliroq deb hisoblaysizmi?

– Yo'q, aksincha, hammadan ko'ra aqlsizroq.

– Ruxsat bering, men gapiray, – ko'krigiga komсомol niшонini taqqan yosh yigit o'rtidan turdi. U o'tirganlar ichida hammadan yosh bo'lib, nimjonga, cho'ziq yuzli, ko'rinishda yosh bolaga o'xshar edi.

Tanaboy uni endi payqagan edi.

«Fosh qilaver, bola, ayama, – dedi u o'zicha. – Men ham qechonlardir shunaga edim, hech ayamasdim...»

– Gapiring, Karimbekov, – bosh irtg'adi unga Qashqatoyev. – Men o'rtog' Bekasovning qilmishlarini ma'qullamayman. U qilmishiga yarasha partiya jazosini olishi kerak. Shuningdek, o'rtog' Segizboyevga ham qo'shila olmayman. – Karimbekov hayajondan ovozi titrab, o'zini bosib oldi. – Men o'rtog' Segizboyevning o'zini ham muhokama qilish kerak deb hisoblayman. – Ana xolos! – deb uning so'zini bo'ldi kimdir. – Nima, siz-da komсомolda tartib shunagami?

— Tartib hammada ham bir xil, — javob berdi Karimbekov yana ham hayajonlangan holda qizarib. Uning tili tutilib qoldi va tang ahvoldan qutulishga urinib soʻz qidirib boshladi va birdan jon-jahdi bilan keskin va gʻazab bilan shartta dedi: — Kol-dan jon-jahdi bilan keskin va gʻazab bilan shartta dedi: — Kol-xozchi, choʻpon, keksa kommunistni haqorat qilishga sizning nima haqingiz bor edi? Mana meni xalq dushmani deb koʻring-chi... Siz buni kolxozda chorvachilikning ahvoli yomonligi uchun xafa boʻlganingiz, qaygʻuraningiz bilan isbot qilmoqchi boʻlasiz. Lekin siz, choʻpon sizdan ham koʻp qaygʻuraganini koʻz oldingizga keltirmaysizmi? Qoʻzilar nega oʻlyapti? Siz uning oldiga borganingizda uning tumush sharoiti bilan, ishlari qanday borayotgani bilan qiziqdingizmi? Yoʻʻq, sizning axborotingizga qaraganda, siz bʻgʻridan-toʻgʻri uni haqorat qilishdan boshlagansiz. Hozir kolxozlarda qoʻzilatish kampaniyasi ogʻir ahvolda ekani hech kinga sir emas. Men joylarda boʻlib turaman. Biz ulardan talab qilamiz, lekin amalda hech qanaga yordam bermaymiz. Men komсомol choʻponlar oldida juda noqulay ahvolda qolaman, toʻgʻrisi uyalaman. Qarang, kolxozlarda qoʻyxonalar qay ahvolda? Ozuqa masalasi-chi? Mening oʻzim choʻpon bolasi. Yasho qoʻzilar oʻlganda qanday ahvol yuz berishini yaxshi bilaman. Instituda bizni boshqar narsalarga oʻqitishgan edi. Joylarda esa ahvol eskicha. Bularni koʻrsang joning achidi!..

— Oʻrtoq Karimbekov, — uning soʻzini boʻldi Segizboyev, — rahminingizni keltirishga urinmang. His-hayajon — har xil maʼni anglatadigan tushuncha. Faktlar kerak, faktlar, his-hayajon emas.

— Kechirasiz, bu yerda jinoyatchi ustidan sud boʻlayotgani yoʻʻq. Balki, partiya safdagi bir oʻrtoq imizning ishi oʻrtoqlar cha muhokama qilinmoqda, — davom etdi Karimbekov. — Kommunistning taqdiri hal qilinmoqda. Kelinglar, birgalashib oʻylab koʻraylik. Oʻrtoq Bekasov nima uchun shunday ish qildi. Albatta, uning ishini qoralash kerak. Lekin bu hol qanday yuz berdi, Kolxozning eng yaxshi chorvadorlaridan boʻlgan Bekasov qanday qilib bu ahvolga tushib qoldi?

— Oʻtiring, — dedi norozi ohangda Qashqatoyev. — Siz bizni masalaning asl mohiyatidan chetga tortaysiz, oʻrtoq Karimbekov. Menimcha, bu yerda oʻtirganlarning hammasiga shu narsa aniq ravshan, kommunist Bekasov ogʻir jinoyat qilgan. Bu qanday gap? Qayerda koʻrgansiz bunaqa ishni? Biz oʻz xodimlarimizning obroʻsini tushirishga, bizning vakillarimizga panshaxa koʻtarib hamla qilishga hech kimga yoʻʻl qoʻymaymiz. Oʻrtoq Karimbekov, siz qalb, hissiyot haqidagi oʻrinsiz tortishuvlar oʻrniga komсомol ishlari qanday borayotgani haqida oʻylab koʻrsangiz boʻlardi. Tugʻu-tugʻu bilan, ish-ish bilan. Bekasovning qilgan ishi bizni sergaklantirishi kerak va albatta, unga partiya safida oʻrin yoʻʻq.

— Oʻrtoq Sayqov, siz kolxoz partorgi sifatida bu voqealarning hammasini tasdiqlaysizmi? — soʻradi u Joʻradan.

— Ha, tasdiqlayman, — dedi rangi ogʻarib ketgan Joʻra sekin oʻrnidan turib. — Lekin men bir narsani aytmoqchi edim...

— Nima demoghisiz?

— Birinchidan, men Bekasovni oʻzimizning partiya tashkilotimizda muhokama qilishimizni soʻrardim.

— Bu shart emas. Partiya tashkilotining aʼzolariga raykom byurosi qarori haqida axborot berasiz. Yana nima kerak?

— Shuni aytib oʻtmogchi edimki...

— Nimani, oʻrtoq Sayqov? Bekasovning partiya qarshi xatti-harakatlari koʻrinib turibdi. Endi buni tushuntiradigan joyi yoʻʻq. Siz ham javobgarsiz. Kommunistlarni tarbiyalash sohasida ishlarni barbod qilganingiz uchun sizga ham chora koʻrilmiz. Nima uchun siz oʻrtoq Segizboyevni bu masalani byuroga qoʻymaslikka koʻndirishga harakat qildingiz? Xaspoʻshlamogʻchingiz? Bemaʼni garchlilik! Oʻtiring!

Munozara boshlandi. MTS direktori va tuman gazetasi-ning muharriri Karimbekovni quvvatlab chiqdilar. Bir naʼfs oʻzi esa ruhi tushgan va hayajonlanganidan hech kimning gapini eshinasdi. U hadeb oʻz-oʻziga savol berardi: «Mening bu-

tun orzu-umidlaring qayoqqa ketdi? Bizning otarlarda, podalar da bo'layotgan ahvol bilan bu yerdagilarning ishlari ham yo'q. Men ahmoq bo'lib yurgan ekanman. O'z umrimni kolxozni deb, qo'y-qo'zilar deb o'tkazdim. Hozir esa bularni hisobga olma yaptilar. Endi men xavfi odamman. Bilganlarimni qilinglar. Agar shu bilan ishlar yaxshilaniy ketadigan bo'lsa — achimayman. Meni urib haydanglar, mening kunim bitgan, uringlar, ayamanglar...»

Kolxoz raisi Aldanov so'zga chiqdi. Uning basharasi va harakatlardan Tanaboy kimidir koyiyotganini sezdi. Lekin kimni? U «Kishan... yo'rg'a, Gulsari...» degan so'zni eshitmaguncha buni tushunib yetmadi.

— ...Nima bo'ldi deysizmi? — dedi Aldanov jahl bilan. — Biz otni tushovlab qo'yishga majbur bo'lganimiz uchun u ochiqdan ochiq menga, boshingni urib yoraman, deb do'q urdi. O'rtiq Qashqatoyev, o'rtiq byuro a'zolari, men kolxoz raisi sifatida bizni Bekasovdan qutqarishlaringizni so'rayman. Haqiqatan ham uning joyi turmada. U rahbar xodimlarning hammasini ham ko'rolmaydi. O'rtiq Qashqatoyev dahlizda Bekasovning menga qilgan do'q-po'pisalarini tasdiqlovchi guvohlar o'tirishibdi. Ularni bu yerga taklif qilish mumkinmi?

— Yo'q, hojati yo'q, — jirkanganday yuzini burushirdi Qashqatoyev. — Shu ham yetadi. O'tiring.

Keyin ovozga qo'yishdi.

— Bitta taklif kiritildi. O'rtiq Bekasov partiya a'zolari safidan o'chirilsin. Kim qo'shildi?

— Bir daqiq, o'rtiq Qashqatoyev, — yana igr'ib o'tiridan turdi Karimbekov. — O'rtiq byuro a'zolari, biz bu bilan og'ir xatoga yo'l qo'yayotganimiz yo'qmi? Boshqa taklif bor. Bekasovning shaxsiy delosiga yozib qo'yish sharti bilan, qattiq hayfsan berish bilan chegaralansin. Shu bilan birga byuro a'zosi Segizboyevga ham kommunist Bekasovning insonlik sha'nini tahqirlagani, raykomning vakili sifatidagi qo'llagan yaramas, ish uslubini uchun hayfsan e'lon qilinsin.

— Demagogiya, — bagirdi Segizboyev.

— Tinchlaninglar, o'rtiq, — dedi Qashqatoyev. — Sizlar raykomning byurosida o'tiribsizlar, uylaringda emas, tartibga rioya qilishingizni so'rayman. — Bu yog'i endi raykomning birinchi sekretariga bog'liq edi. U masalani Segizboyev mo'ljallagan tomonga burib yubordi. — Bekasovni jinoiy javobgarlikka tortishni mening keragi yo'q. Lekin u partiya safida qolishga loyiq emas. Bu masalada o'rtiq Segizboyev butunlay haqli. Ovozga qo'yanman. Bekasovni partiyadan o'chirilsin, degan o'rtiq qo'l ko'tarsin.

Byuro a'zolari yetti kishi edi. Uchtasi o'chirilsin, deb qo'l ko'tardi, uchtasi qarshi. Faqat Qashqatoyevning o'zi qoldi. U biroz kechikib, o'chirilsin deb qo'l ko'tardi. Tanaboy hech narsani ko'rmadi. U o'z masalasining hal qilinganligini faqat Qashqatoyevning sekretar ayolga ayagan so'zlaridan keyingina eshlidi.

— Protokolga yozib qo'ying. Raykom byurosining qarori bilan o'rtiq Bekasov Tanaboy partiya safidan o'chirildi.

«Tamom!» — dedi ichida Tanaboy, murdaday sovib.

— Men Segizboyevga hayfsan berilishini talab qilaman, — dedi bo'sh kelmasdan Karimbekov.

Buni ovozga qo'ymasa ham bo'lardi. Lekin Qashqatoyev ovozga qo'yish kerak, degan qarorga keldi. Bunda o'zining yaqin maqsadi ham bor edi.

— Kim o'rtiq Karimbekovning taklifiga qo'shilsa qo'l ko'tarishlaringizni so'rayman. — Yana uch kishi uni yoqlab, uch kishi qarshi qo'l ko'tardi. Yana Qashqatoyev to'rtinchi bo'lib qo'l ko'tarib Segizboyevni hayfsandan qutqarib qoldi. «Lekin u buni bilarmikan, bu xizmatning qadriga yetarmikan? Kim biladi buni... Makkor, guv».

Odamlar ketishga tayyorlanib, o'rinlaridan qo'zg'alishdi. Tanaboy endi hamma narsa tamom bo'ldi deb o'yiladi va indamay o'tiridan turdi, hech kimga qaramay eshik tomon yura boshladi.

— Bekasov, qayoqqa? — to'xtatdi uni Qashqatoyev. — Partiya birligingizni goldirib keting.

— Qoldirib kelay? — nima sodir bo'lganmi Tanaboy endi (to'shungan edi).

— Ha. Stolga qoʻying. Endi siz partiya aʼzosi emassiz va umm
olib yurishga haqqingiz yoʻq.

Tanaboy partbiletini olish uchun qo'ymiga qo'l soldi. O'ragan cho'kkan jimglikda u ancha ivirsidi. Uning partbileti fufaykasi, kostyumi ostidagi echarm sumkachada bo'lib, buni Jaydar tikib bergan edi. Bu sumkachani Tanaboy qayish o'kazib yelkasiga taqib yurardi. Xullas, u sumkachani oldi. Qo'ymidan ko'ksiga tegib, badanining iliq hid urib qolgan partiya biletini oldi va Qashqatoyevning sovuq, yargiroq stoli ushiga qo'ydi. Hatto o'zini ham sovuqqa qotgandek jimglikda keldi. Yana hech kimga qaramasdan sumkachasini qo'ymiga solib ketmoqchi bo'ldi.

– O'rtiq Bekasov, – orqadan Karimbekovning ovozi eshitildi. Uning yuragi achigani bilimb turardi. – O'zingiz nimadeysiz? Axir siz bu yerda hech gap aytmadingiz-ku. Ehtimol, sizga qiyin bo'lgandir. Biz o'ylaymizki, yuzingizga eshik yo'q, ertami, kechmi yana partiya safga qaytishingiz mumkin. Aytib-chi, hozir nima haqida o'ylayapsiz?!

Tanaboy noqulay ahvolga tushib, hali ham qanday bo'lmasin, o'z yelkasiga tushgan g'am yukini yengillatishga harakat qilayotgan notanish yig'itga alam bilan qayrilib qaradi.

— Men nima ham derdim. Bu yerda hammasini gapirib bo'lmaydi, — dedi g'amgin. — Faqat bir narsani aytishim mumkin. Agar qo'l ko'targan bo'lsam ham, yomon gaplar ay'tagan bo'lsam ham, hech aybdor emasman. Buni men sizlarga tushuntira olmayman. Gapning bori shu.

Oraga oŋ'ir jimlik cho'kdi.

— Him, demak, sen partiyadan xafa bo'lyapsanmi? — jahli chiqib dedi Qashqaroyev. — Lekin o'zing bilasan, o'troq. Partiya senga maslahat berib to'g'ri yo'lga soldi, seni suddan asrab qoldi. Sen bo'lsang bundan rozi emassan, qaytaga xafa bo'lyapsan. Demak, sen haqiqatan ham partiya a'zosi degan nomga munosib emassan. Bundan keyin senga eshik ochiq bo'lishi darguumon.

Tanaboy raykomdan bamaylixotir ko'rinishda chiqdi. Had-dan ziyod xotirjam ko'rindi. Bu yomon alomat edi. Havo ilq, quyosh charaqlab turardi. Kech kirmoqda. Odamlar o'z ishlari bilan o'tib ketayotgan edilar. Klub oldidagi maydonda bolalar yugurib o'tynashardi. Tanaboy bularga qaragan sari o'z-o'zidan yuragi ezilardi. Bu yerdan tezroq jo'nash kerak, toqqa, o'z uyiga. Bundan ham yomonroq hodisa yuz bermasdan jo'nab qolish kerak.

OT bog'laydigan g'ov oldida uning oti bilan yomma-yon Gul-turardi. Tanaboy yaqinlashishi bilan katta, uzun, baquvvat ot bir oyog'ini qo'yib, ikkinchi oyog'ini bosdi, qora, osoyishta ko'zlari ishonch bilan unga tikilib turdi. Tanaboy panshaxa bilan uning boshiga qanday urganini yo'rg'a allaqachon unutgan edi. Shuning uchun ham u ot-da.

— Esingdan chiqar, Gulsari, xafa bo'lma, — shivirladi yo'r-
tiaga Tanaboy. — Mening qayg'um og'ir. Juda og'ir. — O'ning
bo'yundan quchoqlab xo'rinsindi, o'tib turgan odamlardan uyal-
magan o'zini zo'rg'a yig'idan tiydi.

O'liga minitib uyg'a jo'nadi. Aleksandrovkka tepalitigidan o'tib
Odanidan keyin Jo'ra unga yetib oldi. Orgadan yetilib kelayot-
gan yo'g'aning tanish tuyog' tovuqlarini eshitishi bilan Ta-
naboy zarda labini qimtib, o'sshaydi. Qayrilib ham
quramadi. Alamidan uning ko'ngli g'ash, ko'z oldi qorong'i
edi. Endi Jo'ra butunlay boshqa, avvalig'ga sira o'xshamasdi.
Mama bugun Qashqatoyev bir baqirib berishi bilan u xuddi
kolhozchil o'quvchidek ito'akorona o'miga o'tirib qoldi. Ke-
yin nima bo'ladi? Odamlar unga ishonishadi, u bo'lsa to'g'ri
gapni ayitishdan qo'rqadi. Har gapida o'zini ehtiyot qilib ga-
piradi. Buni unga kim o'rgadi? Mayli, Tanaboy qolqoq odam,
oldi kolxo'zchi bo'lsin, ammo u savodli, hamma narsani bi-
ladi, butun umr rahbar bo'lib yuradi-ku. Bularning hammasi
beqaror bo'lgan va Qashqatoyevlar ayrganidek emas ekanligini
naho'tki Jo'ra payqamasdi! Ularning so'zlarini yaltiroq, aslida
yo'l-g'on va safosatidan iborat ekanligini naho'tki bilmasa. U
kimi aldayapti, nima maqsadda?

Jo'ra chopaverib qizib ketgan yo'rg'ani jilovidan tortib yotib olganida, yonna-yon ketayotganlarida ham Tanaboy unga o'girilib qaramadi.

— Men birga qaytamiz deb o'ylagan edim, Tanaboy — dedi u nafasini roslab. — Qarasam, sen jo'nab qolibsan...

— Senga nima? — dedi hanon unga qaramay Tanaboy. — O'zingga ketaver.

— Kel, gaplashib olaylik. Yuz o'girma, Tanaboy. Do'stoni, kommunistlarcha gapirishamiz, — gap boshladi Jo'ra va gap og'zida qoldi.

— Men senga do'st emasman, buning ustiga endi kommunist ham emasman. Ha, sen ham ko'pdan beri kommunist emasman. Tiliyog'lamalik qilyapsan.

— Sen buni jiddiy gapiryapsanmi? — so'radi Jo'ra, past ovoz bilan.

— Albatta, jiddiy. So'z tanlashni ham o'rganiganim yo'q. Nimani, qayerda va qanday gapirishni ham bilmayman. Xayr bo'lmasa, sen to'g'riga ketasan, men esa bu yoqqa burilaman.

Tanaboy o'tni yo'ldan chetga burdi, qayrilmasdan va do'stining yuziga biron marta ham qaramasdan o'tni to'g'ri dala orqali tog'ga haydab ketdi.

U Jo'raning murdaga o'xshab oqarib ketganini, qo'llini cho'zib buni to'xtatishni istaganini va keyin tomlari tortishib, ko'kragini ushlagancha, yo'rg'aning yolg'iga yotib olganini, og'zini kappakappa ochib nafas olayotganini ko'rmadi.

— Ahvolim chatoq, — pichirladi Jo'ra, chidab bo'lmas og'riqdan g'ujanak bo'lib, — voy, ahvolim yomon! — xirillardi u ko'karib, nafas qisilib. — Tezroq, ovulga, Gulsari, tezroq, ovulga.

Yo'rg'a qorong'i, kimsasiz dashtda ovul sari uchib borardi, ustidagi odamning ovozi o'tni cho'chitardi, ovozida allaganday qo'rqinchli, vahimali narsa bor edi. Chopib borayotib Gulsari qo'rg'uvdan pishqirar va quloqlarini chimirtardi. Odam esa egar ustida azob chekar, g'ujanak bo'lib, titragan qo'llari va tishlari bilan o'tning yolg'iga mahkam yopishib olgan edi. Tizgin chopib borayotgan Gulsarining bo'ynida osilib borardi.

Kech payti edi, Tanaboy hali yo'lda toqqa ketayotganida, o'ral ko'chalardan bir o'tliq chopib o'tdi, bezovtalangan iltar hura boshladi.

— Hoy, bu hovilda kim bor? Bu yoqqa chiq! — chaqirdi u hovli egasini. — Idoraga, partiya majlisiga.

— Nima gap o'zi? Nega muncha shoshilinch?

— Bilmadim, — javob berdi xabarchi. — Jo'ra chaqiryapti. Tezroq kelishsin dedi.

Jo'raning o'zi esa shu mahal idorada o'tirgan edi. Yelkalatini stol chetiga qo'yib hansirab nafas olar, panjasi bilan ko'ylak ostidan ko'kragini qattiq g'ijimlardi. Og'riq azobidan ingrar, hollarini tishlardi. Ko'karib ketgan yuzlaridan sovuq ter chiqdi. Chovqilari ko'kargan, ko'zlari ichiga tushib ketgandi. Ba'zan u hushidan ketib, nazarida yana qorong'i dashtlikda yo'rg'a ustida kelayotganday edi, Tanaboyni chaqirishni istardi-yu, u o'tirday botadigan so'zlarni aytib, orqasiga ham qaramay ketardi. Tanaboyning so'zlari uning yurak-bag'rini yondirib, o'tirardi...

Pechan ustida yotib biroz dam olgandan so'ng partorgni qo'llig'idan ushlab otxonadan bu yoqqa olib keldilar. O'toqarlari hovlisiga olib ketmoqchi bo'ldilar, lekin u bunga ko'mnadi. Kommunistlarni chaqirib kelishga odam yuborib, endi ularni o'tirardi, mana keladi deb kutardi.

Qorovul ayol chiroqni yoqib, Jo'rani holi qoldirdi-da, dahshatli pechkaga o't qo'yish bilan ovora bo'ldi, u ba'zan qiyatib eshikdan qarab uh tortib, boshini chayqab qo'yardi.

Jo'ra odamlarni kutardi, vaqt esa imillab o'tayotgan edi. Unga ato qilingan va ko'pgina qismini yashab bo'lgandan keyin yolg'ina qadriga yeta boshlagan bu hayot endi har daqiq sayin o'chib qolgan va alamlar tomchilar singari tomib tanom bo'layotgan edi. U kunlari va yillari qanday o'tganini payqamay qoldi. Haq-paish deguncha ular mehnat bilan o'tib ketdi. Uning kutgan narsasining hammasi ro'yobga chiqmadi; hamma narsa u

istagancha bo'lmadi. Harakat qildi, kurashdi, biroq mushkuldan qutulish uchun, yurish bunchalik xatarli bo'lmasin uchun al-lagayerlarda chekindi, chetlab o'tdi. Ammo ularni chetlab o'tolmadi. To'qnash kelib qolishdan qo'rqib yurgan kuch uni boshi berik ko'chaga siqib qo'ygan edi, endi chekinish mumkin emasdi, yo'l tamom bo'lgandi. Eh, agar u o'z xatosini e'tirof tushungandami, hayot ko'ziga tik qarashga o'zini vaqtliroq majbur etgandami... Hayot achchiq va alamli tomchilar singari tomib tugab borayotgandi. Odamlar tezroq kelagolsa bo'lmaydimi! Muncha uzoq kutirishyapi!

«Faqat ulgursam bo'lgani, — qo'rquv aralash o'ylandi Jo'ra. — Hammasini aytishga ulgursam bas! — Bu umidsiz, unsiz nido bilan so'nib tugallanayotgan hayotini saqlab turardi. O'zini dadil tutishga harakat qilib, so'ngi jangga hozirlanardi. — Ishning qanday sodir bo'lganligini, byuroning qanday o'tganligini, Tanaboyning partiyadan qanday chiqarilganliklarini hammasini gapirib beraman. Bilib qo'yishsin men raykomning bu qaroriga qo'shila olmayman. Bilib qo'yishsin: men Tanaboyning partiyadan chiqarilishiga rozi emasman. Aldanov haqida qanday fikrda bo'lsam, barchani aytib beraman. Mayli, mendan keyin uning ma'ruzasini eshitishsin. Mayli, kommunistlar hal qilishsin. Men kim ekanligimni batafsil so'zlab beraman. Kolxozimiz haqida, kishilar haqida gapiraman... Faqat ulgurish kerak, tezroq ko'lishsa edi, tezroq...»

Birinchi bo'lib xotini dori bilan yetib keldi. U juda qo'rqib ketgan edi, bir marsalar deb yig'lardi.

— Aqling joyidami o'zi? Nahotki, shu majlislardan to'yungan bo'lsang. Yur uyg'a. Rang-ro'yingga gara, hech bo'lmagan o'zing to'g'ringda o'ylab ko'rsang-chi.

Jo'ra eshitishni istamasdi. Dorini icha turib qo'l siltdi, Tishlari stakanga urilib, ko'kragiga oqib tushdi.

— Hechqisi yo'q, endi o'zimni yaxshi sezyapman, — derdi u bir maromda nafas olishga harakat qilib. — Sen meni u yerda kutib tur, keyin boshlab olib ketasan. Qo'rqma, boraver.

Ko'chada kishilarning oyoq tovushi eshittirishi bilan Jo'ra stol yonida qadimi rosladi, o'zining so'ngi burchi deb hisoblagan narsalarni ado etish uchun og'riqqa bardosh berib, bor kuchini to'pladi:

— Nima hodisa yuz berdi? Senga nima bo'ldi, Jo'ra? — so'zlashardi undan.

— Hech nima. Hozir aytaman, hammasi kelishsin, — javob berdi u. Umr achchiq va alamli tomchilar singari tomib, tugab borayotgandi. Kommunistlar to'planishganda partorg Jo'ra Suyogov stoldan turib, boshidan telpagini oldi va partiya majlisini ochiq deb e'lon qildi...

XXI

Tanaboy uyiga tunda yetib keldi. Jaydar hovliga fonus ko'tarib chiqdi. Kutaverib ko'zlari to'rt bo'lgandi. U eriga ko'zi tushishi bilan oq allaganday musibat yuz berganini angladi. Tanaboy jimgina o'tining suvlig'ini chiqardi, egarini olib qo'ydi. Jaydar esa chiroqni tutib turardi. Tanaboy lom-mim demasdi. Uning bu sukuti tobora dahshatliroq bo'lib tuyulardi. Beehora Jaydar bo'lsa uni xursand qilmog'chi edi: tumandan biroq xashak, somon va arpa uni keltirishgandi. Havo ham ancha isib, qo'zillarni yaylovga chiqardilar, ular endi maysalarni chimtib yemog'dalar.

— Bektoyning otlarini olib ketishdi, yangi cho'pon yuborishdi, — dedi u.

— E, Xudo ursin, o'sha cho'poningni ham, Bektoy-u otalig'ni ham.

— Charchadingmi?

— Nega charchar ekanman? Partiyadan haydashdi!

— Sekinroq, saqmonchilar eshitib qolishadi.

— Eshtisa nima? Nega yashirar ekanman. Daydi iddek haydab yuborishdi. Shunday qilishlari kerak edi. Seni ham shunday qilish kerak. Bizdaqangilarga bu ham oz. Nega turib qolding? Muncha angayasan?

– Borib damingni ol.
– Buni o'zim ham bilaman.

Tanaboy qo'yxona tomon keldi. Qo'ylarni ko'zdan kechirdi. So'ng qo'raga chiqib, qorong'ida tentirab yurdi-da, yana qo'yxonaga qaytib keldi. O'zini qo'yarga joy topolmasdi. U ovqatlanishdan ham, gapirishdan ham bosh tortgan edi. Bir burchakdagi somon ustiga o'zini tashlab qimir etmay yotdi. Tirikchilik, kundalik tashvish, hadiksirashlar endi bir pul edi. Uning ko'ngliga qil sig'masdi. Yashashni ham, o'ylashni ham, atrofdagi biron narsani ko'rishni ham istamasdi.

Tanaboy u yoqqa ag'anardi, bu yoqqa ag'anardi, hamma narsani esdan chiqarib uxlamogchi bo'lardi. Biroq hamma narsani unutib bo'larmidi? U yana o'tgan ishlarni esladi. Bektoyning qay tarzda otarni tashlab ketganligi, oppoq qorda uning qora izlari qolganligi, Bektoyning so'ziga javoban og'iz ocha olmaganligini birma-bir esga oldi, yana Segizboyevning yo'rg'a ustidan turib baqirib, og'izga olib bo'lmaydigan so'zlar bilan uni so'kkani, turmaga solaman deb do'q urgani, tuman partiya komitetining byurosida Tanaboyni zarari shaxs va xalq dushmani deb ataganlarini xayoldan o'tkazdi. Shu bilan hamma narsa, uning butun hayoti tugaganday edi. Yana biron bir jarga yiqilib tushib bo'yni sinmaguncha panshaxani ushlab, qorong'i tun qo'riga qarab chopish, dodlash, faryod chekishni istardi.

Ko'zi uyquga ketarkan, u bunday hayotdan ko'ra o'lim afzal deb o'ylardi. Ha, ha, o'lim afzal!

...Boshi og'rib uyqudan turdi. Bir necha daqiga o'zining qayerdaligini, nima bo'lganligini angalay olmadi. Yon-atrofdagi qo'ylar yo'talishar, qo'zichoqlar ma'rashardi. Endi bilsa qo'yxonada yotgan ekan. Hovlida tong yoritib kelmogda. Nega uyg'ondi? Nima uchun? Uyg'ommagani ma'gul edi. Birgina o'limdan boshqa iloj qolmadi, o'zini o'ldirishi kerak. Shundan so'ng u atiqdan hovuchlab suv ichdi. Suv nihoyatda sovuq bo'lib, yuzi yuppagina muzlagan edi. Qaltnoq barmoqlari orasidan suv shildirab oqib tushar, u bo'lsa yana hovuchini suvga

to'ldirib, sipqorib ichardi. Biroz nafasini roslab o'ziga keldi, haqiqat shundagina u o'zini o'ldirish haqidagi fikri ahmoqona fikr ekanligini tushunib yetdi. Insonga bir marta beriladigan hayotdan qanday qilib o'zini mahrum etish mumkin? Segizboyevlar shunga arziydimi? Yo'q, hali Tanaboy yashashni xohlaydi, hali u tog'ni talqon qiladi...

Uyiga qaytib kelib miltiq va patronosini sekingina bekitib qo'ydi va shu kuni kechgacha ishladi. Xotini bilan qizchalari va naqmonchi ayollar bilan shirin muomalada bo'lmogchi edi-yu, lekin xotinlar biron narsani sezib qolishmasin deb o'zini qo'lga oldi. Xotinlar esa, go'yo hech narsa ro'y bermaganday, hamma ish joyida ekanday, o'z ishlari bilan mashg'ul edilar. Tanaboy ularning bu qilig'idan g'oyat xursand edi va lom-mim demasdan ishini davom ettiraverardi. U yaylovga chiqib, qo'ylarni haydab kelishga yordam berdi.

Kechqurun havo ayniy boshladi. Qor yoki yomg'ir yog'ishi aniqlik edi. Chor-atrofdagi tog'larni tuman qoplab, ko'k yuzini qalin bulutlar chulg'ab olgan edi. Yana qo'zichoqlarni sovuqdan igrash haqida bosh qotirish kerak. Yana qirg'in boshlamasin uchun qo'yxonani tozalab, ostiga somon sochish lozim edi. Tanaboy diqqat bo'lar, lekin o'tgan voqealarni imkon qadar unutishga, umidsizlikka tushmaslikka harakat qilardi.

Havo qorong'lashganda qo'rada bir o'tliq paydo bo'ldi. Jay-dar uni qarshi oldi. Ular allanimalar haqida gaplashishardi. Bu vaqt Tanaboy qo'yxonada ish bilan band edi.

– Bir daqiqaga bu yoqqa chiq, – xotini uni chaqirdi, – bir odam kelibdi.

Tanaboy xotini ovozidan qandaydir ko'ngilsiz voqea ro'y berganini sezdi.

Hovliga chiqib, o'tliq bilan ko'rishdi. U odam qo'shni ovulning cho'poni ekan.

– E, Ayboy, sennisan? Oldan tush. Qayerlardan so'raymiz? – Ovuqdan kelayotirman. Bir ish bilan borgan edim. Ayitishlaricha, Jo'ra qatig kasal ekan. Sen, albatta, oldiga borarmish-kan. Shunday deb tayinladilar.

«Yana Jo'ra». Unutilgan g'am-alamlar yana qaytadan yangilanadi. Tanaboy uning diydorini ko'rishni istamasdi.

— Nima, men do'xtirimdim? U hamisha kasal. Usiz ham tashvishim boshimdan oshib yotibdi. Ko'rib turibsan-ku, havoning avzoyi ham buzilib kelyapti.

— Borasizmi, bormaysizmi, bu yog'ini o'zingiz bilasiz. Menga tayinlagan gaplarini kelib aytdim. Xayr, vaqtim ziq, kech tushib qoldi.

Aytboy otini yo'lga burdi-yu, lekin yana jilovini tortib dedi:

— Tanaka, yana bir o'ylab ko'r. Ahvoli yomon. O'g'lini o'qishdan chaqirtiribdilar. Vokzalga kutib olgani ketishibdi.

— Xabar keltirganing uchun rahmat. Ammo men bormayman, — Boradi, — uyaliq-qizarib gapga aralashdi Jaydar, — tashvish tortmang, boradi u.

Tanaboy indamadi. Ammo Aytboy biroz uzozlashgach, xotiniga o'shirdi:

— Sen bu odatingni tashla. Nega mening nomimdan sen javob berasan? Nima qilishimni o'zim bilaman. Bormayman dedimmi, bormayman!

— Nima deya yotganingni bilyapsanmi, Tanaboy?

— O'ylab o'tirishimning hojati yo'q. Yetar endi. Andisha qila-qila partiyadan ham chiqib qoldim. Mening endi hech kimim yo'q. Men kasal bo'lsam, biron kimsa ko'rgani kelmasin. Bir o'zim peshonamdagini ko'rarman! — dedi g'azab bilan qo'l silatib va qo'yxona tomon odimlab ketdi.

Lekin ko'ngli hamon joyiga tushmasdi. Ona qo'ylar oldidan yangi tug'ilgan qo'zichoqlarni ko'tarib, ularni bir burchakka eltib qo'yar, qo'ylar orasida yuritib borayotib, ma'rayotgan qo'ylarga «chu» deb, o'z-o'zicha do'ng'illab qo'yarti:

— Allaqachonlar ketganida bunchalik azob tortmasdi. Qachon qarasang, yuragini changallab yuradi-yu, lekin egardan tushmaydi. Boshliq emish! Yelkanning chuquri ko'rsin seni. Xafa bo'lsang bo'laver, men ham sendan xafaman. Hech kim bilan ishim yo'q...

Hovli qorong'i. Qor asta-sekin yog'a boshladi. Koimot shu durajada xomush va sokin ediki, hatto qor zarrachalarning yerga tushayotgani ham eshitilardi.

Tanaboy o'tovga kirmadi, xotini bilan gaplashishdan o'zini olib qochib yurdi. Jaydar ham uning oldiga kelmasdi.

«O'sha yerda o'tirang, o'tiraver, — deb o'yladi Tanaboy. — Lekin meni borishga majbur etolmayman. Endi men uchun bularning hammasi ahamiyatsiz. Men bilan Jo'ra mutlaqo begona kishilarniz. Uning yo'li boshqa, mening yo'lim boshqa. Oldin do'st bo'lsak, endi begonamiz. Agar men uning do'sti bo'lsam shu mahalgacha u qayerda edi? Yo'q, men uchun endi bu ahamiyatsiz...»

Oxiri Jaydar uning oldiga keldi. U erining kishilik chakmoni, yangi etik, belbog', qo'lqop va telpagini keltirgandi.

— Kiyimningni kiy, — dedi u.

— Bekorga urinyapsan. Hech qayerga bormayman.

— Vaqtni o'tkazma, biron hodisa sodir bo'lsa, keyin o'zing umr bo'yi pushaymon bo'lib yurasan.

— Pushaymon bo'lmayman. Hech qanday hodisa ham ro'y bermaydi. Biroz yotadi-da, yana ishiga chiqib ketadi. Biz uni endi ko'ribmizmi.

— Tanaboy, men sendan hech vaqt biron narsa iltimos qilmagan edim. Mana endi sendan iltimos qilaman: alam-qayg'ularingni menga qoldirgin-u, o'zing borgan, bir odamgarchilik qill!

— Yo'q! — qaysarlik bilan bosh chayqadi Tanaboy. — Bormayman. Endi men uchun bularning hammasi barbir. Sen odob va odorni o'ylaysan. «Odamlar nima deydi» deb o'ylaysan endi. Mening hech narsa bilan ishim yo'q.

— Esingni yig'ib ol, Tanaboy. Men borib olovdan xabar olay, yinma kizigga cho'g' sachramasin.

Jaydar erining ust-boshlarini uning oldida qoldirib ketdi. Lekin Tanaboy o'rimdan qimirlamadi. Bir burchakda xayolga cho'mib o'tiraverdi, o'z qarorini buzishga jur'at etolmadi. Jo'ragiga aylagan so'zlarini ham xotirasidan chiqarib tashlay olmasdi.

Endi-chi: «Assalomu alaykum, bir ko'rib ketay deb keldim, sog'liging qalay? Biron yordamim kerak emasmi» deb borsinmi? Yo'q-yo'q, u bunday qila olmaydi, bunga odatlamagan.

Jaydar qaytib keldi:

– Hali kiyimlarini kiymadingmi?

– Jonimga tegaverna. Bormayman dedim-ku...

– O'ringdan tur! – G'azab bilan baqirdi Jaydar. Tanaboy xuddi komandirning buyrug'ini bajargan soldatdek o'rtidan sakrab turganini sezmay qoldi. Jaydar yaqin kelib fonusning xira shu lasida g'am cho'kkan g'azabli ko'zlarini eriga tikdi. – Agar sen erkak bo'lmasang, inson bo'lmasang, mustahpib bir ojiza bo'lsang, sen uchun men boraman, sen esa lab-lum jingni osiltirib o'tiraver! Hoziroq jo'naman. Bor, otni darhol egarla.

Tanaboy xotiniining farmoniga bo'ysunib, otni egarlagani ketdi. Eshikda maydalab qor yog'ayotgan edi. Zulmat go'yo girdobdek charxpalaksimon tovushsiz aylanardi. Zim-ziy'o qorong'ilikda hatto tog'lar ham ko'rinmasdi. «Endi bu ko'rgilik ham bor ekan! Shunday qorong'i kechada tanho o'zi qayerga boradi? – qorong'ida ot ustiga egar tashlar ekan, dildan o'tkazdi u, – koshti gapga kirsang. Aytganini qilmasdan qo'ymaydi. O'ldirsang ham qaytmaydi. Yo'lda biron hodisa yuz bersa nima bo'ladi? He, o'zidan ko'rsin...»

Tanaboy otni egarladi-yu, o'z-o'zidan uyaliib ketdi. «Rostdan ham odam emasman. Meni xafa qilishdi deb aqlimni yel qo'yibman. Ranjiganimni hammaga namoyish etib yuribman mana ko'ring, men qanday g'angin, ahvolim naqadar og'ir deb jar solmoqdaman. Bechora xotinimni ham qiyinab yubordim. Unda nima gumoh? Nega uni bunchalik qiyinayman? Bu ishim yaxshilikka olib bormaydi. Men yaramas odamman. Hayvonman, ha hayvon!»

Tanaboy ikitlanib qoldi. Lekin o'z gapidan qaytish ham oson emas edi. U boshini quyi solganicha uyga qaytib keldi.

– Egarladingmi?

– Ha!

– Bo'lmasam min, – dedi-da, Jaydar plashni uzatdi. Tanaboy indamay kiyina boshladi. U xotiniining birinchi bo'lib muhosaga kelganidan xursand edi. Ayni vaqtda u xo'jako'rsingaga sakshilik qilib:

– Ertaga borsam-chi? – dedi.

– Yo'q, hozir yo'lga tush. Keyin kech bo'ladi.

Tog'larni sekin-asta tun zulmati qoplab olayotgan edi. Laylak qor sekin-asta, bir maromda uchib tushayotgandi. Tanaboy qop-qorong'i yonbag'irlar bo'ylab bir vaqtari tark etgan do'sti tomon tanho yelib borardi. Boshiga, yelkalariga, soqoli va qo'llariga qor uchqunlari yopishib qolardi. Tanaboy egarda qimlamay o'tirar, ustidagi qorlarni ham qoqmasdi. Shu zaylda xayol surish qulay edi. U Jo'ra haqida, ularni bir-biriga uzoq yillar do'st qilib qo'ygan narsalar haqida o'ylardi. Jo'ra unga mavod o'rtalgan paytlarini, keyin esa birgalikda komsomolga va ko'ngra partiyaga kirgan keklarini o'ylardi. Bir vaqtari Jo'ra bilan kanal qurilishida birga ishlaganlarini, kunlardan birida Jo'ra Tanaboyning surati bilan u haqda kichik maqola bosilgan gazetani hammadan oldin olib kelib, hammadan oldin Tanaboyning qo'lini siqib tabriklaganini esladi.

Tanaboyning ko'ngli borgan sari yumshar va qalbini allaqanday nogahoniy tashvishli his qamrab olar edi: «Hozir ahvoli qanday ekan-a? Bordi-yu, haqiqatda ham ahvoli og'ir bo'ladi-chi? Nega o'g'lini chaqirtirdi ekan? Yoki unga biron narsa demogchimikan? Vasiyat qilib, vidolashmogchimikan?..»

Tong yorishib kelmogda. Hamon charx urib qor yog'ardi. Tanaboy otni haydab yeldirib ketdi. Hademay anavi tepaliklar etagidagi pastqamlikda ovul ko'rinadi. Jo'raning holi nima kechdi ekan? Tezroq yetib borish kerak.

Nogoh ovul tomondan tong sukunati ichida allanechuk munugli nola qulog'iga echalindi. Go'yo kimningdir fayrodi eshilib yana jimib qoldi. Tanaboy otni jilovini tortib, shamol kechayotgan o'sha tomon qulog' solib turdi. Hech narsa eshitilmasdi. Ehtimol, uning qulog'iga shunday eshitilgandir.

Ot Tanaboyni tepalikka olib chiqdi. Pastlikda, qor ostida qolgan polizlar va yalang'och daraxtlar orasida kimsasiz ovul ko'chalari cho'zilib yotardi. Hali erta bo'lgani uchun ko'chalarda hech kim ko'rinmasdi. Faqat bir hovli oldida odamlar to'dasi qorayib ko'rinar, otlar daraxtlarga qantariq qo'yilgan edi. Bu Jo'raning hovlisi edi. Nega u yerda odamlar bunchalik ko'p. Nima bo'ldi ekan? Nahotki...

Tanaboy uzangida qomatini rostdab, entika-entika muzdek havodan chiqur bir nafas oldi-da, jimib qoldi. Va shu zahotiyoq otini pastlikka qarab soldi. Yo'g'-e. Bunday bo'li shi mumkin emas. Ko'ngli behuzur bo'la boshladi, go'yo u yerda sodir bulgan biron voqea uchun o'zini gunohkor deb his etar edi. Yagona do'sti abadiy ko'z yumish oldida vido-lashmoq uchun chaqirsa-yu, u qaysarlik qilib, o'jarlik qilib, arazlab yursa. Endi u nima degan odam bo'ldi. Nega xotini uning yuziga «tuf» demadi? Jon talvasasida yotgan kishining oxirgi iltimosiga qulog solishdan ham sharaflroq narsa bormi bu dunyoda?

Tanaboyning ko'z o'ngida yana o'sha Jo'ra yo'rg'a samanda orqasidan yetib kelgan dasht yo'li namoyon bo'ldi. O'shanda u Jo'raga nimalar demagandi? Uning bu gunohlarini kechirib bo'ladimi endi?

Tanaboy ot ustida o'z aybi va or-nomus yuki ostida egilganicha qorli ko'chadan es-hushidan ayrilib borardi. U birlan Jo'ra hovlisi ro'parasida bir guruh otiqlarni ko'rdi. Ular ovoz chiqarmasdan to'planishib kelishardi. Kutilmaganda ular egar-da to'lg'anishib baravariga dod-faryod cheka boshladilar.

— O'y-bay, bovuim-oy! O'y-bay, bovuim!

«Qozoqlar kelishibdi», — dedi Tanaboy va do'stidan judo bo'lganini endi bildi. Daryoning naryog'idan kelgan qo'shni qozoqlar Jo'ra uchun eng yaqin birodarlari va qo'shnilari uchun butun okrugda mo'tabar bo'lgan, o'zlarining yaqin do'stlari uchun ko'z yoshi to'kar edilar. «Rahmat sizlarga, do'stlar, — ko'nglidan o'tkazdi Tanaboy. — Ota-bobolarimiz davridan beri sizlar shodligimizga ham, g'am-anduhimizga

ham sherik edingiz, to'y-u uloqlarni birga o'tkazar edik. Ha, do'stlar yig'lang, biz bilan yig'lang!»

Ular qo'shilib Tanaboyning o'zi ham bor ovoz bilan faryod chekib butun tonggi ovulni larzaga keltirdi:

— Jo'ra-a-al! Jo'ra-a-a-al!

U otini yo'rtirib borar ekan, egar ustida u yoqdan-bu yoqqa chayqalib bu dunyodan ko'z yungan do'sti xotirasi uchun zor-zor yig'lar edi.

Mana Jo'raning hovlisi. Gulsarimi eshik oldiga bog'lab qo'yibdilar, uning ustida motam yopinchig'i. Sag'risiga tushayotgan qor uchqunlari asta-sekin erib ketayotgan edi. Gulsari endi egasiz qoldi. Quruq egar bilan turardi.

Tanaboy o'zini otining yoliiga tashlar, qaddini ko'tarib, yana tashlanar edi. Kishilarning yuzini tuman bosgandek zo'rg'a ajrata olardi. Hamma yoqda yig'i-sig'i. G'ala-g'ovur ichida kimningdir:

— Tanaboyni otdan tushirib, Jo'raning o'g'li oldiga olib bo-ringlar, — deganini ham eshitmasdi.

Bir necha kishi uni otdan tushirishga yordamlashdi, qo'ltig'idan olib, odamlar orasidan olib o'tishdi.

— Meni kechir, Jo'ra, meni kechir! — yig'lardi Tanaboy.

Hovlida Jo'raning o'g'li student Shomansur uy devoriga yuzini qo'yganicha turardi. U o'girilib jiqqa yoshga to'lgan ko'zlarini Tanaboyga tikdi. Ular yig'lab quchoqlashib ko'rishishdi.

— Sen otangdan, men do'stimdan judo bo'ldik! Meni kechir Jo'ra! Meni kechir! — entikib bo'ng'rab yig'lardi Tanaboy...

So'ngra ularni ajratishdi. Shu payt Tanaboyning ko'zi, yonida turgan xotinlar orasidagi Bibijonga tushdi. U Tanaboyga qarab ko'z yoshlarini duv-duv to'kardi. Uni ko'rish bilan Tanaboy yanada bo'ng'rab yig'lab yubordi.

U Bibijonning yaqinroq kelib, tasalli berishini, ko'z yoshlarini artishini istardi. Ammo u yaqin kelmadi. Joyida turganicha yig'lardi. Tanaboyni boshqalar ovutmoqchi bo'lishardi.

— Bas qil, Tanaboy, yig'idan naf yo'q, bo'ldi endi. Bundan uning dard-alami oshib, yana zor-zor yig'laridi.

XXII

Peshindan so'ng Jo'rani dafn etdilar. Quyoshning so'niq gardishi harakatsiz oqish bulutlar orasidan zo'rg'a ko'rindi. Hamon havodan yumshoq ho'l qor parchalari uchib tushayotgan edi. Ko'mishga ketayotganlar kumushdek oppoq dalada tinch oqar qoramir daryo kabi oqib borayotgan edi. Bu daryo go'yo bu yerda kutilmaganda paydo bo'lib, birinchi daraja o'ziga yo'l ochib borayotganday edi. Oldinda bortlari ochiq mashinada dafn etiladigan oppoq namatga mahkam o'rab qo'yilgan Jo'ranning jasadini olib ketayotgan edilar. Uning yonida xotini, bola-chagalari, qarindosh-urug'lari o'tirishardi. Qolgan boshqa otliqlar esa mashinaga ergashib borardi. Tanaboy va Shomansur mashina orqasidan piyoda borishardi. Tanaboy marhum do'stining oti — egarlog'liq Gulsarini yetaklab olgandi.

Ovuldan chiqaverishda yo'l yumshoq qor bilan qoplangan edi. U ot tuyuqlari ostida topalib, odamlar ketidan qora bir tasma singari cho'zilib borardi. Bu yo'l go'yo Jo'ranning so'nggi yo'lini belgilab berayotganday, tepalik orqali qabristonga buriildi. Endi bu yerda Jo'ranning yo'li tugay edi.

Tanaboy otni jilovidan ushlab yetaklab borar ekan, unga qarab o'z ichida shunday deyardi:

«Ikkovimiz Jo'ramizdan ajraldik, Gulsari. Endi u yo'q, endi uni topib bo'lmaydi... O'sha kuni meni nega chaqirmading, meni yo'lda to'xtatmading? Xudo senga til bermagan-da. Men inson bo'lsam ham sendan tuban ekanman. O'z do'stimni yo'l o'rtasida tashlab ketdim, unga qayitib ham qaramadim, yo'limdan ham qaytmadim, o'ylab ham ko'rmadim. Jo'rani men o'ldirdim, ha, so'z bilan o'ldirdim, so'z bilan...»

Tanaboy yo'l bo'yi to qabristonga bora-borguncha Jo'rardan kechirim so'rab bordi. Qabristonda, Shomansur bilan bir-

galikda lahadga tushib Jo'ranning jasadini mangu yotog'iga qo'yayotganda ham:

— Alvido, Jo'ral! Meni kechir, eshitvapsanni, Jo'ra, meni kechir!

Avval odamlar kaftlarida siqinlab tuproq tashlashdi. So'ng chor tarafdin belkuraklar bilan tuproqni surib tushira boshlashdi. Birpasda go'r to'lib, ustida yangi bir qabr hosil bo'ldi. Kechir, Jo'ral!...

Fotihadan so'ng Shomansur Tanaboyni bir chekkaga chaqirib:

— Sizda ishim bor, Tanaka, gaplashib olishimiz kerak, — dedi.

Ular hovli orqali odamlar orasidan — tutab yotgan samovarlardan va gulxanlar oldidan o'tib, bog'ga chiqishdi. Ariq labidan yurib polizning narigi yog'idagi yangi yiqitilgan daraxt tanasiga borib o'tirishdi. Ular biroz jim o'tirishdi, har biri o'zicha xayol surardi.

«Inson hayoti shu ekan-da, — o'ylardi Tanaboy. — Kechagina bola bo'lgan Shomansur bugun ajabtovur yigit bo'lib qopti. G'am-g'ussa uni yana ulg'aytirib qo'yibdi. Endi u Jo'ranning o'rniga o'rinbosar bo'lib qoldi. Endi bir-birimiz bilan teng odamlardek gaplashamiz. Shunday ham bo'lishi kerak. O'g'illar otalarining o'rnini egallaydi. O'g'illar otaning ishini davom ettirishadi. Ilohim, otasidek bo'lsin. Lekin bizlardan ilgariyib ketishsin, aql-farosaida, isbi-larmanlikda bizdan yuksak ko'tarilishsin, xalqqa xizmat qilib o'zlari ham baxtli bo'lishsin. Biz — otalar: bizdan o'zib ketsinlar, bizdan ko'ra yaxshiroq ishlab, yaxshiroq yashasinlar degan umidda farzand o'stiramiz... Ha, bizning umidimiz shu...»

— Shomansur, sen endi oila boshlig'isan, — keksalardek soqolini silab dedi Tanaboy. — Endi sen Jo'ranning o'rnini bosasan. Men esa sening gaplaringga qulog' solaman.

— Tanaka, men otamning vasiyatini sizga aylishim kerak, — dedi Shomansur.

Tanaboy bir seskanib tushdi, o'g'lining gapirishi va ovzidan otasining so'z ohangi eshitildi, o'sha yigiti Jo'raning ruhiyatini his etdi. Jo'raning yoshlik yillarini Shomansur bilmasdi, Tanaboy esa uni bilardi va esda yaxshi saqlab qolgan edi. Tanishlari tirik ekan, inson o'lmaydi, deb bekorga aytishmagan ekan.

– Qulog'im senda, o'g'lim.

– Men otamni ko'z yummashdan oldin ko'rishga muvassarat bo'ldim, Tanaka. Kecha tunda o'limidan bir soat ilgari yetib kelishga ulgurdim. Oxirgi nafasga qadar es-hushi o'zida edi. Ko'zlari, Tanaka, sizga intizor edi. «Tanaboy qani? Kelmadimi?» deb hadeb so'radi. Biz esa sizni yo'lda, hozir yetib keldi, deb tasalli berardik. Aftidan, sizga nimadir aytmoqchi edi, lekin ayta olmadi.

– Ha, Shomansur. Bizning bir-birimiz bilan ko'rishishimiz juda zarur edi. Bir umrga dilimda armon bo'lib qoldi. Bungamen aybdorman. Ertaroq yetib kelolmadim.

– Otam menga bir narsani tayinladi. O'g'lim, Tanakanga aytegin, kechirim so'rayman, gina-kudurat saqlab yurmasin, mening partiya biletini uning o'zi tuman partiya komitetiga olib borib topshirsin. Mening biletini Tanaboyning o'zi, o'z qo'li bilan eltib topshirsin, yana unutmagin, albatta, unga yetkazgin. Shundan so'ng hushidan ketdi. Qiynaldi. Jon berayotganda ham kimnidir kutayotganday qaradi. Yig'i aralash allanimalarni uqtirdi, ammo biz anglay olmadik.

Tanaboy indamay o'tirar, biq-biq yig'lab, sogolini silardi, Jo'ra ketdi. Ha, Tanaboyning dilini yarimta qilib, hayotining bir qismini olib ketdi.

– So'zlaring uchun rahmat, Shomansur, baraka top. Otangga ham rahmat, – dedi nihoyat Tanaboy o'zini qo'lga olib. – Lekin mening ko'nglimni bir narsa g'ash qilmogda. Sen meni partiyadan chiqarganlarini bilasanmi?

– Bilaman!

– Partiyadan haydalgan bo'laturing Jo'raning partiya biletini qanday qilib raykomga etaman. Bunday qilishga haqqim yo'q-ku!

– Bilmadim, Tanaka. O'zingiz bilasiz. Men otamning vasiyatini bajarmog'im lozim. Men sizdan yana o'tinib so'rayman, otamning so'zini yerda qoldirmang.

– Men jon-dilim bilan bajarar edim. Ammo boshimga musibat tushgan. O'zing eltib topshirsang, durust bo'lmaskan-a, Shomansur?!

– Yo'q, bo'lmaydi. Otam so'ragan narsasini o'zi yaxshi bilgan. Modomiki, u sizga ishonibdi, nega endi men ishommas ekaman? Tuman partiya komitetiga borib aytin, Jo'ra Sayogovning vasiyati shunday ekan, deng.

Hali tong otganicha yo'q edi, Tanaboy kallayi saharlab turib ovuldan chiqdi. U o'sha uchqur otga minib olgandi, ha, o'sha yaxshi va yomon kunlarida sadoqatli handami Gulsarining ustida o'tirardi. Saman yo'l chetidagi muzlab qolgan yerni oyog'lari bilan ezib-sachratib yelib borardi. U bu safar o'zining sobiq xo'jayini, marhum kommunist do'sti Jo'ra Sayogovning maxsus topshirig'i bilan tumaniga borayotgan Tanaboyni eltardi.

Oldinda, cheksiz sahro etagidan asta-sekin tong yoritishib keldi. Subh og'ushidan tug'ilgan shafaq g'ira-shira ufqni tobora nuratshon etardi...

Yo'rg'a ot o'sha shafaq tomon, hanuz falak etagida yolg'iz o'zi yog'du sochayotgan yulduz tomon intilardi. Uning tanho o'zi do'pir-do'pir yo'rg'alab, kimsasiz yolg'iz oyoq dasht yo'llariga jon kiritib borardi, Tanaboy ko'pdan beri saman yo'rg'ani minmagan edi. Gulsari odatdagiday juda ham tez va tekis yo'rg'alab borar edi. Shamol otning yolini tarab, yol Tanaboyning yuzlariga urlardi. Ha, Gulsari kuchga to'lgan ajoyib ot edi.

Tanaboy yo'lda xayol surib bordi, o'y-xayollarining boshiga yetolmadi: Nega Jo'ra o'limi oldidan o'z partibiletini raykomga eltib topshirishni unga – partiyadan chiqarilgan Tanaboyga vasiyat qildi? Jo'raning bundan maqsadi nima edi? Yoki uni sinamoqchi bo'ldimikan? Yo, ehtimol, bu bilan Tanaboyning partiyadan haydalisiga aslo rozi emasligini bildirmoqchimi? Endi

bu muammoni aslo yecha olmayсан. Jo'ra endi hech qachon hech narsa deya olmaydi. Ha, bu dunyoda «hech qachon» kabi dahshatli so'zlar mavjud. Shu bilan gap tamom...

Yana allaganday fikrlar uning miyasini chulg'ab oldi, Butunlay xayolidan chiqarib tashlamog'chi bo'lgan narsalar yana jonlana boshladi. Yo'q, hali «tamom» deyishga erta. Jo'raning vasiyati yodida. U do'stining bileti bilan rayonga boradi, do'sti haqida nimaiki bilsa, hammasini to'kib-sochadi, xalq uchun, Tanaboyning o'zi uchun. Jo'raning qilgan yaxshiliklarini birma-bir aytib beradi. O'zi haqida ham gapirib beradi, zero, do'sti bilan u bir qo'lining et-u tirnog'idek edilar.

Ha, ularning yoshlik kezarlarida qanday bo'lganliklarini va qanday hayot yo'lini bosib o'tganliklarini hamma bilib qo'ysin. Zoraki, odamlar Tanaboy bilan Jo'rani hayot vaqtlarida ham, vafotlaridan keyin ham bir-biridan ajratish insofdan emasligini tushunib yetisalar. Faqat gapiga quloq solsalar bas, ko'ngil dar-dini izhor etishga imkon bersalar bo'lgani.

Tanaboy raykom sekretari qoshiga qanday kirib borishni, Jo'raning partiya bileti uning stoli ustiga qo'yib barcha bo'lib o'tgan voqealarni qanday aytib berishini o'ylab borardi. O'z gunohini bo'yniga olib kechirim so'raydi, o'zini yana partiya safiga qaytarishni iltimos qiladi, chunki u partiyasiz yashay olmaydi, busiz o'z hayotini ham tasavvur qila olmaydi.

Bordi-yu partiyadan o'chgan shaxsning partiyaviy hujjatni keltirishga nima haqqi bor, deyishsa-chi. «Sen kommunistning partibiletiga qo'l tegizmasliging, bunday ishlarga aralashmasliging kerak edi. Sendan boshqa odam topilardi», deyishsa-chi! Jo'raning so'nggi istagi shu edi-ku axir! U o'lini oldidan shunday vasiyat qilgan edi. Buni o'g'li Shomansur ham tasdiqlaydi. «He, jon talvasada, behushlikda odam nimalarni gapirmaydi deysan». Unda Tanaboy nima deb javob beradi...

Gulsari muzlab yotgan yo'ldan tasirlatib chopib borardi. Mana, u bepoyon dastni orqada qoldirib, Aleksandrovka tepalig'iga chiqib oldi. Gulsari yelib borardi. Tanaboy tuman markaziga qanday yetib borganini bilmay qoldi.

Tuman tashkilotlarida ish kuni endigina boshlangan edi. Tanaboy hech qayerda to'xtamasdan jiqqa terga botgan yo'rg'ani to'g'ri raykom binosi tomon haydadi. O'ni qoziqqa bog'ladi, ust-boshni qoqdi va yuragi «duk-duk» urib raykom binosiga kirdi. Unga nima der ekanlar? Qanday qabul qilishar ekan? Koridorda hech kim ko'rinmasdi. Hali kishilar ovullardan kelib ulgurmagandi. Tanaboy Qashqatoyevning qabulxonasiga kirdi.

— Salom, — dedi u sekretar qizga.

— Salom!

— O'rtiq Qashqatoyev o'zlaridami?

— Ha, o'zlarida.

— Unday bo'lsa, kirib u kishiga aytib, partiya tashkilotimizning sekretari Jo'ra Sayqov vafot etdi. U o'lini oldida partiya bileti raykomga eltib berishini iltimos qilgan edi, shuni keltirgan edim.

— Juda yaxshi. Bir zum kutib turing.

Sekretar qiz Qashqatoyev kabinetida uzoq turib qolmagan bo'lsa-da, Tanaboyning toqati toq bo'ldi, o'zini qo'yarga joy topolmadi.

— O'rtiq Qashqatoyev band ekanlar, — dedi sekretar qiz kabinetdan chiqib eshikni jipslab yopar ekan. — U kishi Sayqovning partibileti hisobga olish sektoriga topshirishingizni aytdilar. Huv ana, koridor bilan borsangiz o'ng qo'lida.

«Hisobga olish sektori... Koridor bilan borsangiz o'ng qo'lida». Bu nima degan gap? — Tanaboy hech narsaga tushuna olmasdi. Shu payt voqeani darhol tushundi-yu, ruhi birdan tushib ketdi. Nahotki shunday bo'lsa? Nahotki bu shunday osongina ish bo'lsa. U o'ylagandiki...

— Mening unga gapim bor. Iltimos, kirib aytasangiz, juda zarur gapim bor.

Sekretar qiz istar-istamas kabinetga kirdi va qaytib chiqib, yana dedi:

— U kishi juda ham band, — keyin xayrixohlik bilan qo'shib qo'ydi: — Axir sizning masalangiz hal etilgan edi-ku?! U sizni

qabul qilmaydi, yaxshisi qayta qoling, — yana ilova qildi pasi ovoz bilan sekretar qiz.

Tanaboy koridordan yurib, o'ngga burildi: «Hisobga olish sektor» degan yozuv. Eshikda darcha. Tiqilladi. Darcha ochildi.

— Sizga nima kerak?

— Sizga biletni topshirgani keldim. Partorgimiz Jo'ra Savoy qov vafot etdi. «Oqtosh» kolxozidan.

Tanaboy to kamzuli ostidagi tasmani chami xalchani olinguncha hisobot sektorining mudiri sabr bilan kutib turdi. Tanaboy unda yaqin kunlarga qadar o'zining partiya biletni olib yurgan edi, bu safar esa unda Jo'raning partiya biletni olib ketdi. Biletni darchadan uzatarkan: «Alvido, Jo'ra!»

Ayol vedomostga Jo'raning partiya bileti nomerini, familiyasini, ismini, otasining otini, partiya safiga kirgan yilini qanday yozayotganligiga qarab turdi. Bular u haqdagi oxirgi xotira edi. Keyin vedomostni qo'l qo'yishga uzatdi.

— Bo'ldimi? — so'radi Tanaboy.

— Bo'ldi.

— Xayr.

— Xayr.

Darcha qatitq yopildi.

Tanaboy ko'chaga chiqdi. Yo'rg'aning tizginini yechib boshladi.

— Tamom, Gulsari, — dedi u otga, — vassalom.

Tolmas yo'rg'a uni orqaga — ovulga uchirib olib ketdi. Keng bahor dashti ot tuyog'ining dupur-dupuri ostida shamol bilan birga uni qarshilar edi. Faqat otning chopishigina Tanaboyni tinchlantirib, uning dardiga malham bo'ldi.

Shu kuni kechqurunq Tanaboy o'z joyiga, toqqa qaytib keldi. Xotini uni jimgina kutib oldi. Otning jilovidan tutib, erining qo'lig'idan ushlab egardan tushishga yordamlashdi. Tanaboy o'g'irilib xotining kiftiga o'zini tashlab quchoqladi. Xotini ham uni quchoqlab yig'lardi.

— Jo'rani dafn etdik! U yo'q oramizda, Jaydar. Yo'q mening do'stim! — deyardi Tanaboy yana ko'z yoshlariga erk berib.

Keyin u o'tov oldidagi xarsang toshga jimgina o'tirdi. O'zi xoli bo'lishini istardi. Oppod qorli tog'ning qirrali cho'qqilaridan sekin ko'tarilib kelayotgan oynning chiqishini ko'rishni istardi. Xotini o'tovda bolalarini yotqizayotgan edi. O'choqda olovning charsillab yonayotganligi eshiltardi. Keyin temir qo'tizning yurakni ezuvchi ohangi yangradi. Go'yo shamol alam bilan ingrayotganday, go'yo bir odam dalada yig'i aralash ashula aytib yugurayotganday, atrofdagi hamma narsalar esa nafasini ichiga yutib, sukut saqlab turganday va faqat insoniy qayg'u-hasrat nola chekayotganday edi. Go'yo u yugurar va o'zining qayg'u-alamini bilan qayerga bosh urishni bilmas, bu sokin va kimsasiz yerda alamlarini aytib, ko'nglini qanday bo'shatishni bilmas, unga hech kim javob qilmadi. U o'zi yig'lar, o'zini o'zininglardi. Tanaboy xotini «Keksa ovchining qo'shig'i»ni aytaётganini ang'ladi...

Men seni o'ldirdim, o'g'lim Qoragul,

Holinga yig'lar kim, o'g'lim Qoragul,

Taqdir jazoladi, o'g'lim Qoragul.

Qismat o'ch oladi, o'g'lim Qoragul,

Ovchilik kasbiga, o'g'lim Qoragul,

Oh, nega o'rgatdim, o'g'lim Qoragul?

Qush-hayvoni qiyralding, o'g'lim Qoragul,

Jonivorlarni olding, o'g'lim Qoragul,

Har bir tirik mavjudot, o'g'lim Qoragul,

Dastingdan o'lsa nahot, o'g'lim Qoragul.

Yolg'iz goldim olamda, o'g'lim Qoragul,

Hech bir inson shu damda, o'g'lim Qoragul,

Yig'inga solmas quloq, o'g'lim Qoragul,

Men seni o'ldirdim, o'g'lim Qoragul,

Joningga qasd qildi qo'lim, Qoragul...

...Tanaboy o'tov oldida o'tirib, qadimiy qirg'iz marsiyasini tinglar, xomush turgan qop-qora tog'lar ortidan oyning sekin-asta suzib chiqayotganligini, o'tkir qirrali qorli cho'qqilar tepasida, bir-birovlarining ustiga qalashib ketgan qoyalar tepasida uning muallaq turib qolganligini tomosha qilardi. Shunda u marhum do'stidan kechirim so'rab yana iltijo qilardi.

Jaydar esa o'tov ichida qo'bizda hamon ulug' ovchi Qoragul haqidagi marsiyasini chalardi:

*Men seni o'ldirdim, o'g'lim Qoragul,
Holinga yig'lar kim, o'g'lim Qoragul...*

XXIII

Tong otib qolgandi. Gulxan yonida, jon berayotgan yo'rg'u o'ning bosh tomonida o'tirib, keksa Tanaboy keyin bo'lib o'tgan voqealarni esladi.

O'sha kunlari u viloyat markaziga borganligini hech kim bilmagan edi. Bu uning oxirgi marta urinib ko'rish edi. U tumanidagi kengashda nutqini eshitgan obkom sekretarini ko'rgisi va unga o'zining hamma qayg'u-alamlarini so'zlab bergisi kelardi. Bu odam uni tushunishga va unga yordam berishga ishonardi. Jo'ra ham u haqda yaxshi gaplar aytgan edi, boshqalar ham uni maqtashardi. Obkomga kelgandagina bu sekretarni boshqa viloyatga ishga o'tkazilganligini bildi u.

– Eshimovdagingizni halif?

– Yo'q.

– Agar ishingiz juda muhim bo'lsa, men yangi sekretarimizga aytaman, ehtimol, u sizni qabul qiladi, – taklif qildi qabulxonadagi ayol.

– Yo'q, rahmat, – deb rad etdi Tanaboy. – Men shunday, o'zimecha, shaxsiy ishim bilan keluvdim. Men axir uni tanirdim, u ham meni bilardi. Bo'lmasa, uni bezovta qilib o'tirmasdim, Kechirasiz, xayr.

U dilida avvalgi sekretarni yaxshi bilganligiga, u ham buni – cho'pon Tanaboy Bekasovni shaxsan taniganligiga ishongan holda qabulxonadan chiqdi. Nega tanishmasin axir? Ular bir-birlarini tanishlari va hurmat qilishlari mumkin edi, u bundan shubhalanmasdi, shuning uchun ham shunday dedi.

Tanaboy ko'chaga chiqib, avtobus stansiyasi tomon yo'l oldi. Pivo do'koni oldida ikki ishchi mashinaga pivodan bo'shagan bochkalarni ortayotgan edi. Kuzovda turgan sheringiga bochkani g'ildiratib chiqarib berayotgan pastdagi ishchi yonidan o'tib borayotgan Tanaboyga tasodifan ko'zi tushib qoldi-yu, aft-basharasi o'zgarib ketdi. Bu – Bektoy edi. U mashina kuzoviga qiya qilib tirab qo'yilgan taxta ustida bochkani ushlab turib Tanaboyga qisq ko'zlarini adovat bilan tikkanicha, uning nima deyishini kutib turardi.

– Hey, nima bo'ldi senga, uxlab qoldingmi, nima balo? – deb so'z oldi Bektoygga, mashina ustida turgan sherigi g'ijimib.

Bochka pastga dumalab tushib borar, Bektoy esa uni ushlab, bochkaning og'irligidan bukchayib, Tanaboydan ko'zini uzmay qarab turardi. Lekin Tanaboy u bilan salomlashmadi. «E-e, shu yerdamiding. Shu yerda ekansan-da. Tuzuk, ishingni topibsan. Pivo korxonasiga o'rnatibsan-da, – o'yladi Tanaboy va to'xtamay o'tib ketdi. – Yigit bu yerda nobud bo'ladiyul! – o'yladi u keyinchalik qadamini sekinlatib. – Yaxshi odam bo'lishi mumkin edi, yo gaplashib ko'rasmikim?» – orqasiga qaytmogchi bo'ldi. Bektoygga rahmi keldi, uning hamma gunohini kechirishga tayyor edi, faqat aql-u hushini yig'ib olsa bas. Ammo bunday qilmadi. Agar Bektoy uning partiyadan o'chirilganligini bilsa, subbatdan foyda bo'lmashligini tushundi. Tanaboy bu tili zahar yigit oldida o'zini, o'z taqdirini, o'zi hamon sodiq bo'lgan ishini xor qilishni istamasdi. Indamay, shu bo'yicha ketdi. Shahardan yo'lovchi mashinada qaytdi va yo'l bo'yi Bektoy haqida o'ylab bordi. Dumalab tushayotgan bochkaning og'irligi ostida uning bukchayib turganligi, nimanidir kutib Tanaboyga tikilib qaraganligi uning ko'z o'ngidan ketmadi.

Keyinchalik Bektoyni sud qilishganida Tanaboy faqat Bektoyni o'tirib tashlab ketganligini aytdi, xolos. Boshqa hech narsa demadi. U Bektoyni pirovardida o'z xatosini tushunib yetishini va tavbasiga tayanishini juda xohlardi. Lekin u tavba qilishni xayoliga ham keltirmaydigan o'xshardi.

– Qanoq muddatini o'tagach, mening oldimga kel, dedi Tanaboy Bektoyg'a, – keyin nima qilishing to'g'risida maslahatlashamiz.

U esa hech narsa demadi, hatto boshini ham ko'tarmagan edi.

Tanaboy undan nari ketdi. Partiyadan chiqarilgandan keyin u o'ziga ishonqiramay qoldi, hammaning oldida o'zini gunohkor his etardi. Negadir qo'rqadigan, hadiksiraydigan bo'lib qoldi. U shunaga narsalar yuz berishini umrida hech qachon xayoliga keltirmagandi. Hech kim uning yuziga solmasdi-yu, lekin baribir o'zini odamlardan chetga olar, gap-so'zlarga aralashmas, ko'proq sukut saqlab yurar edi.

XXIV

Yo'rg'a Gulsari kallisini yerga tashlab, gulxan yonida qimir etmay yotardi. U hayotni asta-sekin tark etmoqda edi. Uning bo'g'zi xirillar, ko'zlari katta-katta ochilar va so'nar, olovga bo'zargancha tikilib, tayovqday cho'zilgan oyoqlari qo'tib borar edi.

Tanaboy o'zining yo'rg'asi bilan vidolashar, unga so'nggi so'zlarini aytardi: «Sen buyuk ot eding, Gulsari. Sen mening do'stim eding, Gulsari. Sen o'zing bilan birga mening eng yaxshi xotiralarimni olib ketapsan. Men umrbod seni eslayman, Gulsari. Hozir ham seni tilga olayotganimning sababi shuki, sen jon berapsan, dongdor otim Gulsari. Qachondir sen bilan u dunyoda uchrashamiz. Lekin men u yovqda sening tuyovqlaringning tapir-tupuri eshita olmayman. Axir u yovqda yo'llar yo'q, u yovqda yer yo'q. Ammo men tirik ekanmanki, sen o'lmaysan, chunki men seni eslab yuraman Gulsari. Tu-

yoqlaringning tapir-tupuri men uchun sevimli qo'shiq singari jaranglaydi...»

Kexa Tanaboy shunday xayollarga botarkan, zamon yo'rg'aning chopishi singari tez o'tib ketganidan, ular negadir tez qarib qolganliklaridan xafa bo'lardi. Ehtimol, Tanaboy o'zini qari deb hisoblashiga hali ertadir ham, lekin odam keksaligidan, yoshining ulg'ayganidan emas, balki o'zining qariligi, zamonasi, davri o'tib ketganligi, endi faqat bundan buyongi umrini yashab tamomlagina qolganligini his etishdan ham qariydi.

Hozir, yo'rg'a jon berayotgan mana shu tunda Tanaboy o'tgan umrini qaytadan diqqat bilan ko'z o'ngidan o'tkazarkan, qarilikka bunchalik barvaqt taslim bo'lganidan, uni unutmagan va o'zi Tanaboyni qidirib topib, o'zi uning oldiga kelgan odamning maslahatiga darrov quloq solmaganidan afsuslandi.

Bu vovga uni partiyadan o'chirganlaridan so'ng yetti yil o'tgandan keyin yuz bergandi. Tanaboy o'sha vaqtlarda Sarihovuz darasida kolxoz ekinzorlariga nazoratchi bo'lib ishlardi, u yerdagi qorovulxonada o'zining kampir Jaydar bilan birga yashardi. Qizlari o'qishga ketishdi, keyin esa kuyovga chiqishdi. O'g'li texnikumni bitirgach, tumanda ishga tayinlandi, u ham endi oilali bo'ldi.

Yoz kunlaridan birida Tanaboy daryo bo'yida o't o'rib yurgandi. Pichan o'radigan issiq va quyoshli kun edi. Dara jimjit. Chigirtkalar chirillardi. Qariyalarning oppoq keng ishtoni ustidan ko'ylagini tushirib olgan Tanaboy shig'illatib o'rayotgan o'tlarni bir tekis yotqizib borayotgan chal'g'i o'roq ortidan odinlab borardi. Zavq bilan ishlardi. Sal narivoqda yengil «Gazik» to'xtaganligini, mashina ichidan ikki kishi chiqib u tomon yo'l olganligini sezmay ham qoldi.

– Assalom alaykum, Tanaka, hormang! – degan so'zlarni eshidi u yon tomondan. Qayrilib boqib Ibrohimni ko'rdi. U hali ham uddaburon, ikki beti qip-qizil, semiz, qorinli edi. – Mana biz sizni oxir topdik, Tanaka, – og'zi qulog'iga yetib tirjaydi Ibrohim. – Raykom sekretarining o'zlari keldilar, sizni ko'rgilari kelibdi.

«Ha, tulki-ey! – Tanaboy beixiyor zavqlanib o'yladi u haqda. – Har qachon ham o'ziga issiq o'rin topa oladi. Qara, qanday xushomad qilyapti. Eng yaxshi, oq ko'ngli odamday-a. Hammaning ham ko'nglini oladi, hammaning ham tilini topadi!»

– Yalalaykum assalom, – Tanaboy ularning qo'lini siqib ko'rishdi.

– Tanimayapsizmi, ota? – xushmuomalalik bilan so'radi Ibrohim bilan birga kelgan o'rtoq, uning qo'lini baquvvat panjasidan qo'yib yubormay.

Tanaboy javob berishga shoshilmasdi. «Qayerda ko'rgan ekanman uni?» deb o'ziga savol berardi. Uning oldida qandaydir juda tanish, shu bilan birga, nazarida juda o'zgarib ketgan odam turardi. Yosh, sog'lom, baquvvat, oftobda qoraygan, ochiq yuzli, qarashlari dadil, kulrang movutdan kostyum, poxol shlyapa kiygan yigit. «Shaharlik, kimdir birov», – o'yladi Tanaboy.

– Axir bu o'rtoq... – yordam bermogchi bo'ldi Ibrohim.

– To'xta, to'xta, o'zim aytaman, – to'xtatdi uni Tanaboy va o'zicha kulib dedi: – Tanidim, o'g'lim. Tanimay ham bo'ladimi? Yana bir marta ko'rishib qo'yaylik. Seni ko'rganimdan xursandman.

Bu Karimbekov edi. Tanaboyni partiyadan o'chirayotganlarida raykomda uni dadil himoya qilgan konsomol sekretari edi.

– Agar tanigan bo'lsangiz, keling, bir gaplashib olaylik, Tanaka. Yuring, qirg'oq yoqalab bir aylanib kelaylik. Siz esa chalg'ini olib, o'rib tura turing, – taklif qildi Karimbekov Ibrohimga.

Ibrohim usidan kamzulini yechib, bu ishni bajarishga bajonidil roziday tipirchilab qoldi:

– Albatta, jonim bilan, o'rtoq Karimbekov.

Tanaboy va Karimbekov pichanzor bo'ylab yurib ketishdi. Daryo yogasidagi tosh ustiga o'tirishdi.

– Ehtimol, men sizning oldingizga qanday ish bilan kelganligimni sezayotgandirsiz, Tanaka, – so'z boshladi Karimbekov. – Ko'rib turibman, siz hamon ilgariqiday tetiksiz,

pichan o'ryapsiz, demak, sog'lingiz joyida. Shunga xursandman.

– Qulog'im senda, o'g'lim, men ham sendan xursandman.

– Gap shunday, sizga ochiq-ravshan bo'lsin uchun shuni aytaiki, Tanaka, hozir, o'zingiz bilasiz, ko'p narsa o'zgarib ketgan. Ko'p narsalar o'nglanib ketdi. Buni mendan kam bilamaysiz.

– Bilaman. Haq gap. Kolxozimiz ishlaridan ham bilsa bo'ladi. Ishlar yaxshiroq yurishib ketganday. Hatto ishonging ham kelmaydi. Yaqinda men Beshbol vodiysida bo'ldim, huv o'sha yili men naq shu joyda cho'ponlik azobini tortgandim. Havasim kelib ketdi. Yangi qo'yxona qurishibdi. Besh yuz bosh qo'y sig'adigan shifer tomlari yaxshi qo'yxona. Va cho'ponlarga uy qurishibdi. Yonida esa saroy, otxona. Avvalgisiga sira o'xshamaydi. Qo'ylar qishlaydigan boshqa joylarda ham xuddi shu ahvol. Ovulning o'zida ham xalq uy-joy qurib yotibdi. Qachon borsam, ko'chada yangi uy qad ko'targanini ko'raman. Iloym, bundan buyon ham shunday bo'lsin.

– Biz ham shuning g'amida, shuning tashvishida yuribmiz, Tanaka. Hali hammasini ham joyida deb bo'lmaydi. Ammo vaqt-soati kelib hammasini ham to'g'rilaymiz. Men sizning oldingizga bir ish bilan keldim. Partiyaga qaying. Ishingizni qayta ko'ramiz. Siz haqda byuroda gap bo'ldi. Hechdan kech yaxshi, deyshadi odamlar.

Tanaboy indamadi. Xijil bo'ldi. Quvonib ham ketdi, alam ham qildi unga. Butun kechmishtarini xotirladi, alam-iztirob unga chuqur o'rinish qolgandi. O'tmishni titkilagisi, u haqda o'ylagisi kelmasdi.

– Yaxshi so'z uchun rahmat, – minnatdorchilik bildiradi Tanaboy raykom sekretariga. – Cholni unutmaganliging uchun rahmat. – So'ng biroz o'ylanib ochig'ini ayta qoldi. – Endi men qarib qoldim. Partiyaga endi mendan nima foyda? Uning uchun men nima qilib bera olardim? Hech narsaga yaramayman. Davrim o'ldi, sen xafa bo'lma. O'ylab ko'rishga ruxsat ber.

Tanaboy ancha vaqtgacha bir garorga kelolmadi – ertaga boraman, indinga boraman, deb ishini paysalga soldi. Vaqt esa o'tib borardi. Dovondan o'tish qiyin bo'lib qolgan edi unga.

Nihoyat bir safar otini egarlab yo'lga tushdi ham, biroq yarim yo'ldan qaytib keldi. Nega? Nodonlik qilib qaytib kelganini o'zi tushunardi. O'ziga o'zi: «Qariganda es-hushimni yo'qotib, yosh bolaga o'xshab qoldim» dedi. Bularning hammasiga aqli yetardi, lekin o'ziga kuchi yetmay qolgan edi.

U dashtda chopib borayotgan yo'rg'aning chang-to'zonini ko'rdi. Gulsari ekanligini darhol b'ldi. Endi uni kandan-kam ko'radi. Gulsari yozgi quruq dashtlikda oppoq iz qoldirgan edi. Tanaboy unga uzogdan qarab turib ma'yuslana boshladi. Ilgari tuyoqlari ostidan ko'tarilgan chang-to'zon yo'rg'aga hech qachon yetib ololmasdi. U qora qush singari oldinda uchib borar, orgasida dum shaklidagi uzun chang to'zonini qoldirib ketardi. Endi bo'lsa yo'rg'ani hadeb chang-to'zon bulutlari qoplab olmoqda. U oldinga yorib chiqib oladi, bir laha o'tmay o'zi ko'targan quyuv chang ichida yana g'oyib bo'ladi. Yo'q, endi u chang-to'zondan o'zib ketolmaydi. Demak, juda qarib qolibdi, holdan ketib taslim bo'libdi. «Ahvoling chatoq, Gulsari», qayg'u bilan o'yladi Tanaboy.

Uning changda nafasi qisilayotganini, chopish qanchalik og'irligini, chavandozning jahl bilan uni qamchilayotganini tasavvur qildi. U ko'z o'ngida yo'rg'aning sarosimaga tushib qolgan ko'zlarini, uning quyuv chang tumani ichidan chiqib olishga bor kuchi bilan qanchalik urinmasin, lekin chiga olmayotganini ko'rib turardi. Chavandoz masofaning uzoqligidan uning qichqirgan ovoziini eshimasa ham, Tanaboy: «To'xta, otmi qattiq haydamal!» deb qichqirdi va o'z otini choptirganicha uning yo'lini kesib chiqmoqchi bo'ladi.

Biroq yetolmasdan, tezda to'xtadi. Agar chavandoz uni tushungan bo'lsa-ku yaxshi-ya, bordi-yu tushumagan bo'lsa-chi?

«Sening ishing nima? Sendaga buyruq beradigandan o'rgildim. Qanday istasam, shunday ketaman. Yo'qol bu yerdan, qari tentak!» deb javob qaytarsa-chi.

Yo'rg'a esa bu orada goh chang-to'zon orasida ko'rinnay qolar, goh undan otilib chiqib, uzoqlashib borardi. Tanaboy uning orgasidan uzoq qarab turdi. Keyin otini burib orgaga qaytib ketdi. «Biz endi qaridik, yoshimizni yashadik, Gulsari. Endi biz kimga kerak bo'lamiz? Endi mening ham oldingidek kuch-quvvatim yo'q. Oxirgi kunlarimizni kechirish qoldi, Gulsari», – derdi u...

Tanaboy bir yildan keyin yo'rg'ani aravaga qo'shilgan holda ko'rdi. Tanaboyning ko'ngli yana buzildi. Safidan chiqib qolgan va bo'yiniga kuya tushgan bo'yincha urilgan, eski aravani tortayotgan uchqur yo'rg'aga qarab achinar edi. Tanaboy qarashni ham istamay orgasiga o'girildi.

Tanaboy yo'rg'ani yana uchardi. Uning ustida yirtiq mayka kiyib olgan yetti yoshlardagi bola ko'cha bo'ylab borardi. U yalang'och oyog'lari bilan otini niqlab, uni o'zi boshqarayotganidan quvonib mag'rurlanardi. Atidan, bolaning otga biringi chiqib marta minishi edi, shuning uchun ham uni juda yuvosh va itoatkor bo'lib qolgan eski yo'rg'a Gulsariga mingizib qo'yishgan edi.

– Bobo, menga qarang! – keksa Tanaboyga maqtanardi bola.

– Men Chapayevman! Men hozir soydan o'taman.

– Qani-qani, o't-chi, men ko'rayin! – dadillanirdi uni Tanaboy.

Bola ot jilovini dadil ushlab soydan kecha boshladi. Ammo ot narigi qirg'oqqa chiqayotganida bola o'zini tutolmay suvga shaloplab yiqilib tushdi.

– O-yi! – deb qichqirdi u qo'rqqandan.

Tanaboy uni suvdan tortib oldi va oining yoniga keltirdi. Gulsari so'qmoq yo'lda og'irligini navbat bilan dam u oyog'iga, dam bu oyog'iga tashlab turardi. «Oning oyog'i og'riyapti, demak, ahvol chatoq» o'yladi Tanaboy. U bolani qari yo'rg'aga mingizdi.

— Haydayver, endi yigilma.

Gulsari yo'l bo'ylab sekin yurib ketdi.

Shundan so'ng oxirgi marta yo'rg'a yana Tanaboyning qo'liga tushdi. U otni parvarish qilib oyoqqa turg'izgach, oxirgi marta Aleksandrovkaga olib borgandi. Ot yo'lda o'ldi.

Tanaboy o'g'li va kelini ikkinchi bola ko'rishlari muno-sabati bilan bordi. Ularga sovg'a qilib bir nimta qo'y, bir xalta kartoshka va xotini yopgan non hamda boshqa har xil yemishlarni olib kelgan edi. U Jaydarning kasalman degan bahona bilan kelmaganligining sababini keyinchalik tushundi. U hech kimga aytmagan bo'lsa-da, kelini yoqtirmas edi. O'g'li esa irodasiz, bo'shang yigit. Unga shafqatsiz, o'ktan xotin tushgan edi. Uyida o'tiradigan buxayol erini «gab» desa, qo'liga qo'nadigan qilib olgandi. Arzimagan narsa uchun kishini xafa qiladigan, haqorat qiladigan, faqat o'zini yuqori tutib, so'zini o'tkazadigan odamlar bo'ladi-ku, kelini ham xuddi shunday edi. Uning o'g'lini ishi bo'yicha yuqori lavozimga ko'tarishlari kerak ekan, ammo keyin negadir boshqasini ko'tarib, uni esa chetda qoldiribdilar. Kelini hech bir gunohsiz bo'lgan cholg'a tashlandi:

— Butun umring cho'ponlikda, yilqichilikda o'tar ekan-u, partiyaga kirishning nima hojati bor edi. Baribir, oxirida haydadilar, shu vajdan o'g'lingga ham yo'l yo'q. U endi yuz yil bir lavozimda qoladi. Sizlar u yozda tog'da o'z uyingizdasiz, siz keksalarga bundan ortiq nima kerak! Biz bo'lsak, bu yerda sizlarning kasofatingizga qolayapmiz.

Qolgan gaplari ham shu mazmunda edi.

Tanaboy kelganiga pushaymon bo'ldi. Kelini tinchlan-tirish maqsadida ishonchsizlik bilan dedi:

— Agar ish shunday bo'ladigan bo'lsa, ehlimol, men yana partiyaga kirishni so'rarmen.

— Sen partiyaga juda keraksan, ularning senga juda ko'zi uchib turibdi. Sendaga qari-qartanglarsiz ish bitmas emishi! — piqirlab kulib yubordi kelini.

Agar u kelini bo'lmay, kimdir boshqa odam bo'lganda Tanaboy shunaga gaplarga chidab o'tirarmidi. Ammo yaxshini, yomonni, ular o'zingniki bo'lgandan so'ng nima ham qila olardig. Kexsa chol jimgina o'tirardi, erining yuqori lavozimga ko'tarmaganlariga sabab otasining aybdor bo'lganligi emas, balki, uning o'zi hech narsaning uddasidan chiqqa olmaganligi va shunaga xotinga duch kelganligidir, o'z qadrimi bilgan kishi boshini olib qochib qutulishi mumkin edi, gap qaytarib o'tirmadi. Xalq: «Erni er qiladigan ham, qaro yer qiladigan ham xotin» deb bekorga aytmagan. Biroq chol o'g'lini yana xotini oldida bebro' qilishni istamadi. Mayli, ular chol aybdor deb o'ylab yuraverishsin.

Shuning uchun ham Tanaboy tezroq turib jo'nadi. Ularniki-da qolishni istamadi.

«Ahmoqsan, ahmoq! — so'kardi u endi kelini gulxan oldida o'tirib. — Ajabo, qayoqdan ham bu yorug' dunyoga kelarkin shunaga betamizlar? Na or-nomus, na izzat-hurnat, na boshqalarga yaxshilik qilishni bilasizlar? Faqat o'zlaringni o'ylaysizlar! Hammani ham o'z gazlaring bilan o'lhaysizlar. Ammo sening o'ylaganingcha bo'lmaydi. Men hali odamlarga kerakman, kerak bo'laman...»

XXV

Subhidam. Tog'lar uyqudan bosh ko'tarib, qomatini rostday boshladi, dasht kengayib, ravshanlasha boradi. Jarlik yoqasidagi o'chib qolgan gulxanning qorayib qolgan cho'g'lari sekin so'nar edi. Uning yonida yelkasiga po'stini tashlab, sochlari oqarib ketgan chol turardi. Endi po'stin bilan yo'rg'aning ustini yopishga hojat yo'q edi. Gulsari narigi dunyoga — jannat otlari orasiga ketgan edi...

Alvido, Gulsari!..

Tanaboy o'lgan otga qarab turib hayratda qoldi — unga nima bo'ldi! Gulsari kallasini orgaga tashlay, yonboshlab yotardi,

unda yuganning chuqur botib ketgan o'rni ko'rinish turardi. Tars-tars yorilib ketgan tuyoqlaridagi taqalari yeyilib ketgan, bukimas oyoqlari cho'zilib yotardi. U endi yerda boshqa yura olmaydi, yo'llarda o'z izlarini qoldira olmaydi. Ketish kerak edi. Tanaboy o'nga oxirgi marta egilib qaradi, uning soviq qolgan ko'zlarini bekidi. Tanaboy yuganni olganicha, orqasiga qarar-masdan odimlab ketdi.

U dashtlik orgali toqqa yo'l oldi. Ketarkan chuqur o'yga toldi. Qarib qolganligini, kuni bitib qolganligini o'yladi. U qanoqlaridan ajralib qolgan yolg'iz qush kabi tez uchar sheriklaridan orqada qolib o'lishni istamasdi. U parvoz qila turib o'lishni istaydi, toki bir oshyonda o'sib, birga yo'l olganlar uning tepasida xayrlashuv gichqiriqlari bilan aylanib yurishsin.

«Shomansurga xat yozaman, – deb jazm qildi Tanaboy. – Xatga shunday deb yozaman: Yo'rg'a Gulsari esingdami? Albatta, esingdadir. Men unga minib raykomga otangning partbletini olib borgan edim. Sening o'zing meni jo'natgan eding. Xo'sh, men o'lgan kechasi Aleksandrovkadan qaytib keldim, yo'lda mening ajoyib yo'rg'am o'lib qoldi. Tun bo'yi o'tning yonida o'tirib butun hayotimni o'ylab chiqdim. Xudo ko'rsatmasin-u, yo'rg'a Gulsari singari men ham yo'lda o'lib qolarman. Sen mening partiyaga qaytishinga yordamlashishing kerak, o'g'lim Shomansur. Mening sanoqli kunlarim qoldi. Ilgari qanday bo'lgan bo'lsam shunday bo'lishni istayman. Sening otang Jo'ra o'zining partbletini raykomga olib borishni menga bekorga vasiyat qilmaganini endi tushunib turibman. Sen esa uning o'g'lisin va meni – keksa Tanaboy Bekasovni bilasan...»

Tanaboy yuganni yelkasidan oshtirib tashlab, dasht bo'ylab ketib borardi. Yuzlaridan ogib tushayotgan ko'z yoshlari sog'olimi bo'l qilib yuborgandi. Lekin Tanaboy uni artmasdi. Bu – yo'rg'a Gulsari uchun to'kiyotgan yoshlar edi. Ko'z yoshlari orqali yangi tongga, tog' etagida tez uchib borayotgan tanho kulrang g'ozga boqdi. Kulrang g'oz o'z galasiga yetib olish uchun shoshilardi.

– Uchaver, uchaver! – deb shivirlardi Tanaboy. – Qa-no'ning tolmay turib, sheriklaringga yetib ol. Keyin xo'rsinib dedi: – Alvido, ey Gulsari!

U ketar ekan, qulog'iga qadimgi qirg'iz ashulasi eshitila boshladi.

..Ona tuva bir necha kundan beri yelib-yuguradi. Bolasini chaqiradi, izlaydi. Qaydasan, qora ko'zli bo'talog'im? Javob ber! Yelminidan, to'lib ketgan yelminidan sut oqyapti, oyoqlarimdan ogib tushyapti. Qaydasan? Javob ber. Yelminidan, to'lib ketgan yelminidan sut oqyapti. Oppoq sut...

«O'ZBEKISTON MILLIY ENSIKLOPEDIYASI» DAVLAT ILMIY NASHRIYOTI TOMONIDAN QUYIDAGI KITOBLAR CHOP ETILDI

MA'NOLAR MAXZANI

Mualliflar: Shomagsud Shotursun,
Shorahmedov Shuhrat

Hajmi: 480 b.

Formati: 70x108 1/16

Mugova: qattiq

Xalqimiz asrlar davomida juda katta

hayotiy tajriba to'plagan, shu tajriba me-
ros sifatida turli vositalar bilan kelajak

avlodlarga o'tib boradi. Hikmatli so'zlar

ana shunday bebaho ma'naviy meros hisoblanadi. Ushbu kitob-
dan o'quvchi o'zbek xalqining asrlar mobaynida sayqal topib,
bizgacha yetib kelgan ana shunday so'z durdonalari bilan ta-

nishibgina qolmay, balki ularning tarixan qanday shakllanganini
hamda mazmunini bilib oladi.

YOSH RAHBAR

ENSIKLOPEDIK LUG'ATI

Tuzuvchi: Axtam Ro'zimurodov

Hajmi: 256 b.

Formati: 70x84 1/16

Mugova: qattiq

Har bir yosh kelajakda zamonaviy rah-
bar bo'lishni orzu qiladi. Bunga esa yosh-

likda to'plangan bilim, ko'nikma va tajriba evaziga erishiladi.

O'zining bilimi, iqtidori va zukkoligi bilan insoniyat taraqqi-
yotiga ulkan hissa qo'shgan hamda tarix zarvarqlariga kirgan
buyuk rahbarlar haqida kitoblarda ko'p o'qiganmiz.

Universallikda ijtimoiy hayotning barcha sohalari bo'yicha
ma'lumot va axborotga ega bo'lish muhim jihattir. Ushbu en-

MUNDARIJA

JAMILA.....	3
BIRINCHI MUALLIM.....	64
ALVIDO, EY GULSARI.....	125

Adabiy-badiiy

CHINGIZ AYTAMOV

JAMILA

Qissalar

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

Toshkent – 2018

Muharrir

Laylo Hasanova

Badiiy muharrir

Bahodir Ibrohimov

Texnik muharrir

Umida Yaxshiboyeva

Kichik muharrir

Zilola Makhkamova

Musahhirlar

Umida Abdullayeva

Sahifalovchi

Shahboz Sirojiddinov

Nashriyot litsenziyasi AI № 160. 14.08.2016-y.

Bosishga 25.10.2018 da ruxsat etildi.

Qog'oz bichimi 84x108 1/32. Ofset qog'oz.

«Times» garniturasida ofset usulida bosildi.

Shartli bosma tabog'i 16,8. Nashriyot hisob tabog'i 16,30.

Adadi 10 000. Shartnoma № 09-18.

Buyurtma raqami № 271-18

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»

Davlat ilmiy nashriyoti

100011, Toshkent sh., Navoiy ko'chasi, 30-uy.

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligining „O'qituvchi“
nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent – 206, Yunusobod tumani,
Yangishahar ko'chasi, 1-uy.